

PÁSZTOR ÁRPÁD

AMERIKA
KANADÁTÓL PANAMÁIG

A SZERZŐ ARCKÉPÉVEL

VILÁGIRODALOM-KIADÁS

COPYRIGHT BY VILÁGIRODALOM
1924. BUDAPEST

ELŐSZÓ

Fehér ember nem járta területekről írni, — gyerek-játék, exotikus országok életét, szokásait ismertetni, hálás és érdekes munka, veszedelmes vállalkozásokat nyomon követni, — izgató téma, de könyvet írni Amerikáról és főképpen az Egyesült Államokról — vakmerőség.

Amerika ma már közhely s minden tizedik ember volt Amerikában. A felhőkarcolóók ismert képe, amely New Yorkban a befutó hajót fogadja, többé-kevésbé ott lebeg mindenki agyában, ha rágondolva behunyja szemét, a gyáros ismeri az amerikai gyárat, a munkás a munkásviszonyokat, a kivándorló a burdosházakat, az utazó a hoteleket,

— és én mégis nekivágok ennek az ismert, agyonírt és túlreklámozott Amerikának. Vakmerő leszek és hálátlan munkát vállallok, ismert dolgokat új oldalukról, új vonatkozásban akarok megfogni, a közhelyeket lehámozni, hogy a nyers váz, az ismeretlen valóság meredjen szemünk elé, — egyszerre akarom nemzetközi, magyar és budapesti szemmel nézni Amerikát, szenvedni akarok a kivándorlókkal, élni az amerikaiakkal, mulatni a milliomosokkal, törtetni az üzletemberekkel, érezni a Sing Sing fegyenceivel, tűnődni a fehér civilizáción a négerrel és az indiánnal, leszállni a bányák mélyébe és felrohanni a Woolworth building toronycsúcsára, azt az Amerikát akarom leírni, amelyik van, *lett* és még folyton leendő.

1908 óta 1924-ig ötször jártam be Amerikát, mert ez a világ legérdekesebb múzeuma. Holnap már nem az, ami ma, és ma már egészen más, mint tegnap volt. 1908-ban még lóvasút is szaladt uccáin, ma már egészen más, mint tegnap volt. 1908-ban a magyar, Puskás Ti-

vadar vitte Edisonhoz megmutatni telefon hírmondóját, ma minden házon rádióállomás; a vasút beszél a városokkal, a hajó beszél a parttal, New York hallja San Franciscot és a 42-ik ucca körül a világ legnagyobb sokadalma igyekszik egyik oldalról a másikra...

1908-ban Amerika „érdekes ország“ volt, ma a világ vezető nagyhatalma, 1908-ban Rooseveltt „nagyszerű fickó“, ma Coolidge a világ döntőbírója, 1908-ban a dollár „jó pénz“, ma hatalom, bálvány, Isten, amely fel-emeli, vagy porbasujtja Európát.

A Hudson kapujánál egy új világ kezdődik.

Más, mint minden, amit mi ismerünk. Új planétára lépünk, más szokásokkal, más erkölcsökkel, más emberekkel.

Az örökös mozgás világa ez.

Nem hisszük el, hogy amit látunk, az állandó s az a meggyőződésünk, hogy ma csak azért építették, hogy holnap lerombolják.

És amilyen ez a benyomásom, éppen olyan a módszerem is.

Építetek az építőkkel, rohanok a rohanókkal, megállok egy percre az elgondolkodókkal. Utazom expresszszel és megyek gyalog.

Szétszórt, hirtelen képeket festek, megyek Északtól Délnek, Kelettől Nyugatnak, egy és ugyanazt a dolgot háromszor is leírom, ahogy különböző időkben másképpen és másképpen láttam, mindenüvé odaírom az évszámot, nehogy azt higgyék, hogy ma is úgy van, amint tegnap volt, útitársamul hívok mindenkit, aki jönni akar.

Megyünk hegynek és völgynek, farm és város, őserdő és cukor nádültetvény a tanyánk, benézünk a halottasházba, de benézünk a színházba is, — nem általánosítunk, filozófia-rendszert nem építünk (pedig mily könnyű mesterség!) — embereknek embereket szeretnék mutatni s elérni azt, hogyha könyvemre ráfordították fedőlapját, szívükben, lelkükben, agyukban megmaradjon Amerika hangulata.

Nem egy egységes tudás, — de egy egységes érzés.

Érezzék Amerikát!

Érezzék, hogy ebben a rövid életben mégis csak a legszebb dolog, bejárni Isten szép világát.

Hogyha nem is tudjuk, hogy miért jöttünk és hova megyünk, legalább tudjuk azt, hogy hol vagyunk. Futni, keresni és kutatni a hazát, ahol a *boldog ember* lakik.

Így legalább — keresve a boldog embert, bejárhatjuk az egész földtekét és mert meg nem leljük, nyugodt szívvel röppenhetünk belőle tovább — tovább...

Ezt a könyvemem pedig ajánlom Édes Anyámnak, ki a világra hozott engem.

Hévíz, 1924 augusztus 7.

ÁTKELÉS

1913. A Wilhelm der Grosse fedélzetén.

Nyolc napja még Brémában a Freimarkt utolsó estéjén. Kint a tereken Bréma minden apraja, nagyja, a gyönyörű Rathaus és Dom előtt ezer sátor, mézeskalács, vásárfia; sok száz tündöklő láng a *ringlspil* lovainak és gondoláinak forgását kíséri, harsog a zene, nyekereg a verkli, repül a konfetti, a groteszkül komoly Roland szobor előtt megakad a villamосközlekedés és — német kitalálás! — hatalmas kolompokkal felfegyverzett fiúk tolakszanak a villamосsinek között, csengetnek s egyre kiabálnak:

—Achtung! Achtung! Jön a villamos.

—*Prosit!* — köszöntük: *söröskriglijüket magasra* tartva a brémaiak és sörrel locsolják le a kalauzt.

Ma nincs rend, ma senki se parancsol. A Ratkellerben én is magasra emelem hát aranyos Kiedricher Sandgrubevel teli poharamat.

—Köszöntlek brémai Freimarkt, de egyúttal isten veled, öreg Európa!

Nyolc nap előtt még Brémában a Freimarkt utolsó estéjén, ma az Atlanti Óceán túlsó oldalán esőben, ködben ötszáz mérföldnyire New York előtt.

De közben három órára Southampton, s egy megállásra Cherbourg.

Nem szeretem a német hajókat. Nagyszerűek, kitűnőek, legénységük, tisztjeik a halálig megbízhatók és mégis angol hajón szeretek utazni. Ott valahogy erősebb a tenger, a tengerészet érzete. A német kifogástalan *műveli a tengert, az angol tengerész. Ez a különbség közöttük, S az angol hajók illata, levegője csapott*

meg, mikor besiklottunk Southampton kikötőjébe. Ott fekszenek a vörös, feketekéményű Cunardok, a sárgakéményű White Star Lineok, az induló Oceanic árbóckötelein egész zászlórengeteg lobog, harsog a muzsika s néhány mérfölddel odébb bömböl az ágyú, a *H. M. Ships hadivonalba felfejlődve irányítják óriási csöveiket a messze ködben bujkáló német partok felé.*

A régi, kedves fajtájú angol batárok körülvisznek a városban. Mindegy, vájjon Southampton-e, vagy Dover, éppen úgy lehetne a csendesebb London egy része, vagy akár Gibraltar, esetleg Malta angol negyede, — az emberek, az egyes családok kényelmére épült házak, levegő, testi kultúra, „tennis ground, cricket ground, football field“... Északon, délen, keleten vagy nyugaton Anglia mindig ugyanaz, mindig Anglia s ha egy angol tévedésből messzi útról nem a saját városába, nem a saját házába, hanem egy idegen város idegen házába térne vissza, az idegen családban a maga és családja életét élhetné tovább. Az angol kényelem, szokások, de még gondolatok is ugyanazok az egész világban.

Déli tizenkét óra, meg-jön a londoni vonat. Egy-kettőre a hajón vannak az új utasok, harsog a muzsika, felvonják a hidat, megint kint vagyunk a tengeren. De mint a budapesti mentők szirénája, egyszerre hosszú, kétségbeesett sívítás hallatszik mögöttünk. Visszanézünk. Egy kis tender rohan teljes gőzzel utánunk, az orrán valaki kendőt leng-et. Egy elkésett utas. A Kaiser Wilhelm der Grosse leereszti a hídját, meglassítja egy pillanatra futását, a tender utolér, az elkésett utast szinte rárópítik a hídra, egy pillanat, az óceángözös utasai hangos Halló! kiáltásba törnek ki, a hidat felhúzzák, a mozi jelenetnek vége s az új embernek egészen természetes, hogy így történt, — angol, nem nézeget sokat.

— Where is the barber? — kérdi.

Ma még nem borotválkozott s mingyárt ebéd ideje.

Cherbourg! Néhány régi erődítésfal, rajta szintén, régi típusú ágyúk. *Torkuk ugyancsak Németország felé néz.* Inkább csak díszből, presztízis okából vannak itt.

De ni! Amott gyűrűzik a víz, két apró pózna meredezik elő, rajta egy rongy . . . nem . . . kék szín . . . alatta fehéf, nedves, ázott vörös ... A francia trikolor bukkan fel a tenger alól, majd mint hatalmas cethal egy szürke acéltömeg, bordák és tartályok, felemelkedik egy csöpp kémény, benzin vagy olaj füstje száll fel. Kinyílnak kis ajtók s nem tengerész uniformisban, de kék munkásruhában, fejükön a bojtos francia tengerészsapkával négy-öt legény kúszik elő s mint csodálatos piramis áll meg a vízből alig kitetsző szürke acélcápa közepén . . . Óh nedves csapzott rongy, nagyszerű, fenséges trikolor, most belecsap a szél, kitereteti, meglobogtatja... Tengeralattjáró hajó! — óh, tüneményes, félelmes emberi ész!

A szürke sáv eltűnik az egyik ágyús kőfal kanyarodójánál. A korlátnak dőlünk, nem lehet kiszállani, várjuk a Párizsból érkező utasokat. Megjönnek, de még nem mehetünk, a postát is a mi hajónk viszi.

Milyen csodálatos, hogy el lehet nézni a sok zsákot, amelyet minden ország ideküld, hogy vigyék Amerikába. Mert Európa minden népének, minden fajtajának rokona Amerika. Ezek a zsákok kifogyhatatlan tömegben rokonok üdvözlétét küldi az elvándorolt rokonoknak. Fehér, vagy barna vászonzsákokon felírás: Postes France, fehér, hatalmas okkerbarna sávós zacskókon: Poste Italiana, másszínű zsákokat kapnak vállra a francia zsákhordók, vörös és apró sárga csíkozású: Coreos de Espana, azután jönnek mindenféle színűek, jelűek, fehér és kék csíkozottak: Foreign U. S. Mail; fekete-fehér-vörössávúak: Poste Allemagne és ott, most emelik, egészen természetes vászonszínű, csak egy kerek kis vörös-fehér-zöld csík fut körül rajta s alatta felírás: Budapest ...

A mi színeink, a mi zsákunk. Iromba, nehéz betűs levelek a szarkalábvirágos magyar; falvakból Pennsylvaniába, Ohióba, West Virginiába. Viszik, viszik a zsákocskákat, viszik, viszik Európa sokezer levelét.

Rettenetes a tenger! Minden ajtó vaspántokkal lelakatolva, az ablakok csavarokkal elzárva. Odakint ítéletidő dühöng. A fedélzeten átcaptak a tíz-tizenhat méter magas hullámok, minden egyes ostrom után szinte érezzük, hogy emberfeletti, túlvilági erő ragad magával, még csak egy pillanat és derékban törik ketté a hajó... S zaklatott látomásokkal telve dolgozik a fantázia. Hiszen csak három hete olvastunk a Voltunóról . . . Körülbelül itt történt, ezen a tájon. Az első mérnök meséli, hogy a roncs, mint valami kísérteties váz, két hétig úszott a vízen, végre is egy angol csatahajót vezényeltek ki és az elsüllyesztette.

Ebédnél vacsoránál senki sincs az ebédlőben. A kabinjában kínlódik mindenki s a gyönyörű Lucrezia Bori, ez a kancsi és mégis csodálatos szemű spanyol énekesnő, aki pénzért és tapsért megy New Yorkba, a falakon át szinte kísértetiesen hörgi:

— Steward! Steward!

És a víz bömböl, dörömböl, rázza, rengeti, minden porcikájában megreszketteti a hajót, a gépeket félerőre fékezik, mert különben lapátot, turbinát szilánkokra zúz... Testben, lélekben össze vagyunk törve.

Milyen rémes lehet ebben az ítéletidőben odaát a fedélközön. Pince pince alatt, az ágyak egymásra tornyosodó rengetegén asszonyok, gyermekek, csecsemők, másutt a férfiak, másutt megint a családok, csupa nyomorult beteg, félholtra alélva hevernek, alattuk örvénylik és világokat megrázó erővel harsog a tenger . . . Csak egy lék, csak egy véletlen, — és mindennek vége. Reggelre valamivel szelídebb a víz. A fekete táblára kiírják, hogy ma a Cap Race-val van Marconi-összeköttetésünk. Emlékeznek még erre a helyre? Ezelőtt másfél évvel március végén. A világ minden hírlapja írta: A Cape Race marconi-állomása jelenti, hogy a White Star Titanic nevű hajója útban New York felé Cape Racétól délnyugatra erősen megsérült.

Ez volt az első hír. Egész nap úgy érzem magam, mintha egy irtózatosságot temető felett vinne a hajó. Este

tíz óra tájt érünk ahhoz a bizonyos magassághoz . . . Északi szélesség 49, nyugati hosszúság 43 . . . Alattunk kétezer méterre a Titanic. A hajómérnök magyarázza:

— Orrával futott a jéghegynek, az óriás hajó hátul felemelkedett és így kezdett süllyedni. Persze a vízben visszanyerte eredeti pozícióját és most úgy fekszik lent a fenéken, ahogy fent úszott . . .

És bennem, mint halk, csendes novemberi eső egészen kis dolgok dobolnak gyászindulót. Nem a hajó rettenetes kontúrjai, nem az 1500 halott, de csupa kis dolog, ami így együtt van egy hajón. Kis púderes pamacsok a kabinok tükrös asztalain, arany és gyöngycsatos tűk, kis bonbonierek, amelyeket az édes teremtés útravalóul kapott, csöpp bőröndök fésűkkel és kefékkel teli, manikűrfelszerelések, ingek csipkéi és szalagjai, noteszok és feljegyzések, levelek, amelyeket még egyszer elolvastak, miután már; a hajóra jöttek, levelek, amelyeket a hosszú óceáni napokon megírtak, hogy elküldjék őket, kitöltött és üres Marconi-blanketták, kalapok és gallérok, frakkok finom szálai, a kabimajtók elé kitett férfi, és női cipők és a réztrombiták, amelyeken utoljára hangzott fel a sírás: „Nearer my God to Thee“.' Mind, mind ez az aprólékosság, kis tükrök, ajtócsavarok, selyemkárpitok...

Hol van most mindez? Soha nem látott alakú, nagyszemű szörnyek úsznak el a „promenade deck“ felett, az ebédlő, órája villamoslámpájához egy puha, csomó tapad, amely néha-néha kinyitja magát és csodálatos virág fakad belőle, ezerszínű, világító kis húslapok szállingóznak a hangtalanságban, mint lehulló őszi falevelek és egy kinyílt csipkelegyezőn páncélos ollójával hatalmas rák kúszik végig. . .

Messze a láthatáron a ködből egy teljes vitorlakkal futó háromárbcos merül elő. Messziről szegélyes csipkézettel intenek a duzzadt és mégis álomnak tűnő vitorlák, a hajó északnak fordul és eltűnik Halifax irányában. A dohányzóban guatemalai spanyolok kockáznak, rázzák a bőrtokot, a cuchumbóból hangos zörejjel hull

ki a kocka, a „chuego al dado“ dönti el, hogy ki fizeti a cherry flippet.

Kint a folyóson egy sarokban egy csomó olasz kov médiás — a szezonra a Metropolitanbe mennek, — nevet és hancuroz, némelyik a foga közt kedves nótába kezd, hangos, kórus os nevetés hangzik fel, az élet, a jókedv, a remény, vágy és szerelem úszik itt.

Holnap délelőtt tizenkét órakor pedig Staten Island mögött feltűnnek az óriási felhőkarcolók, a fedélköz rabjai eleven, fekete kontúrral tolakszanak a fedélzetre, harsogni fog a zene, a parton az enyéim is kendőjüket lengetik, mögöttünk az Óceán, a vihar, a tűnődés, a félelem . . . Riadó életerejével köszönt bennünket New York!

AZ OLYMPIC KÜLÖNVONATÁN

1920. december.

A tönkretett, legázolt, koldus Magyarországból utazom a vidám, gazdag, boldog Amerikába. Hajóm a White Star Line hatalmas, káprázatos, fehérj hajója: az Olympic.

Míg a cherbourgi kikötőbe értem, előbb magával ragadt Párizs örökszines forgataga s még Párizsban elöntött az Olympic különvonatán Amerika gazdagságának és fényűző tobzódásának első hulláma.

Még Párizs levegője, de már New York fénye.

Reggel van, — az Olympic utasai két különvonaton utaznak, hogy a hajó indulására a kikötőbe érjenek. Az egyik hat, a másik hét Pulman-kocsit visz.

A Gare de St. Lazare két vágányán jelzőtábla: „Különvonat Párizsból New Yorkba Cherbourgon át.“

A sínek mentén a White Star vállalat emberei sűrögnek, forognak. Várják a gazdag amerikaiakat.

És ezek jönnek.

Nevetve és vidáman, nekik megszökött és rendes kép, de nekem, a központi hatalmak hétéves szenvedőjének kábító látvány. A világ egyik legsodálatosabb

szőrmekiállítása vonul fel. Hogy New Yorkban a szőrmékért ne fizessenek vámot, a hölgyek magukra veszik, mint „használati tárgyat“. A lábakon kis félcipők, vékony selyemharisnyák, felül pedig kincseket érő szőrmék. Selymesek és bársonyosak, puhák és könnyűek, de mégis sima melegséget ontók, a fejen szőrmesapkák, vagy fátyolos kis kalpagok, néha szétlebben a szőrmeköpeny és elámulva látom alatta a kivágott selyemruhát, a keblen orchideák és halványvörös rózsák, — mintha bálba indulnának Amerika hölgyei.

Nagy színházi események estéit lehet csak ehhez a képhez hasonlatani, de azokból is hiányzik ez a folyton áramló színpompa és gazdagságáradat.

Az urakat mintha a divatlapokból vágták volna ki, olyan fésültek, kivasáltak és ráncatlanok. Csoporatok alakulnak, mint egy-egy nagy társaságban, félbemaradt udvarlások horgonyát vetik az ittmaradó, vagy elmenő szívekbe, közben a fejek felett magasra tartott kosarakon csodálatos virágcsokrokat hoznak...

Fantasztikus bőröndök gurulnak a kis kocsikon a vagonokhoz, mindenből a legjobb és a legdrágább a világon, boldog bál hangulata tölti be a csarnokot és nem tudom, ha itt teremne egy jazz-band, nem kerekednének-e tánkra?

A Vogue és Vanity Fair szépségeinek egész gyűjteménye áll a vonatok ajtaja előtt, az orcák halaványrózsásan kifestve, az ajkak vékony bíborszínű csíkok és a szemekben valami álmodozó érzékiség.

A győzelmes nyugat babakirakatából való játékok.

Hirtelen sivító sziszegés fut végig a kocsikoin, ajtók csapódnak, francia, angol, spanyol búcsúszavak repdesnek, a vonat elindul.

Sötét este érünk Cherbourgba.

Az óriási Olympic kint horgonyoz, kis gőzös visz oda. A cherbourgi erődből semmit sem látunk. De mint csodapalota, egyszerre kiragyog a vízből a

46.000 tonnás hajó. Öt-hat emelet magas, minden lámpája ég, hosszú, mint egy egész házsor és olyan csillogó, hogy csak gyermekek fantáziája álmodhat ilyet.

Felvonják a hidat, kinyílik egy kapu, bentől a szélben piros bársonyfüggöny lebeg, aranyos és mahagóni korlátok ragyognak le ránk, mintha nem is az életben, hanem egy csodálatos színelőadáson volnánk.

MEGÉRKEZÉS.

New York 1908, a „Carpathia“ kivándorló hajón.

Hétfőn esti fél hét órakor Smith kapitány a kormányhídon vagy tíz-tizenöt percig messzelátóján fáradatlan buzgalommal nézett valamit. Mit? Senkise tudta. Fedélzetre került mind a távcső s mikor már vagy félórát haladtunk, a látóhatár végén gyanús kis felkete pont tűnt föl. öt nap óta az első gőzhajó. Időtöltésből fogadni kezdtünk, hogy milyen irányba megy. Volt, aki pari pénzzel adta, hogy velünk egy irányban halad, Mr. Bacon azt tartotta, hogy Bostonnak tart, mások úgy vélték, hogy éppen keresztezi utunkat. Mindenki csalódott. Közelebb és közelebb érkeztünk hozzá, — a hajó állott. Két árbocán reflektoroknak való kosár volt, a víz színétől fedélzetéig vörös a bordázata és orrán az amerikai zászló. Elérkeztünk tehát Amerika első őrhelyéhez, a világító hajóhoz. Százkilencvenkét mérföldnyire Sandy Hooktól, New York világító tornyától fogadja az idegen hajókat, kétszeres szelepbúgással köszöntjük, kétszeres szelepbúgással felel, leerezi és felhúzza előttünk a csillagos, sávós lobogót s az amerikaiak lelkes kiáltásba törnek ki:

— Stars and stripes for ever!...

Az angolok csöndesen mosolyognak, az ő hatalmsmlas tengerükre, az ő gazdag államunkra gondolnak, de mi magyarok bizony megilletődött tisztelettel vonultunk el a világ egyik legelső államát jelentő vörös hajó előtt. A kivándorlók nem tudták, hogy hosszú útjuk megvál-

tását jelenti a kis álló gőzös; halászha jónak hitték, mert hirdetésnek látszó írás van az oldalán: *85 Nantucket Strals 85.*

Ami pedig azt jelenti, hogy vigyázzatok hajók, akik erre jártok, mert tőlem 85 mérföldnyire Nantucket szigete sziklás partjai vannak s arra menni veszedelmes. A harmadik osztályon vacsorára csengettek s míg föltálaták a makarónit, lassan leszállt a nap, hogy reggelre már New York vizein üdvözöljön. És jött a reggel. Ragyogó, tiszta. Mint Columbus Kristóf, állott mindenki a fedélzeten, bár tudta, hogy Amerikát és nem Indiát indult felfedezni, — beteges vággyal leste a tengert, mely messze, messze valami fekete, keskeny csíkon tört meg. Fecskék csaptak el előttünk... Föld, föld! Tíz napra Gibraltár után végre újra föld! Aki csak épkézláb, a fedélzetre sietett. Szegény fedélköziek kitódultak a napfényre, szinte részegre itták szemüket jipart látásával. Hát itt a cél! Elérték az ígéret földjét, itt van Amerika, a moloch, amely falja szakadatlanul és telhetetlenül a többi világrész népeit. Nézik s úgy érzik, hogy ott messze dollárokkal vannak kövezve az uccák és Carnegie künn az avenuekon osztogatja a bankókat. A daru zakatolva húzza föl a hajó mélyéből a poggyászt. Kis alföldi kufferek, zsákbutyrok, pesti, Rákóczi úti piros kendőkbe kötött holmik repülnek föl a négyemelet mély üregből; kis magyar faluk minden kincse, leggazdagabb kivitelünk Amerikába.

És mindenfelé gyönyörű, színes szigetek tűnnek föl. Zászlók az erődítéseken, zászlók a hotelek ormán, gondozott, előkelő kertek, mintha valóban a paradicsom köszöntene bennünket. Elmaradnak sorra New York mulató telepei, lassan és méltóságosan vonulunk a Hudson felé. És egyszerre felbukkannak a felhőkarcöflők. Huszonöt, harminc, negyvenhat emeletes házak tömege; az ezer kürtöből előtóduló fehér gőz úgy tűnik fel, mintha hó ülné meg, messziről hatalmas ívben emelkedik a brooklyni híd, a Hudson torkolatánál büszkén köszönt a patinás Szabadság-szobor, száz és száz árboc

mered elénk, hajók a szélrózsa minden irányából, egész városok a vizén, közöttük szinte rohannak a ferryboatok, túlkölés, csengetés, sivítás, bugás, ezer és száz riadó hang; benne vagyunk a világ egyik legnagyobb vásárának a torkolatában, kezdődik a nagy rohanás, amelyben minden üzlet: — az ember is az.

A megérkezés pillanata hatalmas. Nincs hozzá fogható sehol a világon. Itt nem a természet szépségei ragadnak magukkal, hanem a lüktetés, a közlekedési eszközök ragadó áradata, a félelmetes méretek és a bizonytalanság egy különös érzete. Mintha itt minden óriási sietséggel dobódott volna össze, az ezreket befogadó hajók, a negyvenhat emeletes házak, a vörös falu raktárok, mintha mind csak a mának készült volna. Hol van itt megnyugvás, hol egy zöld platán, amely alá le lehet ülni gondolkodni?

És már künn vagyunk a parton és rohan velünk a villamos. Utcákon, házakon, alagutakon keresztül. Le a Hudson alá, föl, hatemeletes házak fölé és a házak, amelyek messziről, a tenger hazugságokat festő színes távolából oly gyönyörűek voltak, közléről rettenetesek, szolmorúak. Majdnem mind téglából rakott, emelet-emeletre halmozva, füst és gépek zúgása és amerre a villamoé elrohan, amint hirtelen benézek az ablakokon, száz és száz embert látok egymás mellett ingujjban asztalok fölé hajolva számolni, könyvet vezetni. Gyárak és műhelyek, műhelyek és gyárak, raktárok és árucsernokok, a vonatok csengetve rohannak és hogy első pillanatra New York földjére értem, láttam, éreztem, hogy a szabadság legnagyobb szolga az ember, géppé válik, rohan a rohanókkal és az üzlet nagy birodalmában első sorban magát adja el. Mint a villám cikázik vonatunk, fából épített külvárosok között járunk, amelyeneket fiatal korunkban Mark Twain könyveinek illusztrációin láttunk, a vasút töltése nem gondozott, csak kőóriások egymásra vetve, földdel leszórva, lehengetve, rajta a sín, — mehet! Egy régi temetőn fut keresztül a vonat. A sírok között telegráf, az oszlopa hu-

zallal van a hantokhoz erősítve. Mintha még a halottakat is az üzlet érdekelné. A börze utolsó hírei.

És a kivándorlók? Testvéreim a tizenhét napos úton? Ők a hajón maradtak, csak délután viszik Ellis Islandra. Holnap aztán a vásárra...

ELLIS ISLANDÚJ^

1908.

— Mennyi pénze van?

Még fülembé cseng a kövér, ingujjra vetkőzött amerikai kérdése, mikor újra a ferryboaton ülök és a Battery-park felé hajókézek. Mögöttem elmarad a Liberty Island híres szobrával s elvesznek Ellis Island piros házai. Még egy pillantás. Mintha kellemes, kedves nyaralótelep volna, úgy emelkednek épületei a virágos utak között, aztán a hajó hirtelen fordul egyet és a kis sziget eltűnik. Az előkelő közönség, aki látogatába ment a szigetre, fönn a magas fedélzeten társalog, lenn, a közönséges, szegény halandók helyén azok a boldogok szoronganak, akik immár átestek az ellis-islandi vizsgálaton, akik szabadok és elérték álmaik földjét: New Yorkot, Mielőtt útnak bocsátották őket, még megkérdezték: — Mennyi pénze van?

Mert az amerikai hivatalnok a legfontosabb dolgokat megtanulta magyarul s a szokvány-kérdéseket mind anyanyelvükön kérdezi a kivándorlóktól. És aki üt. dollárt felmutat, akit New Yorkban vár valaki, az mehet. De aki tovább utazik, annak egy pillanatra sem szabad kiszállani, ott marad Ellis Islandon, míg nem raktározzák vonatra. Nincsen fedélközi utas, nincsen' kivándorló, aki elkerülje Ellis Islandot. A hatalmas Egyesült Államok ezen a kapun bocsátja be a harmadosztályú idegent, aki elhagyva eme purgatóriumot, úgy érzi, hogy megszűnt minden küzdelme, minden szenvedése, övé a jövő, a gazdagság. Elfelejtí a tizenhét napos szomorú tengeri utat, a fedélköz dohos levegőjét, a rossz

élt, elfelejti a sok hazai gyötrelmet és kizsákmányolást, mely arra kényszerítette, hogy hajóra üljön s idegen földön keresse meg kenyerét, idegen földnek adja erejét. Ellis Island az utolsó állomás, mely visszakényszerítheti Magyarországra. Ha ezt elhagyta, abban a pillanatban Amerikáé s a régi hazának csak mint statisztikai adat szerepel.

Láttam jönni őket. A Slavonia délután két óraker, érkezett meg a Cunard kikötőhöz és a fedélközi utasokat délután négy órára szállították át Ellis Islandra. A kis hajó oldalára, amely hozta őket, csak annyi van felírva: *Department of commerce and labor; U. S. Immigration service.* És az árbocon az amerikai zászló. Tehát Amerika kezében vannak, ez a félelmetes név elfogadhatja és visszaküldheti őket. A parton álltam és úgy néztem a közeledő kis hajót. Egy-egy ajtónál harminc, negyven fej tolakszik előre, mint a bornyúké a vasúton — bizonytalan, tétovázó arcok, félő és reménykedő szemek, mind azokat a piros házakat bámulják, ahol sorsuk eídőll. És parthoz érnek. Magyarul, angolul kiabálnak egyszerre feléjük, hogy egyenként, libasorban vonuljanak föl a vizsgálóterembe. És a parasztemberek, akik soha szántóföldnél, kistalvánál egyebet nem láttak, megrémülve, reszketve erednek útnak. Ijedten engedik lökdösni majukat, az asszonyok sietve intik rendre gyerekeiket, míg aki már volt Amerikában, nevetve, otthonias büszkeséggel köszönti angol szóval a kivándorlási hivatalnokot. Felvonulnak a szomorú kis magyar csomagok. Ruháskosárban, bekötözött asztalikendőben, tulipános ládákból hozzák a mostoha haza minden emlékét. A kis fiúcskákon kék-fehér csíkos matróruhácska, amelyet csak Pesten csinálnak; az asszonyok egy némelyike, hogy teljesen meghódítsa Amerikát, kalapot tett a fejére és én ráismerek a szegényes, olcsó magyar művirágokra, melyeket Bécsben csinálnak; és szinte könny szökik a szemembe, mikor ebben a tropikus júniusi melegben meglátom a kékmándlis, szűknadrágos, nagycsizmás földimet. Balkezében spárgával összekötött kuffer, jobb-

jában az útlevele és pénze, mellén pedig gombostűvel feltűzött szám. Megriadva, meghunyászkodva, zavartan, idegenül tántorog előre a magyar paraszt, akit barna képpel, erős karral, künn a mezőn dicsérni szeretnek odahaza s akinek ide kell jönni, mert élni akar.

Kis gyerekek tulipános kancsókat cipelnek, az aszszonyok pedig pruszlikjukat gombolják, szoknyájukat emelgetik, keresik a kis zacskókat, amelyben a pénzüket tartogatják. Készülődik a szomorú karaván, míg lépcsőkön fel nem érkezik egy óriási terembe. Hatalmas sodronykerítéssel van vagy negyven-ötven közre választva, a közökben padok, a közepén pedig folyosó. Aki nem tud rögtön a folyosóhoz jutni, leül és vár, míg rákerül a sor. Két orvos fogad mindenkit. Egy pillantást vet a bevándorlóra, ha külső látszatra megfelel, mehet tovább. A folyosó másik oldalán másik két orvos. Ezek a szemet nezik. Kis csíptetővel felfelé fordítják a szemhéjat s intenek kezükkel, hogy rendben van. Aki gyanús, vagy rosszszemű, annak ruhájára kék krétával keresztet húznak s egy elkerített helyre különítik el. Ezeket később levetkőztetik s behatóan vizsgálják meg. Ide csak egészséges munkás kell. Aki nem az, mehet vissza a nyomorultak közé Európába! Amelyik asszony beteges, vagy áldott állapotban van, azoknak gyermekeit ápolónők viszik rögtön magukkal. Külön várják meg, míg anyjuk meggyógyul. A bevándorlási főépület körül a sok kis nyaralónak tetsző épület mind kórház. Ott ápolják a beteg kivándorlókat.

Itt a nagy teremben mindenki feje fölött a fal egész szélességében az amerikai zászló; az örködik immár útkon. A sodronyrács között, mint az állatok, érnek a kivándorlási biztos asztalához.

— Hova való?

— Hány éves?

— Hova megy?

— Volt-e büntetve?

A tolmács szaporán kérdez és aki mindenre rendesen meg tud felelni, az elhagyhatja a nagy termet, de aki-

nek az írásai nincsenek rendben, vagy akire a rendőrség tette figyelmessé a bizottságot az sárga lapot kap kezébe, az a kivándorlási bíróság elé kerül. Szegény persze első pillanatban nem tudja, hogy mit jelent a sárga lap. Azt hiszi, hogy szabad, hogy Amerikába ért.

— Csakhogy végre itt vagyunk ... De mennyit szenvedtünk! — mondta egy ilyen sárgalapos, míg át-kísérték a külön terembe. Talán sohase léphet Amerikai földjére! A többiek ezalatt a vasúti terembe érnek. Mindenki ott szorongatja kezében a keserves hazai pénzt, szép rózsaszínű, féltett húszkoronások kerülnek elő, ezt egy pillanat alatt, minden levonás nélkül váltják be dollárokra — egy dollárért 5 korona 4 fillért adnak — s mindenkit elvezetnek a hajóhoz, amely elviszi a vasúti állomáshoz, ahonnan útjuk végcéljához juthatnak. Pihenni, megállni, szórakozni nem szabad.

Délután öt óra harminc perckor pedig véget ér a munka. Akiket rendben találtak, azokat szállítják tovább, akiket visszatartottak, azok a háztetőn, rács mögött, ponyva sátorfedél alatt maradnak künn, este hét óráig. Külön a nők, külön a férfiak. Ezeknek senki idegennel nem szabad beszélniök. Bírói kihallgatás alatt vannak. Este hét órakor leküldik őket a hálósobákba. Tiszta, rendes, vaságyas, szellős a hálósobájuk.

— Jobb, mint a fedélköz és tisztább, mint odahaza! — dicsekszik az amerikai hivatalnok.

És még sem tudnak aludni. Mi lesz velük? Megengedik-e, hogy kiszálljanak, vagy küldik őket vissza a hajóra? Mert ha bűnösök is, Amerika nem büntet, visszaadja a bűnösöket a régi házának. Végezzon velük az.

Ellis Islandon csak az örök maradnak, eloltják a lámpákat, a visszatartottaknak le kell feküdniök. Kintről, keresztül a vízen, áthallatszik New York lármája, robbogó vasutak zaja . . . A többi boldog már utazik.

NEW YORK

EGY NEW YORKI DÉLUTÁN.

1913. november.

Hátunk mögött fergeteges hullámaival az Atlanti-óceán, a legrosszabb átkelések egyike, amelyekről hajósok tudnak, feledve a boldog, megváltó érzés, amikor a hírhedt „Banks of New-Foundland“ után végre mint ködös, álmódott csík tűnt fel a távolban a föld, aztán egy kis hajó futott elénk, csónakot bocsátott le, két vörösinges matróz egy polgári ruhás fiatalembert hozott át hozzánk, a hatalmas óceánhajó kötélletrát bocsátott le és néhány pillanat múlva már a korlát-nál tűnt fel a macskaügyességgel kúszó pilóta feje. Megjelent a hajón az első amerikai hatóság. Még át sem lépett a korláton, máris tízen kérdezték egyszerűen:

— Who' ist elected!

A polgármesterválasztás után következő reggel érkezünk New Yorkba.

— Mitchell... — felelte a pilóta és már ment fel a kapitányhoz, átvette a hajó vezetését, hogy bevigyen a világ legszebb kikötőjébe.

Tiszta, ragyogó őszi nap, jobbról Staten Island, Long Island; úri lakokkal, nyaralókkal beépített virágos, parkos föld, balról a ligetes, barátságos new-jerseyi part és messze a víz sugaras tündöklésében a patinától egészen zöld szabadságszobor, jobbában a fáklya, baljában a törvénykönyv, mögötte pedig a felhőkarcolók bizarr, egyedülvaló látképe. A hajdan — öt év előtt! — legmagasabb Singer building lobogós

tornya harmadik, negyedik helyre degradálódott, a szomszédságában már majdnem a napot tartja aranyos ormán a „legmagasabb“, vagy ötvenemeletes Woolworth building. A világkolosszust gazdája abból a száz és száz kis üzletből építette, amely minden amerikai városban megvan ma már. „Woolworth's Ave and ten cents store“ név alatt ismeretes, mert a benne levő holmi csak öt, vagy tíz centbe kerül. Tizenöt-húsz év előtt gyerekes, bazáros üzleti ötlet volt, mára Amerika legmagasabb felhőkarcolója épült belőle.

Elöttem hát újra a Hudson, az East-Eiver, amottfele finom vonalaival kiszabadul a házak tömegéből a brooklyni híd, egyre közelebb csúszik hozzánk a város, búgnak és süvitenek a ferryboatok, a rezes banda harso, a Norddeutscher Lloyd kikötőjén már lengetik a kendőket, örvendő sírás és nevetés, megint New Yorkban vagyok és kiheverve az út viharait, lent sétálok a Broadwayn, a Battery-parkon keresztül.

Ó, mennyi mindenféle ez a város! Otthon és jólét, száműzetés és nyomor, üzlet és kizsákmányolás, munka és naplopás, iskola és büntanya, kórház és börtön, ujjongás és zokogás, de mindenből a legmegfeszítettebb véglét, a rekord!

Itt mindenki mindenből a legtöbbet kapja és veszti, a legfelfokozottabb munka, vagy bukás hozza meg a legnagyobb eredményeket, vagy veszteségeket. És egyszerre megértettem, amit a stockholmi olimpiádon nem tudtam felfogni. Az amerikai atléták mindent elsöprő finishét! Egészen természetes, hogy erőt, gyorsaságot, szívósságot feltételező versenyen mindenkit levernek, miért náluk a rendes polgári élet, a mindennap a megkezdés felér az európai népek legmagasabb munkateljesítményével. Ami Amerikában a standard, az nálunk már erőfeszítés. Ez a szociális jelenség mutatkozott az olimpiád versenyein is. És ez az amerikai levegő viszi, ragadja magával az embereket.

Nézzétek azt az olasz csoportot, amint végighalad az East down-town szűk uccáin. Biztosan most bocsá-

tották át őket Ellis Island kapuin. Aki vezeti őket, sapkás, felül bő, alul szűknadrágos, bőrszíjas, fehéringes amerikai fiú, csak az arca, a szeme, a beszéde mutatja, hogy néhány év előtt vándorolt be Itáliából ő is, a tarka-barka, sárga, vörösruhás leány, akit kezénél fogva vezet s aki másik kezében kanáris kalitkát tart, csak tegnap érkezett, utánuk még bársonynadrágban, nápolyi szoknyában, ingvállasan az apa és anya. Tátott szájjal nézik az irtózatoss házakat és a saját sarkukban bukácsolnak, — a fiú, az amerikai yankee külsejű viszi, vezeti őket, ó, mivé formálja mindezt néhány hónap, egy év múlva az amerikai levegő! Háromszor annyi erőt és energiát vesz ki belőlük, mint amennyivel odahaza éltek...

De most egyszerre elterelődik róluk a figyelmem, mert mindenki mosolyog valami szembejövön. Megfordulok én is.

Drága paripáktól vont magánfogat. A bakon kocsis és libériás inas. A hintó üveglakái le vannak bocsátva és bent a kocsiban ugyancsak három toprongyos, zsákos, bátyus, bevándorló olasz. De a negyedik várta, fogadta őket Ellis Islandon és hogy megmutassa, hogy milyen jó dolga van itt, hintót, inast, drága járművet bérelt ma délutánra. New Yorkban, ahol senki se jár kocsin, ahol ez a legnagyobb idővesztés és pazarlás! De a talján meg akarta mutatni újdonsült amerikai honfitársainak, hogy „telik neki“.

Csattog és dübörög az elevated, emeletmagasságban zugunk New Yorkon át, belátunk a házakba, a szobákba, ahol a szegénység lakik, az izzasztó műhelyekbe, ahol száz és száz rabszolga munkás ül és vár, a Madison Squareon leszállunk, lent ordít az ucca, rohannak a rikkancsok, a football ban Harward leverte Princetont, zenével katonák, ágyúk jönnek, ma a Madison Square Gardenben Military Tournamnet van, az Egyesült Államok katonái pénzért mutogatják magukat.

Ezer és ezer zászló leng az óriási csarnokban, az

emelvényen Major General John F. O. Ryan, az U. S. A. hadseregének egyik vezetője, lent a porondon katonák gyakorlatoznak, az U. S. Coast Artillery harmadik százada mutat be fegyverfogásokat és fejlődéseket, ő ha most bevonulhatna ide egy magyar század baka, olyat az amerikai még nem látott. Nálunk egy „indíblánc“ több és szebb, mint az ő egész gyalogságuk...

De jön egy tüzéruteg. Négy ágyú. És most olyan produkciót láthatunk, ami felülmúl minden cirkuszt és római kocsijátékot. Izgató, vad, élet-halállal játszó. A sokmázsás ágyúk repülnek a hat lóval, könnyűeknek látszanak, mint a papírjátékok, lovasaik rá vannak tapadva a lóra, lehetetlen éleekben, sarkokban fordulnak, centiméter távolságokban rohannak el egymás mellett, nem tudjuk, hogy a lovakat bámuljuk-e inkább, vagy az embereket, egyetlen rossz mozdulat és véres lesz a föld, de halálos bravúrokat játszva csinálnak, a közönség sziszeg, füttyül, tébolyodottan ordít, ezt a világ egyetlen katonája sem csinálja utána.

A következő szám: „Deaf and dumb Asylum with band“. Fájdalmasan bámulatos produkció. A newyorki süketnéma-intézet katonailag képzett növendékei. Bevonulnak. Zenekarukat is csupa süketnéma fűjja, kommandó nincs, a tisztek csak magasra tartják kezüket, a fehérkesztyűs ujjak minden íze hajlik és görbül, egy éles parancsoló mozdulat és a következő pillanatban hajszálpontosan és a legtökéletesebb egyformasággal viszik véghez a mozdulatot. Menetelést, fegyverfogást. A közönség dermedt csendben ül. Lélekzeni sem mer senki, csak nézi a sok száz némát és süketet, a parancsoló fehér kesztyű ujjainak vibrálását, a misztikus, izgató és nekünk megdöbbentő beszédet. A néma százak szemei az ujjakra merednek, azután egyszerre dörren a fegyver, egyszerre dobban a láb.

Mintha fölösleges volna a beszéd, a természet különös ajándéka, amely nélkül éppen úgy tudnánk élni, éppen olyan boldogok lehetnénk. Ki mondja ezekről

itt lent, hogy nem egész emberek? A közönség tapsol és tombol, de érzi, hogy odalent ezt senki sem hallja, hát felállanak, kendőjüket lobogtatják, kalapjukat lengetik ... És a süketnéma banda játszik, a bámulatos, szívettepő csapat kivonul. Most lovastisztek vágatnak be...

Igen, az U. S. hadserege cirkuszt játszik egy hétig minden évben a népnek, belépődíjért produkálja magát „a tengerészet és hadsereg atlétikai és egészségügyi felszerelése és fejlesztése javára“. Ó, boldog ország, ahol a hadsereg nem egyúttal az állam is... Nem véres komolyság és nem mindent felemésztő...

THE ROCKEFELLER INSTITUTE.

1913, december.

Hatodfél éve, mikor először érkeztem vissza Amerikából Budapestre, Jacques Loeb nevével volt tele a magyar főváros. Akkor ért véget az orvoskongresszus és a laikus érdeklődést, a tömegfantáziát a legjobban megfogta Loeb korszakos előadása az élet mechanizmusáról és a parthenogenezisről. A millió és millió esztendőös rendet legtitkosabb gyökerében támadta meg a kaliforniai egyetemen dolgozó német tanár, aki mesterséges vegyi hatásokkal keltette életre a sejteket. A világi élet megindulását igyekezett mesterséges úton előállítani.

Jacques Loeb után Alexis Carrel nevét vette szárnyára a bír, megrendítő és csodálatos transplantációi már-már bűvészszámba mentek, az ember legnemeesebb és eddig pótolhatatlannak hitt szerveit egyszerű gépeknek deklarálta, amelyek helyettesíthetők, elmozdíthatók, — majd hirtelen feltűnt ez idén nyáron Hideoy Noguchi, a japán orvos, aki megtalálta a szifilis baktériumát és tudományosan bebizonyította az eddigi általános tételt, hogy a paralízis nem más, mint szifilis, amely az agyra húzódott évek hosszú során kersztül.

És ha kérdezték, hogy hol dolgoztak, honnan jöttek ezek az emberek, a felelet mindig ugyanaz volt: New Yorkból, a Rockefeller-intézetből. És a betegek sok milliója, mint valami ismeretlen, érkező megváltóra, úgy gondol a newyorki intézetre, ahol néhány tudós él, dolgozik, kísérletezik s csak nagy-nagy időközökben jelenik meg a nyilvánosság előtt, hogy a haladásnak egy új perspektíváját mutassa meg.

Mi sem természetesebb, mint hogy New Yorkba érkezve, fel akartam keresni a Rockefeller-intézetet. De akárhová is fordultam, mindenfelől azt a választ kaptam, hogy lehetetlen bejutni. Néhány hónap előtt még szabadon járhattak, kelhettek bent az érdeklődő idegének, de a newyorki legfelsőbb négyszáz millióshölgyei úgy ellepték a laboratóriumokat, hogy a tudósok nem dolgozhattak, ezért az intézet igazgatója, dr. Simon Flexner drákói szigorúságú rendeletet adott ki, hogy idegenek semmiféle minőségben nem tekinthetik meg az intézetet, sőt még newyorki orvosok sem járhatnak be.

Csak ezzel lehetett véget vetni a divatos invázió-nak. Mert a Gould, Astor, Morgan, Vanderbilt család hölgyei előkelő divatnak tekintették a Rockefeller-intézetet és annak tudósait; a milliomos hölgyek ebédjeihez, amelyekre csak barátnőik voltak hivatalosak, míg a férfiek a klubban szórakoztak, szinte hozzátartozott, hogy (persze felesége nélkül) beinvitálják Loeböt, vagy Carrelt, mint valami tenoristát vagy hegedűst, hogy a poulard mellé pikáns salátaképpen egy-egy Rockefeller Memberrel is szolgáljanak. És mert az intézet mégis a milliomosok pénzén épült, csínján kellett velük bánni. Míg végre másképpen segíteni nem lehetett, mindenkit kitiltottak a laboratóriumból.

Szerencsémre Jacques Loeb mellett kísérletezett dr. Kőrössy Kornél magyar biológus, akinek szíves közve“títésével mégis bejuthattam.

Az East River partján, a 67-ik ucca torkolatával szemben, kis domb tetején van a nevezetes épületcsoport. Három épület. A legnagyobb az adminisztráció

és a laboratóriumok háza, melynek homlokzatán ez olvasható: *The Rockefeller Institute for Medical Research* (Az orvosi kutatásokat szolgáló Rockefeller intézet).

A földszinten Henry Jamesnél kell jelentkezni, aki az intézet managere, különben fia Jamesnek, a híres pszichológusnak. Az intézet kezelésének minden adminisztratív szála az ő kezében fut össze. Lekötelező szívdességgel kalauzolt végig az első és második emeleten, a kémiai és a bakteriológiai osztályon.

Phoebus Aaron Theodor Levene a kémiai osztály vezetője. „Levin“-nek ejtik ki, fiatal, talán harminc-harmincöt éves muszka zsidó. Ki tudja? Lehet, hogy Európában tanult, de az is lehet, hogy menekülő orosz zsidókkal a fedélközön vándorolt ki, névtelen volt, senki, semmi, ma a tudomány hőse és küzdője. A Rockefeller-intézet megnyitotta előtte kapuit. Csak azért, mert tud, mert különb. Levin Áron!.... Ezért nagy ország az Egyesült-Államok.

— A szerves kémia itt Amerikában még egészen kezdetleges — magyarázza Levene. — Itt csak annyiban foglalkozom vele, amennyiben a biológiának van szüksége rá. Fejlődését főképpen a mesterséges gumi előállításától várom. Ha üzleti érdek lesz, akkor fog csak rohamosan fejlődni itt a szerves kémia. Addig sok nehézséggel kell megküzdenünk, mert a hozzávaló anyagot mind Németországból és Franciaországból kell importálni.

Bemegyünk egy másik szobába. Egymás fölött három-négy sor kis ketrec. Mindenfajta házi- és tengerinyúl, a kísérleti állatkák sűrögnek-forognak, hátsó lábukra ülnek, mellső lábukkal idegesen pizmognak a bajuszuk körül. Ők az emberi haladás valódi vértanúi. Életükkel áldoznak a tudományért, A ketreceken kis cédulák, azokon a kísérletező orvos neve: dr. *Gates*, Room 407.; dr. *Adler*. Az egyik ketrecben hófehér egérkék, ezekkel dr. *Pearc* foglalkozik, a ketrecen ábra, rajta jegyzetek. Nagyobb ketrechez érünk, ennek a céduláján olvasható a híres japánnak a neve: dr. *Noguchi*

A ketrecben két majom; a paralízis baktériumával vannak beoltva. Mozdulatlanul pislognak ránk. Mintha azt kérdeznék: „Minden ok nélkül, hogy jutunk a paralízishez?”

Másutt hölgyek mikroszkopikus preparátumokat készítenek; szolgák a folyosón hónuk alatt kutyákat cipelnek; vezetőnk be akar nyitni egy ajtón, de bentről kiáltás hangzik: — Nem lehet.

Carrel dolgozik ott. Éppen valami állatot operál. Nem szabad megzavarni.

— Carrel működésének praktikus haszna különösen az égési sebeknél mutatkozik — magyarázzák nekünk. Eddig halálosnak tekintettek minden égési sérülést, ha a bőr egyharmad felületénél nagyobb területre terjedt. Carrel bőrátplántálási módszere megmenti őket. De mert nehéz annyi emberbőrt szerezni, a klinikákban és kórházakban halvaszületett gyermekek bőrét lenyúzzák és jégre teszik, amíg esetleg nincs szükség rá...

Fehérekabátos, göndör feketehajú fiatalember megy végig a folyosón. Kétséget sem szenvedhet, hogy japán: Noguchi. Laboratóriumába ment.

Bekopogunk hozzá. Meglátva az idegeneket, kissé meghajlik japán módra, de alig észrevehetőn és ajkát elhagyja az alig hallható: „ha“ sóhajtás. Erről soha japáni le nem szokhat. Kölcsönös udvariaskodás után megkérdezzük, hogy mivel foglalkozik most. Bizonyos büszke meglepődöttséggel mondja:

—Egyelőre semmivel. Legutóbb célul kitűzött problémámat elértem, megtaláltam a szifilis baktériumát és bebizonyítottam, hogy a paralízis nem más, mint az agy szifilise. Ha sikerül majd megölni a fiatal, fejlődő szifilist, nem lesz többé paralízis.

—Foglalkozik a gyógyítás kérdésével?

— Nem. Az odább, egy másik úrnak a dolga. Amíg tovább megyünk, megtudjuk, hogy Noguchi tizenhárom éve dolgozik már Amerikában, azóta odahaza sem volt. Még Chicagóban történt, hogy mint diák beállított dr. Flexnerhez.

—Tanulni akarok... önhöz jöttem... — mondta.

—Helyes — felelte Flexner. — De miből fog élni? ... Van-e pénze? ...

—Hogyne... Van...

—Mennyi?

—Öt dollár...

És Flexner állást szerzett neki, biztosította a megélhetését s Noguchi azóta olyan ragaszkodással van hozzá, hogy mindenüvé követte s bármi fényes ajánlattal sem lehet elcsábítani mesterétől.

Egy emelettel feljebb. Dr. Peyton *Rous* osztálya. Az ő nevét még nem ismeri a világ. Pedig a legnagyobb problémával foglalkozik, — a rákbetegség okát keresi.

Ó, micsoda környezet! Csupa kis ketrec mindenfelé, Bennük egerek százai és százai, patkányok, mindegyikbe át van plántálva rákos képződés, mert a rák baktériumát, vagy közvetlen csiráját nem ismerik, hát rákos képződésből oltanak át darabkákat egyik testből a másikba. Mindegyik állatkán kis vörös jelecske, biztosan azt jelenti, hogy rákot hordoznak magukban. Rous doktor spirituszos üvegben csirke és inas szárnyas állat testrészeit mutatja, rajtuk a tumort, a májon a rákos jeleket.

— Csak ezek után igazodhatunk — mondja. — Hogy mi a rák maga, senki sem tudja. Hogy megtudjam, vájjon valamely állat rákos-e, a képződményt átplántálom egy másik állatba. Ha ott megfog, az a kritériuma. *Meg* kell várni, vájjon ott kifejlődik-e a rákot jellemző rosszindulatú daganat. Csak azt tudjuk, hogy a rák okának rendkívül nagy az ellentálló képessége s például a bőr felületén az olyan dezinficiálás, ami más baktériumot elpusztít, a rákképződésre nem hat. Csirkéken, egereken, patkányokon kísérletezünk. Úgy látszik, hogy a rák leginkább idősebb szervezeteket támad *ixteg* s az a jellemző sajátsága, hogy míg minden emberi, vagy állati szövet csak egy bizonyos nagyságig nő ^s fejlődik, azután elhal, *a rákos képződmény tovább*

nő. A tudomány eddig tanácstalan a rák keletkezésével szemben.

—Doktor úr kutatásának a végcélja, hogy a rák okát kikutassa?

—Nem... De az, hogy a rákos beteget meggyógyítsam. Ehez kell az okot tudnunk.

—Mi a véleménye a rádiumkúráról» a mezotóriumról?

—Mondják, hogy segít, csillapít. Nem foglalkozom vele.

Dr. Rous osztályával szemben van egy kis, teljesen elzárt fülke. Egyforma hőségnek kell itt lenni folytonosan, polcokon, üvegcsékben folyadékok, minden vattás dugóval elzárva, a folyadékokban csöpp pépszerű anyagok, nyálkás alakulatok, — bacillusokat tenyésztnek itt s az állandó hőség az emberi test természetes melegségi fokának felel meg.

A folyosó végén van Samuel James *Moltzer* osztálya. Sógora, asszisztense és munkatársa, John Auer fogadott itt. Rövid néhány hónap múlva *Moltzer* neve is világfogalom lesz, — mondták. Új narkotizáló eljárást léptettek életbe (magnézium és éter együttes alkalmazása), továbbá egy kis szivattyút konstruáltak, mely a műtőasztalon fekvő páciens tüdejébe egyre hoz levegőt, úgyhogy elkerülik azt a veszedelmet, hogy *műtét* közben levegő híjján megfulladhat. Ennek különösen altesti operációknál (vese, stb.) van nagy fontossága. Amikor ide bejöttünk, a szolgák éppen egy alvó kutyát vittek ki. Az új módszert már embereken is kipróbálták, amerikai és angol kórházakba be is vezették a legkitűnőbb eredménnyel. Egészen megszüntette a narkózis eddig ismert kellemetlen utóhatásait, fejfájást, szédülést, hányást.

A harmadik emeletre érünk. Ugyanaz a rend, beosztás mindenütt. Apró ajtók, mögöttük laboratóriumok, bennük az emberiség nagy jótevői. Kissé meghajlott, már-már őszes fekete, pápaszemes úr jön elénk. Várt. Dr. Jacques *Loeb*. A kísérleti biológia világhírű

mestere. Asztalán füzetek, írások, könyvek, Ostwaldnak egy munkája, s hátul, az ablak mellett kis pergamenttel lekötött üvegcsé, benne egy béka álcája, s maga egy jól kifejtett békácska. Apja nem volt, anyja nem hozta világra, egyetlen sejtéből bizonyos sós oldatokkal Loeb fejlesztette, érlelte, születte meg. Többet tett, mint csodát, — valóságot. De az alkotás nagy izgalmában elfelejtette, hogy a béka kétlaki állat, bent hagyta a vízben *s a béka elpusztult.* ,

Teremtője ölte meg.

Másodikat teremteni már nem tudott.

Vagy másfél óra hosszát beszélgettünk el Loebbel. Különösen a magyar kivándorlás kérdése érdekelt, mert biológus volta mellett mélyérzésű szociológus, sőt szocialista. Mikor az ő dolgaira tértünk, szerényen jegyezte meg:

— Ó, ezek csak kifelé regények, vagy újságcikkek. Idebent csak egészen apró kutatások, kis számarányok. Vagy egybevág, vagy nem. Ha nem, újra kezdjük.

S körülvezetett laboratóriumában, szélesnyakú üvegek, bennük növények, melyeken viszont bizonyos alsóbbrendű életű állatok fészkelnek, másutt apró tálcák kis halakkal, amott egy bizonyos fajta levél, amelyet ha letépnek a fájáról és leterítenek, életet ad más növényeknek, — a csodálatos, rejtelmes, nagy, parányi, ezerféle és mégis örök ugyanaz az élet...

Loeb ablakai kinéznek az East Riverre, amelyen túl New York szegénynegyede látszik. Az apró, kis milliók alsórendű élete. A nagy biológus, a mélyérzésű szociológus hányszor gondolkozhatik el azoknak az életén...

— Dolgoznak, hogy egyenek, esznek, hogy dolgozzanak, dolgoznak, hogy egyenek, esznek, hogy dolgozzanak! — mondta Loeb.

Együtt mentünk el a Rockefeller-intézetből. Még egy pillantást vetettünk a pompás berendezésű, modern kórházépületre, ahol mindig olyanfajta betegeket vesznek fel, amilyen kísérletek éppen a laboratóriumokban

folynak. Újsághirdetésekből teszük közé, hogy milyen betegek „kíváncsiak”.

És csendesesen beszélgetve elindultunk Loeb lakása, a 75-ik ucca felé ...

JACQUES LOEB PROBLÉMÁJA

1913, december.

A probléma nem biológiai s nem is Jacques Loeb szakmájába vág. És mégis Jacques Loeb problémája s vele együtt mindazé a tudósé, kultúremberé, aki Európában tanult, nőtt kultúremberré s Amerikában él s dolgozik. Másképpen „kultúreurópaiak problémája Amerikában”. Ennek a fajtának bizonyára Jacques Loeb egyik legnemesebb képviselője. Kevés jelentősebb „európai” tudós működik az Egyesült Államokban s míg Loeb -a Rockefeller-intézetben a kísérleti biológiában bűvárkodik, arra alig gondol, hogy az európai-amerikai kultúrproblémának ő az egyik legérdekesebb kísérleti anyaga.

Két-három órai meghitt beszélgetés után váltam ei tőle. Azzal az impresszióval, hogy a nagy tudós, a parthenogenesis világhírű mestere igen-igen boldogtalan ember. Mi baja? *Europa fáj neki!* És amíg szemben ülök vele, amíg beszélgetünk, nem érdekelnek korszakos kísérletei, nem érdekel a rendkívüli környezet, mert megjelenik, ami Loebben és mindekiben a legérdekesebb, a legizgatóbb, a legmegrendítőbb stúdium: *az ember*. Valakiből kiválasztani az élő, izgalmas, nyugtalan, tépelődő embert, ez nekünk embereknek a legdrámaibb minden jelenség között.

S úgy érzem, a vele töltött délután feltárta előttem Jacques Loeb szomorúságának legigazabb, legdrámaibb motívumát.

Szórói-szóra igyekszem visszaidézni beszélgetésünket. Már kifelé menet megállott, aranykeretes pápaszeme mögül eltűnt a félig ironikus, félig fájdalmas pillantás s magagyötrő izgalommal kérdezte, de úgy, hogy már a kérdés is bizonyos felszabadulást jelentett számára:

— Nem éreznek-e itt, Amerikában, egy örökös nyugtalan feszültséget?

És ez a kérdés egyszerre úgy bevilágított a dolgokba, íme, világhírű tudós, szakmája kitűnősége, elérte azt, ami csak a valódi tudós álma lehet: úgy bűvarokodhatik, ahogy csak szeret, akar. Kísérletei nem járnak anyagi gonddal, mert hiszen a Rockefeller-intézet milliói fedezik és mégis nyugtalanná, idegessé teszi ez a levegő. Amerika!

— Két évtizednél régebb ideje élek már idekint, — tette hozzá, — s az az érzésem, hogy valami elveszett, nincs meg, hiányzik belőlem. Sokáig gondolkodtam ezen álmatlan éjszakákon is, amikor tudományos problémákon gondolkodtam . . . Végre rájöttem . . . *Nem tudok szívből, igazán nevetni.*

Kijelentése megdöbbsentett. Mert bátyám, aki már tizenegy éve mérnök az Egyesült Államokban, évekkel ezelőtt ugyancsak Amerikában szórói-szóra ugyanezt mondta nekem.

Ennek a két egyforma kijelentésnek a mélyén bizonyára igazság rejtőzik. És ennek az igazságnak a neve: *Európa.*

Loeb ezt nem merte bevallani, mert gondolatfűzését így folytatta:

— És egyáltalában még nem hallottam amerikai embert igazán, szívből nevetni. Mintha ebben az országban hiányoznék a szívek könnyűsége, mintha mindenkit egyetlen izgalom és feszültség fogna és foglalna le. Mi lehet ennek az oka?

Amíg ezeket kérdezte, nekitámaszkodott egy könyvesszekrénykének, amelyben mindenféle fajta és rendű művei voltak felhalmozva. Egy kutató élet minden munkája, bátor nekikezdések, küzdelmek, komoly, érett megfontolások az ifjúság fantáziája és a betelt kor teljessége, — és mindezek mellett és fölött közvetlen közelből a töprengő ember, *a magamagát kereső*, a saját boldogságát kérdező, aki fáradt perceiben kikapcsol életéből minden hírnevet, tudást és ambícióval teli akarást

és a saját elégedetlen érzéseit egy egész nép tulajdonságává akarja tenni.

Mert hogyan élnének itt Amerikában is könnyű szívű, nevető, sőt hangos kacagású emberek? Ki tud hangosabban, telibb tüdőből fakadóbban nevetni egy megelégedett amerikainál? De ennek a megelégedett, boldog amerikainak *itt kell születni*, már az anyja méhében amerikainak lenni, hogy ne érezze azt az örökös, nyugtalan nyomást és feszültséget, *amely béklyóba ver. és kedélybeteggé fűraszt* minden bevándorlót.

Sohasem felejttem el egy három év előtt történt hajnali beszélgetésemet a 14-ik uccánál, az Union Squaren. Aznap éjjel nem feküdtem le, mert látni akartam az ébredő New Yorkot. Ködös virradat volt s az ucca egy fáradt, elcsigázott lánya megszólított. A kiejtése, göndör; szőke haja elárulta, hogy orosz zsidó. Amerikában mégis a legérdekesebb stúdium, hogy ki miért jött ki. Ezt akartam ettől a lánytól is megtudni. Fázott, éhes volt. Bevittem egy Child's vendéglőbe s teát hozattam neki. Felmelegedett. Kisenewből való volt, a nagy pogrom után menekült ki. Három testvérét és az apját ölték meg. S amikor mindent elmesélt, a véres éjszakát, a borzalmakat, a menekülést, egyszerre csak fájdalmasan lírai lett a hangja, s agutturált, félig lenyelt „eh“ betűkkel mondani kezdte:

— Und doch . . . Ha csak még egyszer megállhatnék Kisenew nagy uccáján és csak még egyszer, csak egy pillanatra is megláthatnám *azokat* a házakat.

Ez itt Amerikában minden bevándorolt tragédiája, legyen az akár egy hajnali lány a 14-ik ucca és Union Squareről, vagy Jacques Loeb, a biológia világhírű tudósa. Azt meg lehet csinálni, hogy sós vegyi oldattal a nőstény petéből életet, testet teremtsen, de a már felnevelt, önálló életet élt szervezetből kiirtani a multat, a tegnap, a tegnapelőtt, az öntudat és érzés legrégebbi gyökereit nem lehet. Még Jacques Loebnek sem.

És tárgyalni kezdtük a nagy biológussal, hogy mi is lehet az oka Amerikában az örökös kedélybeli de-

pressziónak és feszültségnek? Miért van itt ez a vad hajsza és nyughatatlanság? Miért nem pihen meg soha az amerikai sem, nemcsak az idegen?

— A konkurrencia az oka, — ebben állapodott meg végül is Loeb. Ezek az emberek félnek, hogy egyszerre csak vége teljesítőkéességüknek, hogy kidőlnek a sorból. Igyekeznek, mindig, az utolsó pillanatig is igyekeznek.

Igaza van! És ebben a nagy hajszában nem néznek senkit, semmit, csak a saját boldogulásukat.

Beszélgetve ezekről lassan-lassan rátérünk a munkaviszonyokra, a bevándorlásra. Ekkor tárult ki valójában Loeb lelke. Milyen mélyenérző, a legérzékenyebben együttgondolkodó barátja a szerencsétlen bevándoroltaknak. Hogy kérdezősködött a magyar bevándorlásról, mindent meg akart tudni, minden érdekelt. Mert az államoknak, a társadalmaknak is van biológiájuk s nem lehet érdektelen megfigyelni az U. S. A. óriási szervezetének élettani jelenségeit.

—Óh, én nagyon jól láttam, egész közelről megfigyeltem, hogy támadt Kaliforniában a japángyűlölet. Húsz év előtt még senki sem törődött ott a sárgákkal, jöttek, dolgozhattak, de amikor kezdtek boldogulni, vagyonosodni, egyszerre szemet szűrtak. Bizonyos emberek csak úgy tudnak érvényesülni, ha egész osztályok és fajok ellen szítanak egyszerre haragot, küzdelmet. Saját érdekeiket az ilyen mozgalmak mögé rejtik s ez a legjobb ürügy törvényellenes vagyonszerzésre. *Ezek az emberek leginkább a politikusok.* Így alakult a helyzet a japánokkal szemben is és ez az egyik legnagyobb oka az antiszemitizmus keletkezésének is.

—Hogy a munkás viszonyokat jellemezzem, — folytatta később, — a következő történetet kell elmesélnem. Néhány év előtt egy nagy amerikai cég fiatal főnökével beszélgettem. Ez elmondta, hogy nála milyen piszokban és szennyben élnek a „hun“-ok. (Ez a „hungarians“ amerikai lerövidítése. Vagy ha Attilával akarunk büszkélkedni, annyit is jelent: hun.) Ezek az emberek még fize-

tést se kapnak, mert az enyém a telepen a kocsmá, a kantin s a bér ezen az úton visszakerül. Ha pedig javítani akarnak a helyzetükön, egyszerűen kidobom őket, — hoznak a hajók másokat,

— De hát mégis miért vándorolnak ki esztendőnként százezrek? — kérdezte ezután hirtelen.

— Mert úgy gondolom, — feleltem, — hogy Amerika mégis sokat jelent azoknak, akik odahaza egészen nyomorultak, üldözöttek voltak. Az orosz zsidók például, akiknek otthon lélekzeni se volt szabad, akik sárban, pizsokban éltek, itt szabadok. A szobájukban gáz, villany ég, megtanulnak fürdeni. A legszegényebbeké és a leggazdagabbaké Amerika. New Yorkban például úgy látom, nincs is középosztály. Itt vagy gazdagok vannak, vagy proletárok.

— Hát engem hová sorol, — kérdezte szomorú gúnynyal Loeb. — Hiszen én úgynevezett tudós vagyok?

Rövid, elszánt pillantás után feleltem.

— A proletárok közé. Mert éppen úgy kell küzdenie, mint minden más bevándoroltnak. És ha holnap itt-hagná a Rockefeller-intézetet?

— Igaza van . . . válaszolta lassan, elgondolkodva.

Majd hirtelen bátyámhoz fordult:

— De hát mondja meg őszintén, maga, aki már csaknem tizenkét éve él kint, hazamenne-e?

— Éppen most gondolkodom ezen . . .

— Nem ... én nem mehetek, — folytatta tovább Loeb, — nekem felnőtt gyermekeim vannak, itt születtek és meggyőződéseim szerint az amerikai felsőbb iskolák sokkal jobbak az európaiaknál. Már ami a természettudományi fakultásokat illeti. Azután hajdan azt is szerettem volna, hogy a feleségem élje tovább az ő belső, tudományos életét, mert dr. philologiae, de ezt is fel kellett adnunk. *Ha a házasságban mind a két fél intellektuális pályán van, bizonyos körülmények között az egyiknek fel kell adni.* De főképpen a gyerekek miatt nem mehetek.

Valóban, a világnak sejtelve sincs róla, hogy milyen

különös, belső tragédiák játszódnak le Amerikában. Akár szegény bevándorló, akár tudós, a szülő még szeretne, akarna hazamenni, de a gyermeke miatt nem mehet. *A gyermek már ez a levegő, ez az élet, — bizonyára itt tud szívből nevetni.*

Még csak egyetlen jellemző kijelentést. Megkérdezte, hogy merre mindenfelé igyekszem az Egyesült Államokban. Mondtam, hogy Kaliforniába is.

— Hosszú évekig laktam Berkeleyben, ahol az egyetem volt, de alig ismerek valamit Kaliforniából, a Westből.

— Hogyan lehet ez?

— Folyton dolgoztam . . . Nem értem rá.

Így élnek ezek az emberek . . . Mert az maradt meg nekik egyedül Európából: a munka, a tudomány. Elmerülve tudományuk nagy kérdéseibe, elfelejtik a szomorú tér és élettávolságokat s kutatásaik bűvös laboratóriumába zárkozva egyre a tudásnak azt az ismeretlen, drága fémkarikáját kovácsolják, melyről azt hiszik, hogy összetartja az egész világot.

A KÍNAI NEGYED.

1908. május.

China-town! Alig három-négy ucca New Yorkban, az olasz és zsidónegyed közé ékelve. Az alsóváros zezugában, a hírhedt Boweryba torkolnak ezek a piszkos uccák, név szerint a Mott-street, a Pell-street és Doyer-street. Vörös téglából épített szegény amerikai házak, de az erkélyek lampionokkal díszítve, fantasztikus vasrácsok az ablakon, kínai felírástú cégtáblák és hirdetések és minden második bolt: Laundry, mosoda. China-town mosásból él. Az amerikaiak szennyes ruháit mossa és tenyérszerű nagyságú üzleteiben villanylámpa mellett szorgoskodik egész éjjel. Mert a laundryk este nyílnak meg s a kínai éjjel dolgozik itt. Miért?... Ki tudja?.. Fél talán a nappaltól, a yankee

nyers erejétől, gúnyjától és üldözésétől s ezért menekül az éjszakákhoz, amelyben sok mindent megbocsátanak, még talán a születést is? Nappal alig is veszed észre, ha a kínai negyedbe tévedsz, a mosodák zárva, a kínaiak alszanak. Legfőlebb ha egypár gyermek, vagy öreg férfi ténfereg az uccákon. Különbözik ez a három-négy ucca szinte beleszakad a Bowery süketítő zajába, hatalmas igáslovak patkócsattogása, zuhogásába, az Elevated-vasút dübörgésébe, a new-yprki nappali élet minket elszédítő forgatagába.

De ha jő az este, megelevenedik China-town. A kínai vendéglők erkélyein kigyulladnak a színes lámpiónak, a kapuk előtt csoportosan álldogálnak a kínaiak. Faji sárgaságukat is leszámítva sápadt fejek, rosszul táplált, megtörött testek. Papucs vagy cipő, széles nadrág és bő, a gomboknál zsinórozott kabát. A zsinórozás emlékeztet a magyarra. Mind a kettő Ázsiából való. Fejükön szalma-, vagy kis fekete keménykalap. Ott állanak az uccasarkon, sugdolóznak, beszélgetnek az ő különös, vékony hangjukon. Szemük feketén, szenvedélyesen csillog. Ha fehér ember megy el mellettük, szinte öntudatlanul halkabban beszélnek, visszahúzódnak... Félnek, mert itt ők kegyelemkenyéren élnek: megtűrtek, megvetettek. A nyilvános életben részt nem vehetnek s csak az amerikai piszkos ruháját moshatják. Aztán jön a rendőr. A newyorki, hatalmas, szálás „irishman“, gyanakvón, feddően, szigorúan néz a kínaiak csoportjára s ezek félénken, meghunyászkodva húzódnak vissza. Mennyit szenvedhetnek itt ezek az emberek, mennyi eltitkolt gazságot, kéjelgést hamlozhatnak fel, hogy egyenlővé billentsék az élet fájdalmainak és örömeinek mérlegét.

*

A *New-York Herald* néhány munkatársával jártuk be a kínai negyedet, ezt a különös, nekünk misztériumokkal teltnek látszó uccacsoportozatot. A Herald egyik riportere, aki megígérte, hogy vezetni fog ben-

ntinket, éppen kiküldetésben járt és elhatároztuk, hogy a Bowery egyik lebujában várjuk meg. Kétszárnyú üvegajtón keskeny folyosóra értünk és azon át széles, alacsony terembe. Terítő nélkül való asztalok, közöttük durva székek és maró, égető füst. A füstfelhőkben pedig a kikötők söpredéke. Az amerikai haditengerészeti részeg matrózai, blúzuk kigombolva, szikár, de izmos mellükön hálóból horgolt ing, fejükön félrecsapott sapka s előttük sör, bor, pálinka. A szolgálat fegyelmében és a baromi munkában szinte állativá vált arcok, emberek, akiknek most három-négy nap szabadság adatott s ezt lebujból-lebujba vándorolva töltik el, közöttük egy-egy rózsás, szelíd, alig pelyhedző állú fiatal arc, — csak nemrég jöhetett otthonról — aztán részeg kikötőmunkások s az asztaloknál és a férfiak ölében vihogó, ordítózó félmeztelen lányok. Alakok, akik már Nebraska vagy Alaska aranyásóinak sem kellene, asztaltól-asztalhoz vándorolnak, táncolnak a részeg matrózokkal és eltűnnek a folyosó sötétjében. És a sikoltozásnak, szivarfüstnek, nevetésnek, trágár, tréfáknak különös ritmust ad egy gramofon recsegése. Ez a hely, ahol egy óvatlan pillanatban előkerülnek a kések, revolverek és fegyencarcú pincérek pillanat alatt kisöprik az egész társaságot. Künn az ajtó előtt automobil áll meg. Előkelő amerikai nők, gyémántosan, báli ruhában, frakkos fiatalemberek jelennek meg. Színház, vacsora után vannak, egy kicsit jönnek megfürdeni az iszapban. Velük persze egy-két detektív is. A hűhó, hahota, z sivaj egy kicsit elhal, a gazdagok és szegények — ősi ellenségek — egy pillanatra farkasszemet néznek, aztán újra kitör a rikoltás, lányok keringése. Ez a hírhedt Bowery, amelyről egy hozzánk szakadt amerikai trupp révén húsz év előtt egész Budapest énekelte:

The Bow'ry! th Bow'ry!

The say such things, and they do strange things,

On the Bow'ry, the Bow'ry!

I'll never go any more.

De megérkezett a riporter, akire vártunk, China-town alapos ismerője — mehetünk!

*

Első utunk egy ópiumszívóhoz vezet. Amint nyolc- (can-tizen) ballagtunk egymás mellett hangos szóval, nem egy rendőr nézett utánunk gyanakodva, mert az utóbbi évben nagyon őrzik a kínai negyedet s mi okosabbnak is láttuk kisebb csoportokra szakadni. A Mott-Street elején tizenkilenc-húszéves zsidófiú csatlakozott hozzánk: *China-town guide*. (Vezető.) Háromesztendős korában került ide Orosz-Lengyelországból s felnövekedve, megtanult angolul és kínaiul. Átjáróházon vezetett egy másik uccába, majd egy kapunál hirtelen intett s mi óvatosan surrantunk be. De nem elég óvatosan ahoz, hogy egy amerikai úr és hölgy ne surrant volna utánunk. A jómódú és gazdag amerikaiak idejönnek „izgulni“.

Szűk lépcsőn mentünk fölfelé, mikor a második emeleten egy ajtón hirtelen betoltak mindnyájunkat. Nyolcan-tizen állhattunk a kis szobában. A tipikus vörös, üveggömbös éjjeli lámpa, papírpillangók a függönyökön, olcsó, de nehéz párfőm szaga és a díványon — egy *európai nő*. Abból él — titokban ugyan — hogy ópiumot szív. A rendőrség üldözi az ópiumszívást s európai alig is juthat be kínai ópiumszívók közé. Meg kellett hát elégednünk ezzel is. Barátságosan, szinte megkövesült mosollyal fogadott, amilyen az öreg primadonnák ajkára fagyott és intett, hogy álljunk köréje. Lefeküdt és lábáról ledobta aranyzálakkal hímzett papucsát. Csend volt, mindnyájunkon különös izgalom vett erőt, mint amikor valami természetellenes ténnyel állunk szemközt. És bevallom, rögtön különös meglepetés ért. Eddig azt hittem, hogy az ópiumpipára úgy kell rágyújtani, mint egy pipa dohányra, holott erről szó sincs. Az ópiumpipa is egészen másforma. Hosszú, egyenletes vastag szár, a közepén kis pipaszerű kehely, mely rózsaszínű tüllel van lekötte. Az

ópium apró tégelyben van, kis tűz fölött megmelegített palcikára nyomják, mint a viaszkot és szétkenik a tüllön. Mikor ez megvan, az ópiumszívó átadja magát a nyugodt fekvésnek és a pipát gyertya lángjához téve, kettőt-hármat szippant. Kis kék füst száll föl: ez minden... Néhány ilyen ópiumpipa után következik el csak a mámor, a boldog álom.

Barátnőnk felült és mosolyogva mondta, hogy többet nem szív. Ártalmas és ma még jönnek vendégek. Mindenki átadta a kötelező negyed- vagy féldollárt és eltakarodtunk. De csalódottak, nyugtalanok voltunk. Hátha az európai asszony megcsalt minket, hátha más az ópiumszívás. És a kis zsidó vezető intett. Megyünk egy kínai nőhöz. Újabb átjáróházak, surranások, megint betolakodtunk egy ajtón és egy kínai hálószobában vagyunk. Egy meglepett férfi mosolygó alázattal fogad és élénken tiltakozik. De a társaság egyik tagja széttárja kabátját, alatta a kínai jelvényt pillantja meg. *Detektív*. Tehát maga a rendőrség kívánja. És odavezet az ágyhoz. Kis kínai asszonyka fekszik rajta. Az ágy kőből van; mozaikszerű kőből. Párna sincs rajta, csak téglanagyságú, égszínkék, belül üres majolika-kocka, kis ütővel rá kell ütni, zengő hangot ad — a nő így altatja magát. Előbb megmutatja a lábát. A lírikusoktól annyira elkoptatott piskóta itt igazán túlzásnak látszik. A nő lába oly pici, mint egy másféléves gyermeké, szinte alig tud ráállni s legfeljebb, ha két-három lépést tehet. A nő nem arra való, hogy járjon, hanem hogy szeressék! Haja simán hátra van fésülve és a töve csodálatosan finom. Vékony, majdnem, hogy rajz, az erek, mint vékony jég alatt folydogáló patakok metszenek át homlokán, a keze bájos, mint a játék, ujjai vékonyak és fehérek, körme hosszú, ragyogó és fénylő, mint a kolibri tollazata.

A fehér asszony nem csalt; a kínai nő is éppen úgy szívott ópiumot. De lehet, mert a detektív is ott volt, több pipával. És a pupillája kitágult, szemhéja

felhúzódott, bőre még vékonyabbnak és sápadtabbnak tűnt fel, egész teste reszketett, már-már elfogta az önkívület... Végigfeküdt a kőágyon és hallgatta a majolikapárna zenéjét...

*

Kínai vendéglő. Vagy nyolc-tíz is van a Chinatownban, de New York más negyedeiben ie. A be rendezésükért érdemes őket megnézni. A falakon köröskörül drága hímzések, művészi kínai képek, melyeket onnan hazuról hoztak még el. Fehérbőrű ember elé kést, villát, kanalat is tesznek, de ha kívánod, eléd rakják a kis ébenfapálcikákat is és igen mulatnak azon, hogy nem tudsz bánni vele. De a pálcikákat beszámítják a számlába, mert egészen bizonyos, hogy minden vendég ellopja: ezüstkanál helyett. Ez ott nem diffamáló. Kenyér helyett rizs járja, sótalan, sűrűre főtt rizspép. Különben kaphatsz fecskefészket s minden kínai specialitást, amit szemed-szád megkíván. A vendéglős és a pincérek nagyrészt keresztények már. Copfjuk nincs, ellenben kihízottak, kövérek. Érdekes, hogy amint áttértek a keresztény hitre, mily kövéres, szélesképűek lesznek. Nem kell félniök úgy, mint lenn, a kapuk alatt, a laundrykban meghúzódó soványaknak, éheseknek, villogószeműeknek...

Hajnalodott már. Elhagytuk China-townt. Egy pillanatra benéztünk a külsőségekbe, láttuk az embereket, néztük a színeket és megfogtuk a hangulatokat. De a lélek, a lényeg, megfoghatatlan maradt. Az az idegen *valami*, ami elválasztja a fehéret a négertől, a sárga fajtól, mely annyi emberben félelmet, visszataszító érzést, gyűlöletet kelt, mert egészen más, nekünk egészen idegen. A kelő napban már alig látszottak a lampionok lángjai és végig a Boweryn egész üteg tejeskocsi döcögött tova. A laundrykat becsukták, China-town aludni tért...

THE NEW YORK TIMES

New York, 1921. április.

Németország és a német politika legnagyobb ellensége, — Franciaország legnagyobb barátja. Gúnyosan, kételkedve és fenyegetően fogad mindent, ami *'politikailag* a volt hármasszövetséggel és társaival függ össze, kitarja a karját mindannak, bátorítja és megvédi, ami a francia politika érdekkörébe vág.

Így tehát a politikában nekünk magyaroknak is ellenségünk, de művészetben, irodalomban, muzsikában barátunk.

Mi következik ebből?

Hogy politikája elfogult.

De kultúrában elfogulatlan.

A világháború kitöréséért egyesegyedül a központi hatalmakat: Németországot és a volt monarchiát okolja.

Tulajdonosa, szerkesztője és irányítója Adolph S. Ochs.

Ma nagyhatalom Amerikában és a világpolitikában.

A New York Times egyik legsodálatosabb intézménye Amerikának.

Budapestnek húsz és néhány reggeli és esti lapja van; — a nyolcmillió lakosságú New Yorknak kilenc.

Ezek közül legnagyobb terjedelemben a New York Times jelenik meg. Vasárnap 650.000, hétköznap 300.000 Pédányban.

Nagyobb példányszáma más újságnak is van, de nagyobb papírfogyasztása egynek sincs.

1923-ban 60.000 tonna papírost használt el!

Egy-egy vasárnapi száma egy kötet s a múlt évben 25 millió sor hirdetése volt.

A legjobb hirdetési oldal ára 4000 dollár, a legolcsóbbé 1200 dollár.

Alkalmazottainak száma 1800—2000 ember; — szer-

kesztőség, nyomda, kiadó s hatalmas épülete a 43-ik utcában 14 emeletes.

Egy példány ára hétköznap 2 cent, vasárnap 5 cent.

Hogy lehet ennyi papirost, ekkora felkészültséget, ilyen képes mellékletet 2 centért, — békebeli 10 fillérért adni?

Nem lehet!

De az egyik konkurrens lap, azt hiszem a World, nem engedi feljebb emelni az eladási árát, s a gyenge lélekzetű óriáslapok sorra kidőlnek.

Ez a magyarázata annak, hogy a nyolcmillió New Yorknak ilyen kevés lapja van.

Itt nincs annyi politikai párt, mint odahaza, nem kell minden véleménynek orgánus, s a demokrata és republikánus pártok között is alig van különbség.

Itt az egyedüli domináló politika az üzlet, minden fennmaradó lap rettenetes erejű tőkét képvisel: — nagy világbankokat, külföldi államokat, milliárdos befektetéseket ...

Itt nincs se méltányosság, se jóakarát, se elnézés, se megbocsátás.

A tőke kamatja, az üzlet van csak!

Ki törődik itt Magyarországgal?

Nézzük meg a legnagyobb erejű amerikai lap belső szervezetét.

„The New York Times Company“ a hivatalos neve.

1851. szeptember 18-án jelent meg az első száma és különböző átalakulások után mostani tulajdonosa, Adolph S. Ochs 1896. augusztus 18-án vette át s azóta napi példányszáma 21.516-ról 360.000-re emelkedett.

Az elnök mellett 3 alelnök, egy pénztáros s egy titkár van.

Ezután következik a Board of Directors. Az igazgatóság.

Ez a két szerv együtt kormányozza a hatalmas vállalatot.

A végrehajtás az Executive Council kezében van..

Ez minden délben tizenkét órakor összeül az editoriei staff-al, a vezércikkírók csoportjával és megbeszélik a másnapi vezércikkeket.

Az ülésen jelen van a busines manager, a kiadóhivatali igazgató is, és szellem és tőke így együtt irányítja a közvéleményt.

Arthur Hays Sulzberger alelnök, a végrehajtó-bizottság tagja, aki volt olyan szíves és végigvezetett az intézmény szellemi és anyagi berendezésén, büszkén mondotta:

— Adolph S. Ochsnek az elve az, hogy mindenki a meggyőződését írja csak a vezércikkbe. Teljes szabadság az írónak!

Huszonnyolc éves újságírói múltam minden tapasztalatával felelhettem volna erre, de a vendégnek nem illik vitatkozni.

Az „editorial“ (vezércikk) konferencia után a vezércikkírók szobáikba vonulnak s megírják cikkeiket. A szobák egy nagy könyvtár körül négyszög alakban vannak elhelyezve; a könyvtárban megvan minden segédkönyv.

*

Egyáltalában a kényelem és a gondoskodás fejlődmi.

*

A 14-ik emeleten Mr. Ochs és a végrehajtó-bizottság irodái.

Nagy, nyitott elfogadótermek. A legegyszerűbb és legművészebb ízlés. Semmi felesleges.

A 13-ik emeleten az orvosi szobák. Éjjel-nappal inspekciós orvos van a házban, külön női, külön férfi rendelőszobák, egy kórházzsoba, ahol ideiglenesen el lehet helyezni a beteget, nagy gyógyszerár.

Mindenütt a legfehérebb tisztaság.

— Nemcsak emberszeretet vezet bennünket ebben, — magyarázza Mr. Sulzberger — hanem érdek is. Akarjuk, hogy embereink egészségesek maradjanak, — mert aki nem jön be, az nem kap fizetést.

Hat hétig kap segélyt s halála esetén a család 3000 dollárra van biztosítva. A pénzt nem egyszerre, hanem hat 500 dolláros évi részletben kapják meg.

A 12-ik emeleten van a klub, a munkatársak és személyzet klubja, nagy virágos, nyitott terrasszal, amelyről elnézhetnek a Broadway felett.

A 11-ik emeleten a vendéglő a Times alkalmazottai számára. Hatalmas terem, gyönyörű konyha, hűtőháziak, edénmosógépek, külön hűtőhelyiség ahol a szemetet lerakják, nehogy szaga legyen. 30 ember dolgozik a konyhában és vendéglőben.

Akinek 15 dollár heti fizetése van csak, — kifutófiúk stb. — azok lunchre 10 centért 50 cent árát fogyaszthatnak.

A legdrágább étel az étlapon „fél sült csirke kisütött francia burgonyával“ volt. Ára 65 cent.

A legolcsóbb kávé: 5 cent.

Kenyér ingyen.

A három emelet, amelyet itt részleteztem, az úgynevezett jóléti intézmények osztálya.

Azután következik a voltaképeni újság.

A 11-ik emelet a vezércikkírók és a könyvtári emelete s ott van a főszerkesztő, a managing editor szobája.

A 10-ik és 9-ik emelet a fotografáló műtermek és a képes mellékletek emelete. Amit a modern technika ezen a téren csak produkálni képes, itt mind együtt van. Nincs a világnak jobban felszerelt rajzoló, festő és fotografáló műterme.

De nem lehet nyomon követni minden részletet.

Külön táviró, telefonsztály, külön rádiószoba, drótalan táviró — egy óriási gépezet, amely három emelet

mélységű pincében, a petróleummal fűtött kazánházaknál ér véget.

Pénztártermében a pénztárosztályt háromujjnyi vastagságú „bulletproof“ üvegfal választja el, — nem hatol át rajta a revolver golyó.

A voltaképeni napianyag, az újdonságok és riport szerkesztősége egy óriási terem. Van egy nappali szerkesztője (Day News Editor), egy éjszakai szerkesztője, ezeknek helyettese, — kiküldik a riporttereket, akik megjönnek, megírják cikkeiket, amelyek az „olvasószerkesztőhöz“ kerülnek, aki kihúzza a nem beléjük való részeket s „headlines“-szel, címmel látja. el. A címben röviden össze kell foglalni a cikk egész tartalmát.

A rádiószoba közvetlen összeköttetést teremthet Japánnal, — és Romániával; — magyarázza vezetőm.

A szedőteremben nyolcvan szedőgép. Haránt felfüggesztett kis csövekben „mercury“ villanyvilágosság, mert az orvosok ezt találják a legjobbnak, hogy meg ne romolják a szedők szeme. A nappali világosságot a legjobban pótolja.

A szedők heti fizetése 55—58—61 dollár közt változik.

A levonatokat 42 korrektor nézi át.

A nyomda mellett hatalmas mosdó- és tussolóhelyiség, ahol a munkások hideg-meleg vízben lemoshatják magukat.

Mindenkinek külön szekrénye van ruháinak...

Lenn a gépek . . . Hatalmas épületek maguk is, a pincéből automatikusan fut beléjük a papír s szükség szerint 8—24—48 oldalt nyomtatnak. Hatvannégy 8 oldalt nyomó gép van, amelyeket kombinálni lehet. A világosság itt is „mercury“ rúd.

*

Amikor a liftajtó utoljára csukódott be mögöttem s kint állottam a 43-ik ucca világosságában, úgy éreztem magam, mint egy fárasztó, csodás produkció után.

Csodálatos, nagyszerű, elviselhetetlen erejű.

Minden a maga helyén, pillanatnyi pontos, szabá-

lyozott és mégis lázas lüktetésű. Mint egy robogó expresszvonat. Mögötte rettenetes erő és gazdagság.

A tudat, hogy a sajtó, a nyilvánosság ebben az országban az életet, az üzletet, a véleményt jelenti. Szabadság nélkül nem élhet meg. Tönkre megy a sajtó, — de tönkre megy az ország is.

Mielőtt eltávozom, megajándékozom a New York Times történetével, egy pompásan kötött 430 oldalas kötetel. Csak belepillantok éppen. A háború történetét tárgyaló oldal kerül elé. És azon is egy mondat:

„The experience of European governments had shown that, while censors may occasionally be necessary, they are always stupid . . .“

„Az európai kormányzatokon nyert tapasztalat azt mutatja, hogy ha a cenzorra némely alkalmakkor szükség is van, — a cenzorok mindig ostobák!

Amerikában nincs cenzúra, de van újság és van országai

MŰVÉSZGYEKEKEK ISKOLÁJA

New York, 1924. március.

— Lépünk be a kapun — írta Charles Dickens.

A ház a 72-ik uccában van, a Hudson-river, mellett. Körülötte már modern bérházak tíz-tizenhétémeletes csoportja, belül villany, gőz, gáz, rádió jelenti az új kort, de a ház, amelybe; mi beléptünk, még régimódi, amelyet a múlt század alkonya táján építettek a derék újjorkiak, akik az alsóváros zajából idemenekültek. Az óta a 72-ik ucca a város jelenje lett s a régi, bútorbarnára festett épület szerényen bújik meg gögös, új rokonai között.

Pedig semmi oka sincs a szerénykedése, mert *egyetlen a világon.*

Kívül nincs rája írva semmi, de ha az uccáról egy pillantást vetsz ablakai mögé, megláthatod, hogy kisfiúk és lányok hajolnak kis asztalkáik, könyveik fölé, előttük

egy kisasszony ül . . . A sarokban tábla, a falakon tanító-képek . . .

Tehát iskola!

Úgy van, — úgy van! Iskola, de növendéke már, mind ismeri a taps, a dicsőség, a siker keserű-édes zamatát, már mind taposta és tapossa a színpad recsegő deszkáit.

„*Professional children school*“ — művészyerekek iskolája, — az intézet neve s igazgatónöje Mrs. Hugh Nesbitt, egy szőke, szemüveges kedves hölgy.

Kétszáznyolcvanöt növendéke van az iskolának; az Egyesült Államok minden részéből ide íratják be azokat a gyerekeket, akik művészmesterséggel keresik meg a kenyerüket.

Vannak közöttük énekes, táncos, zenész, drámai, komikus, mozi, sport, zsonglőr, boxművész gyerekek... Délelőtt kis padjaikban ülnek, tanulnak, figyelnek, délután már a vodvillszínpadon énekelnek, vetik a buk-fencet, este a színpadon játszanak.

Gyermekpszichológusoknak való ritka laboratórium.

Belépünk az első osztályba.

Hat-hét-nyolc éves fiúk, lányok. Amikor belépek, felállanak és kíváncsian néznek ránt.

— Ki lehet ez az idegen ember? Talán szerződést hoz valamelyikünknek? ...

Kisasszonyuk leülteti őket s egy fiúcskával verset olvastat fel.

A kisfiú már játszik. Az egyik new-yorki megható darabban melodramatikus szerepe van, — a gyerek, akit megtalálnak ... s nyolcvan dollár heti fizetése. A család megél belőle.

Feltűnik egy angyali szép, csigákba fésült arany-szőke hajú kislány.

— Te mit játszol, lánykám? — kérdeztem tőle...

— *Én Cupido szoktam lenni!* — feleli a legtermészetesebb hangon.

—Hát ki énekelne valamit nekem?

— Én... én... én!... kiabálja tíz is és magasra tartja kezét.

Egy kis matróruhas lányka kiáll a tanárnő mellé, arccal az osztály felé fordul s tiszta, gyönyörű hangon énekelni kezd. Ezüstös, szárnyaló ének tölti be a termet

A gyerek már Amerikában született, de apja tizenkét év előtt menekült Kisenevből. És e gyerek még most is az orosz-zsidó fájdalmat hordja magában.

Most a kis Cupido libben elénk és spiccelve táncol, mint a legjobb balerina.

Néhány pillanat múlva a padok között az egész osztály spiccel.

Nekik ez olyan természetes, mint másnak a lélekzetvétel.

Egy kis magyar fiú is van közöttük. Andrew Bruner ugyan a neve, de Serly Lajos unokája, a kitűnő táncosnő, Serly Etus fia, — *hegedűművésznek indul.*

Így lesz-a magyar vérből évek múlva amerikai művészet!

Bemutatnak egy tizenkét éves boxművészt, aki már „fight“-ol s tizennégy éves bátyjával iskolaboxolást rendez... Ez annyit is jelent, hogy megveri az egész iskolát.

Van, aki moziban játszik, — de végignézve a sokadalmon, igen sok túlrett, komoly, koravén fejre bukantam. A padban iskolásgyerekek, de a színpadon kenyérkereső emberek.

Belépünk egy másik osztályba.

Itt már nagyobbak vannak. Tizenkét, tizennégy éves fiúk, lányok. Mind szép ruhában, a lányok különösen ápoltak, gondosan fésültek.

Éppen az Odysseát olvassák.

Kérdéseimre vidáman, ambícióval felelnek. Itt van közöttük, aki „A kék madár“-ban Miltylt játszotta egy évig minden nap. Az egyik leány tisztelemre egy dalt énekel és táncol hozzá úgy, hogy nincs Budapesten táncos vagy táncosnő, aki utána táncolná.

— Kitől tanultad!... Hol gyakorolsz?...

— Senkitől... Sehol... Az apám színész, de drámai és én a színpadokon, a vodvilleken lestem el a táncot... That's all!

Két kedves lány egy duettet énekel, bemutatnak egy ikerpárt, amely a múlt évben tíz hónapig Angliában volt szerződésben.

Ezek a gyerekek mind jönnek-mennek, színésztársulatokkal úton vannak, akad közöttük nem egy, aki hetenként öt-hatszáz dolláros szám... Nagy vagyon a szülőknek.

De akik utaznak, azok sem mulasztanak. Van az iskolának levelezési osztálya, mindenkinek megírja a leckét s a diák írásban beküldi a feleletet. S jönnek a levelek San-Franciskóból, Renóból, Canadából az iskolába. A vándorló komédiásgyerekek Nausikáról felel.

Hangos taps búcsúztatott el minden osztálytól.

A gyerekek örültek, hogy ott voltam s nagy tetszésüknek tapssal adtak kifejezést.

A „high class“-ban már tizenhét-tizennyolc éves gyerekek. Gyönyörű lányok, valódi szépségek.

Itt iskolásgyerekek.

Táncosnők, énekesnők, drámai színésznők, — de az egyetemre akarnak menni!

Az iskola bizonyítványa erre képesít.

Ez a nagyszerű ebben az Amerikában, hogy a rendelet és a törvény itt nem hátráltat, de előrevisz.

Elbeszélgetek az igazgatónővel.

— Erkölcsi szempontból... vagy mondjuk így, — magyarázza — ami a nemek kérdését illeti, az iskola a legtisztességesebb. Tanítottam előkelő iskolákban, ahova az Astor-Hariman-Vanderbilt gyerekek jártak, ott sokkal nehezebb problémák kerültek felszínre, mint itt. Mi nyíltan és őszintén tanítunk mindent a gyerekeknek, akik különben is az iskolán kívül művészetükben élnek ki magukat s azok a hazug titokzatosságok, amelyek a többi korabeli gyerekeket érdeklik, őket nyugton hagyják.

Az iskolát egy előkelő hölgybizottság tartja fenn.

A gyerekek tandíja egy évre 90 dollár, de ez nem fedezi a nagy deficitet. Tíz centért délben löncsöt kapnak, — levest, amelyet csészéből szalmaszálon szívnak és sonkás szendvicset.

Bájos fiúcska kísér a kapuig...

— Köszönjük, hogy eljött!... búcsúzik tőlem... Jöj-jön este a színházba. Macbetben játszom... Tudja... Shakespeare írta.

És a különös iskola kapuja bezárul.

FELHŐKAKCOLÓ

New York, 1924. május.

Amikor utoljára jártam itt, 1921-ben, még régi házak sorakoztak ezen a helyen egymás mellett. Hajdan ez a város előkelő lakónegyede volt, angol-hollandi mintára kis, egészen egyforma palotácskákat építettek egymás mellé. Lépcsős feljárat az üveges kapuhoz, amely nem nagyobb, mint nálunk odahaza az ajtó, onnan kis előszoba nyílik a tágas fogadóterembe (parlor), abból széttolható ajtó az ebédlőbe vezet, onnan a konyhába jutni. A konyhába vezető ajtónak nincs kilincse, sarkon fordul, hogy a lábbal is be lehessen nyomni, ha hozzák az ebédet. A takaréktűzhely gázcsapos, fölötte vasernyő, a hideg-melegvizes csap alatt edénmosogató, a falba vágva étellift, amin át az udvarról érkező piaci holmikat fel lehet húzni vagy az ételt felküldeni az első, második emeletre, ha valaki nem akar vagy nem tud lejönni az ebédlőbe, — a kis kapu alá benyíló lépcsőházból lépcső vezet az emeletre; mindenütt ugyanolyan nagyságú, berendezésű szobák, minden emeleten fürdőszoba, falba épített csillárok, szekrények, a nagyszobában kandalló emlékeztet a rég elhagyott angol fészekre, — *ilyen volt a múlt század derekán minden newyorki úri ház.*

Harminc, negyven, ötven sorakozott egymás mellé az ucca jobb- és baloldalán, amint nőtt a város, és az

úri családok — üzletemberek, gyárosok — feljebb és feljebb hurcolkodtak.

Kávébarnára festve az egész negyed, az ablakokon fekete papírvászonrolló, egyenlő minden lépcső, minden kapualja; aki egy házban otthon volt, otthon volt minden házban.

Uniformis a házban, egyforma szabású ruhák, egyforma szabású gondolkodás, lélek; így nőtt és lett óriás New York.

De ma... 1924-ben hiába keresem az 1921 házait. *Lassanként lerombolják az angol-hollandi tradíciókat*, az az erős mag, amely New York és talán Amerika magvát alkotta, a puritán — yankee világ összetöredett s *az idegenek* ütik bélyegüket New Yorkra.

Felhőkarcoló, hatalmas iroda és üzleti ház épült ott, ahol 1921-ben még családi házak voltak.

Egy egész tömböt vásárolt össze a tőke és ma már valóban a felhőkig emelkedik a négyszögekre és kockákra osztott acélváz.

Milyen egyszerűen csinálnak itt mindent.

A földbe cementtömböket ágyaznak bizonyos távolságra egymástól, arra vörösre festett acélgerendákat srófolnak merőlegesen, haránt acélgerendákkal összekötik, emeletről-emeletre feljebb és feljebb viszik az acélkonstrukciót és mire észreveszed magad, már a 20-ik emelet körül tartanak.

Mint egy gyerekjáték, olyan az egész. Egy rettenetes erejű daruval fel is lehetne emelni és odábbvinni az egész acélkockajátékot.

Ma még se kőművesnek, se üvegesnek, se ácsnak nincs köze hozzá. *Ma még csak a vasmunkások dolgoznak az épületen.*

És ők azok, akiknek bámuló dicsérője ez az írás.

Tegnap délelőtt órák hosszat állottam egy épülő felhőkarcoló előtt és néztem a vasmunkásokat. *Nem emberek ezek, de cirkuszi akrobaták, erőművészek és zsonglőrök, akik csodálatos mutatványaikat épülő házakon végzik.*

Csupa fiatalember, 20—30 év között, öregebb nem bírja ezt a munkát. Ruhájuk vastag vászon overall, hátul kis szerszámzseb. Cipőjük jó erős fűzős cipő, — a lábuk rendszerint nem nagy! (Meglátják, hogy ez milyen fontos.) Kezükön vastag bőrkesztyű.

Hogy terelődött a figyelmem rájuk?

Az uccán jártam s az egyik oldalról a másikra akartam átmenni, amikor észrevettem, hogy egy *csomó ember áll és néz a magasba.*

Mi történik ott?

Magasan az úttest fölött, épülő acélváz legtetején, a levegőbe meredő szabad acéloszlopra egy ember kúszik. De nem kötélén, se horgos cipővel... Nem! Csak úgy... *Két térdét egymáshoz szorítja, lábát befelé fordítva hozzátapsztja az acélrúdhoz és kesztyűs kezével húzza magát. Egészen egyedül, legalább 25 méter magasságban...*

Ha leesik, száz halállal hal meg.

De nem esik le...

Mintha csak sétálna, úgy megy fel... Utána egy második, harmadik... A lent — 8 emelet magasságban dolgozók ügyet sem vetnek rájuk... ők is tudják ugyanezt a kunsztot... A szabadon álló acélgerenda alul harántgerendával össze van kötve egy másik gerendával. Csakhogy az valamivel alacsonyabb. Alatta üres levegő, acélváz, rettenetes mélység, halál.

Előbb a mi emberünk, azután a többi megáll oda-fenn és nyugodtan, mint egy légi balerina, átsétál, halálos magasságban a keskeny acélsínen.

Ehez kell a kis láb!

A vér megfagy az ereimben. Ha ez nem istenkísértés, akkor semmi sem az.

Most következik az igazi cirkuszi produkció. Villamos hevítővel az egyik csavarokat hevít tűzfehérre és *húsz emelet magasságban dobja át a másiknak, aki egy kis vödörben elkapja,* és a helyére csavarja, hogy az acélgerendákat összekösse.

Cirkuszban, varietékben drága pénzért mutogatják azt, amit a vasmunkások *a megélhetésért csinálnak*.

Lent a rendőr vastag fapálcáját himbálva egykedvűen járkal. Mi köze hozzá? Itt így építenek. Aki leesik, az lenn van. Fahálózat, tartógerendák, védőutak az épülő ház körül, mint Európában... Ostobaság!... Sokba kerül, fölösleges munka... És aki nem akar, ne menjen épületi vasmunkásnak...

Tíz dollárt kapnak egy napra, — tudjanak érte valamit... *A dollárt itt nem adják ingyen!* (Ezt... ezt kell a budapestieknek még megtanulniok!)

De a cirkuszi mutatvány még nem ért véget.

Jön a vállalkozó mérnöki hivatal ellenőre. Azt vizsgálja, hogy a munkások rendszeren dolgoznak-e? Kezén finom kesztyű, lábán sárga fűzőscipő, fején finom puha kalap, ruhája felett divatos felöltő.

Mellzsebéből zsebkendő csücske kandikál ki.

Megáll és mint a pók a szálon úgy kezd mászni az acélgerendán... fel, fel a magasságba. Ő is átsétál a gerendákon, megnézi az újonnan beiktatott csavarokat, isteni egykedvűséggel végzi halálos gyakorlatát, azután két kezével megfogja az oszlop két oldalát, lábát alul a cipője orránál nekifeszíti és csúszik le.

Ezek nem emberek! Ezek ördögök!

Lent még csak lélekzetet se vesz... Megy egy másik épülethez *ellenőrizni*.

A lábam remeg az izgalomtól és az agyain kimerül... Kábultan nézem az égbemeredő acélkonstrukciót, *amely így épül*.

MARY CSAPLÁROS

1921. május.

Mary csapláros, akiről ez a kis hőskötemény szól, 67 éves, őszfejú, szelídnézésű öregasszony.

New Yorkban él a 72-ik uccában, az *East Sideon*, ahol a magyarok laknak. Van ott magyar vendéglő, magyar fűszeres, magyar mészáros, suszter, szabó,

pék... Egy egész kis Magyarország. Ott nyüzsögnek, forognak az uccán, a boltokban, a műhelyekben, a föld alól kaparják ki veritékes, nehéz munkával a *pénteket* és küldik az óhazába a *dollárt*.

Az *East Side!*... Innen indul útnak haza a sok-sok egy és két dollár a hosszúkás kis amerikai levelekben és aki megkapja, irigykedve gondol Amerikára... Istenem! Amerika, — ahol a dollár terem...

De *hogy terem a dollár*, azt nem tudják odahaza.

Ma meglátogattam Mary Csapláróst és megtanultam, hogy miképpen terem az amerikai dollár.

Folytatom úgy, ahogy fönt kezdtem, — Csapláros Mary 67 éves. Ősz, gyenge és nyugalomra vágyó, de nem lehet pihennie, otthon a család várja a pénzt, abból él a férj, a dollár segít a vőn. Csapláros Mary lányán és két unokáján.

Csapláros Mari férje hetvennyolc éves és három év előtt ment haza. Visszajönni már nem akar. És levelet írt Amerikába, hogy nagyon jó *bizniszt* lehetne csinálni az ókontriban egy burdosházzal. Nagy otthon a lakás-ínség, építeni kell Pest szomszédságában egy kis házat tizenkét szobával, ki kell adni, abból meg lehet élni.

Igen? De mennyibe kerül?

Száz dollár havonta megteszi! — ment vissza a felelet.

Ebből lehet építeni.

*

És az öreg Csapláros Mari összekeresi a házat.

Két lakást bérel ki New York egy kis házában az isztszajdon, tizenkét szobát kiadott, ő maga pedig meghúzódott a bézmentben. És havonta küldi haza a száz dollárt...

A tizenkét szobaért kétszáz dollár bért kap, ebből hetvenöt dollárt neki kell bérre fizetni, huszonöt dollár

egy hónapra a világítás, a gáz, a saját kosztja és száz dollár meg havonta... *Nekik!*

Nekik!

Azoknak, akik odahaza élnek és úgy várják az amerikai dollárt...

Csak rájuk gondol, csak értük dolgozik Mary Csapláros.

—Ha elvégzem a dolgom estenden, kiülök a ház elé és úgy nézem a csillagos eget. Kikeresek három fényes csillagot egymás mellett és azt mondom: — Ez a jányom és a két kis unokám!

—Mennyit költ magára egy nap? Mit eszik, Mrs. Csapláros — kérdem.

—Hús-huszonöt centet... Egy kis kávé, két tojást, egy kis kenyeret... Néha semmit. Ahogy a fáradságom bírja.

—Hát nincs senkije?

—De igen... odahaza—

—Nem úgy értem... Itt nincs senkije, aki segítene ...

—Rámnéz és a fejét rázza:

—Nincs... nem szabad, mert csak így lehet hazaküldeni száz dollárt. Tizenkét szobát takarítok, minden ágyneműt én mosok, felsúrolom a pallót... Meg akarja nézni az úr? Fényes, mint a nap... Néha nem bírom tovább. Kidülök. Nagypéntek előtt is... még a függönyöket is kimostam ... Kidöltem, elájultam, három óra hosszat feküdtem egy ájulásban...

—Hát miért nem hagyja abba?

—Muszáj!... Még száz dollár kell otthon a bútorra... Aztán nekem hajójegyre, egy kis ruhára, még egy kis pénz is kell haza. Szeptember végén indulok.

—Kik a lakói?

—Csupa magyar... Itt mögöttem, ebben a szobában, két katonatiszt... Hazamentek, kijöttek... A hadifogságban barátkoztak össze. Az egyik gépkötő egy szvetergyárban, a másik könyvkötő... Kapitány volt

az egyik, a másik őrnagy... egy nagy ágyban fekszik mind a kettő... hat dollár ötven centet fizetnek egy hétre ... Nekik is kell hazaküldeni...

—Hát mért adja ki ilyen olcsón?

—Jaj, uram!... Nem jó üzlet már itt se a *burdos* üzlet. Olyan drága lett a lakbér, hogy akinek három szobája van, inkább a konyhába megy aludni, de egy szobát kiad, hogy begyűjjön a cent... És mindenkinek van otthon valakije, akinek küldeni kell!

*

Hat száz várja odahaza a dollárt.

És a 67 éves Mary Csapláros dolgozik, küzd, fárad.

De boldog! Azokon segít, akiket szeret.

— Nincs nekem senkim a világon, csak az én drágáim odahaza! — motyogta.

Még négy hónapig kell harcolni. Azután mehet haza.

Mint ahogy mindenki haza akar menni, aki itt dolgozik, de nem engedi a dollár. A dollár, amelyet vérrel, verítékkal, könnyel kell megkeresni mindenkinek, aki apró levélkében küldi, küldözgeti haza hetente, hónapoként.

Nehogy azt higgyék Magyarországon, hogy olyan könnyű itt a dollárt megszerezni.

Nehezen adják. Verítékért, vérért, életért.

Csapláros Mari és a többi dollárküldő mind hős. Eladják magukat, hogy másokat felszabadítsanak.

Tiszteljétek az amerikai dollárt. Nem mert a legjobb pénz, de azért a legtöbb szenvedés tapad hozzá.

MORRIS ROSENFELD.

1908. június.

Az East Brodway környékén kóboroltam New Yorkban. És mintha a biblia kelt volna életre, úgy éreztem magam. Benjártam legmélyebb zsidóországban. *Jiddish* beszéd az uccán, zsidó felírások, zsidó hirdetések a falakon, a házakról zsidó zászlók lógnak s zsidó

színházak hirdetik zsidóul Othellót és Nórát. Az emeletről még nagy, fehérszakállú öreg biblikus alakok néznek le, de az uccán már kis amerikai fiúk játsszák a baseballt, ők már angolul beszélnek s mire felnőnek, teljesen beleolvadnak az amerikaiakba. Egy olyan óriási terület mint egész Budapest telisteli zsidóval, egész birodalom, ahova megérkeznek az Oroszországból, Romániából kikergetett családok, hogy itt lassan gyökeret bocsátva útnak eredjenek s nevük egy-két évtized múlva félelmetesen kezd hangzani az alsó Broadwayn és a Wall streeten.

Reggel megérkezik a polyákzsidó, még ki se lép a hajóról, itt lévő rokonsága már levágja pajesztét, lekapja róla a kaftánt és öltözteti amerikai ruhába. Sietve viszi haza, ahol minden házban van fürdőszoba, ahol minden pillanatban van meleg víz, ahol rendesen kell fésülni, ahol fehérgalléros inget kell fölvenni, mert különben nem mehet ki az uccára, nem lehet üzletet kezdeni.

És Dávid népe mosakszik, fésülni, öltözködni, hogy siethessen ki az uccára. Gyerekeit bedugja az iskolába, melyek talán egész New Yorkban sehol olyan sűrűen nincsenek, mint ép a zsidónegyedben. És délben tizenkét órakor, délután három órakor, mikor befejeződik a tanítás, ezer és ezer takaros kis gyerek hömpölyög ki az uccára. A lányok fehér kartonruhácskában, a fiúk kis amerikai sapkában ellepik az egész útvonalat. Minden iskola előtt rendőr áll, feltartóztatja a kocsikat, vigyáz a gyerekseregére, nehogy egyet is baj érjen. A gyermekek pedig rohannak a sétaterekre. A Hester street parkjában külön-külön a fiúknak és lányoknak olyan nagy térség van kiszakítva mint az Erzsébet-sétatér. Benne sok hinta, gyűrűhinta, ugródeszka, korlat, nyújtó és boldog, játszó gyermekereg. A térség háta mögött. Pedig gyönyörű, milliókat érő könyvtár s a könyveket szinte kihozzák a sétatérre az ott ülőknek, hogy olvassák.

Csodálatos egy ország! A gyermekekért és a művelődésért sehol a világon nem hoznak annyi áldozatot, mint itt. Aki csak akar, tanulhat; fizetni senkinek se kell, — majd hasznát veszi az U. S. A., ha tanult és művelt polgárt nevel belőle. Azért töméntelen itt a kereskedőember, aki felsőbb iskolát, egyetemet végzett. Itt a kereskedés nem szégyen, itt az üzlet a hatalom, az ország.

A harmadik avenue emeleti vasútja pedig rohan keresztül a gettó szűk uccáin. Egy-egy pillanatra bepillanthatunk a hosszú, alacsony műhelyekbe. Apró, kis villamoslámpák égnek, s száz és száz varrógép fölül sápadt fej hajlik és

... ha ez kidűl, egy más leül
És varr, és varr és varr ...

Ezekben a műhelyekben dolgozott a szabólegényből lett nagy költő: Morris Rosenfeld is.

Morris Rosenfeld! Körülbelül esztendeje annak, hogy halála hírért költötték; magam is hosszú nekrológban sirattam el, de aztán jött a cáfolat, hogy Morris Rosenfeld él. Ha pedig él, itt kell élnie New »Yorkban. De honnan tudom meg a szegény, vak költő címét. S eszembe jut, hogy a második avenuen láttam a Hebrew Actors klubját. Zsidó színészek klubja. Ott biztosan tudnak róla. Benyitok az első szobába. Vagy tizen, tizenöten ülnek az asztalok körül és kártyáznak. Minden művészek klubjában, ugyanezt teszik. Nem tudják Rosenfeld címét, hanem elküldenek a *Vorwaerts* zsidó újság szerkesztőségébe, ott majd útbaigazítanak. Az East Brodwayn megtalálom a szerkesztőséget. Már zárva van. De a kiadóhivatalban mégis fölírják egy papírlapra:

M. Rosenfeld

*181. Linden St.
Yonkers.*

Villamoson éppen kétórai út. Nem baj. Morris Rosenfeldet látni, beszélni vele megéri ezt a fáradságot. Rohanva fut a vasút, amint a századik uccát elhagyja és a Bronx-park felé siet, New-York virágoskertté változik át. A Down Town lármáját és füstös zaját derű, nyugalom váltja fel, széles, nagy uccák és kórház és kert és sétatér. Elrobogunk az iskolák mellett, minden ablak telistele virággal, minden játszótér telistele gyerekekkel, mintha New York csak a közoktatás és a gyermekek paradicsoma volna.

Elhagyom a várost, mindenütt nyaralótelepek, kis virágoskertek, este hat órakor az üzletből, a gyárakból megtérők pihenői. Ilyen nyaralóhely Yonkers is. És magam elé képzeltem egy ilyen csendes nyaralóban az elhagyott Morris Rosenfeldet, akit sok nélkülözése után, vakságában legalább egy ilyen kedves, kellemes helyre telepítettek bámulói. De a kis villák elmaradnak, szegényes háztelephez érek. Itt van a Linden street. Keresem a 184-es számot. Bérház, vagy hatan, nyolcan laknak benne. Egy lány nyit kaput.

—Md. Rosenfeld... Első emelet, balra... Sötét, keskeny, de azért szőnyeggel borított lépcsőn megyek föl. Kopogok. Senki. Újra kopogok... Semmi... Már el akarok menni, mikor a lépcsőn egy férfi és nő botorkál fölfelé. Jiddisül beszélnek. Biztosan ezek is Rosenfeldhez mennek. A nő előrejön, megkérdi, hogy mit keresek.

—Morris Rosenfelddel akarok beszélni.

—Milyen ügyben?

—Csak látni szeretném. Budapesti, magyar ember vagyok, aki sok versét fordítottam le.

—Jöjjön hát be — szól az asszony és kinyitja az ajtót.

Szegény amerikai lakás. Három apró, egymásba nyíló szoba, csak éppen a legszükségesebb bútorok, semmi jólét, semmi gondtalan kényelem.

Ah, hova lett képzetem a nyaralóról, hova a jóakáról, a gazdag barátokról? Nehézkesen koppanó bot-

nak a hangját hallom; valaki botra támaszkodva jön. A költő: Morris Rosenfeld. A gettók hőse, a szabólegény, a száműzött orosz zsidó, a rettenetes levegőjű, izzasztó műhelyek dalnoka, a szabadságért küzdő munkás, az egyenlő jogokért szenvedő harcos: egy meghajlott, gyér fekete hajú, lassan lépő, beesett arcú ember. Szemén erősen domború szemüveg, azon keresztül fürkészőn néz, mint aki alig lát.

De lát — nem igazak tehát a hírek, hogy megvakult.

— Ha egy kicsit hamarább jön — mondja a bemutatkozás után (amelyet boldog örömmel hallgat, hiszen az ő költői nagyságáról van benne szó) —, alig talál itthon. New Yorkban voltam a feleségemmel.

(Tehát az az asszony, aki bebocsátott, a felesége s véle ő botorkált föl a lépcsőn.)

— Hajójegyet voltam venni New Yorkban, mert beteg vagyok s Karlsbadba kell utaznom. Az Umbriára vettem. Második osztály, ötven dollár...

És megmutatja a jegyet és útlevelét. Mához egy hétre megy.

— Hogyan — kérdem én —, Morris Rosenfeld, a híres költő, a beteg Morris Rosenfeld második osztályon megy s egy kis nyomorult nyolcezertonnás hajón?...

— Uram, én szegény, nagyon szegény ember vagyok. A verseimet a világ minden nyelvére lefordították, de senkise fizetett értük, csak az angolok. Israel Zangwill nagyon jó barátom s az angolok fizettek. De a többi egy se.

— Hát a gazdagok, hát a newyorki milliomosok!?

— Azok nem akarnak rólam tudni, mert szocialista vagyok, mert a szegényekről írok, mert a munkásokért küzdök. Mikor egy éve híre járt, hogy meghaltam, nagynehezen összegyűjtöttek háromezer dollárt. Abból tengődtem azalatt az idő alatt, míg vak voltam. Mert megvakultam. Nem láttam semmit és azt hittem, hogy mindennek vége. Dolgozni se tudtam, csak feleségemnek diktáltam egy-két verset... A lelkemet diktáltam

oda neki és vak szememből órákig hullott a könny. De most újra látok egy kicsit és azt mondják, meg fogok gyógyulni. Nem szabadna dolgoznom, de kell, hogy élhessek.

—Hát mit keres havonként?

—Hetenként kapom a fizetésemet. Ha tudnék dolgozni, kereshetnék hetenként száz dollárt is, de így csak a Vorwaertsnek írok két közleményt, verset vagy prózát s azért kapok huszonöt dollárt. Száz dollár egy hónapban, ez minden. És ebből kell eltartanom feleségemet és két lányomat.

—Én azt hittem az újságok híreiből, hogy nincs senkije.

—Mindenfélét hazudtak rólam. Mert író még alig járt nálam. Jönnek Európából és Amerikából minduntalan látogatók, de nem újságírók és ezért beszélnek rólam mindenfélét... Volt egy fiam is ...

—Tudom... Hiszen egyik legszebb verse az, amit a fiához írt...

—Igen... a Jingle! — és fáradt, félig vak szeme felragyogott, aztán hirtelen szomorú lett az arca...

—Mehalt tízéves korában...

És Rosenfeld hátrahanyatlott székén és hallgatott, íróasztala két ablak szögletében van lármás uceai szobában... Közöséges, csöpp asztal, tele papírrongyokkal. Zsidó betűs kézírások, kis kurta, át meg át húzott sorok... Verseket... És ruhája, biztosan egyik legjobb ruhája, hiszen ma New Yorkban volt! szegény, kopottas. Szürke nadrág, fekete kabát... Nyütt, szegényemberek ruhája. Az ablak mellett olcsó zongora, rajta Rubinsteinnak egy dala.

—Zogorázik? — kérdem.

—Nem... Csak a lányaim. De nincs sok tehetségük. Hanem a fiam. Az, az volt tehetség. Egy génius; új Schiller lett volna belőle. Milyen verseket írt angolul már tízéves korában... Lefordítottam őket és legújabb könyvemben kiadom... Nézze, ott a fotogra-

fiája. — És elővesz egy fényképet. Kis zsidós arcú, de már amerikai fiúcska... Okos szemű, tiszta nézésű.

— És itt van az egyik irkája... — és botján ódávanszorog a könyvszekrényhez s kiszed egy kis füzetet.

— Eltettem emlékül... Nézzte, milyen gyönyörűen írt...

És fordítja az egyik oldalt. Földrajzi gyakorlat... Japánról...

— Meghalt! Tízéves korában halt meg!... Ennek a betege lettem, emiatt lettem vak... Úgy-e, nagyon rossz bőrben vagyok?...

—Dehogy... Sokkal fiatalabb, erőteljesebb, mint hittem. Karlsbad után egészen egészséges lesz. Hiszen már pompásan lát...

—Ó, ismert volna csak tizenöt év előtt. Nézzte a képem!...

Elővesz egy másik fotográfiát. Azon jóval erőteljesebb, szakála van, bajusza, dús, göndör haja. Prinz Albert-kabát van rajta — igazi szabólegény-arc vasárnap délután. Míg most sovány, leborotvált, egészen átalakult fej; érzésről és tudásról beszélő, sok gondolkodó, magányos éjszaka sápadt hirdetője — a költő feje. De sokat kellett szenvednie ezért az átalakulásért!

—Olvassa valamelyik versemet magyarul! — fordult egyszerre hozzám. Hadd halljam, hogyan hangzik.

—De nincs nálam.

—De nekem megvan... S írásai közül előkaparja. Ki tudja, ki küldte neki? Éppen az én fordításaim voltak.

Olvastam. És ő mosolyogva, hitetlenül hallgatta, miközben többször is azt mondta feleségének:

— Zé!... Zé!...

Arca örömet tükrözött vissza s előszedte csakhamar az angol, a cseh, az olasz, a horvát, a német fordítást és a kis, kopott, vaksi zsidócska oly boldogan, oly reszkető gyönyörűséggel babrált a kis könyvek, dicsősége, nagy tehetsége hirdetői között. Mert nagy dolgot végzett. A megvetett kicsúfolt jiddis-nyelvet irodalmivá tette, felhívta rá a világ figyelmét s a haj-

dani canelstreeti szabóyerek ma Amerika híres költői között foglal helyet...

Megkínált teával. A külső szobában ittuk, szegényes poharakból. Feleségével valami telefonüzenetről beszélgetett, amit nem végeztek el. És hirtelen kétségbeesésén, fáradt, gyermekes kézmozdulatain láttam, hogy mennyire ideges ez az ember. Rom, aki csak álmovilágában él, aki a külső zajról, a lökdösésről semmit sem tud, aki nem ismeri az erőszakos érvényesülést.

Tea közben múltjáról beszélgetett.

— Tudja, kik voltak a legnagyobb ellenségeim? A zsidó munkások. Mikor elolvastam nekik verseimet, azt hittem bután, hogy felrázom a lelküket, feljelentetek a főnöknél, hogy lázadó, anarkista vagyok. És nemsokára sehol se kaptam munkát... Legelőször a saját népem hagyott el. Szegények, nem tehetnek róla. Üldözöttek és műveletlenek.

Este hét óra tájban elfogultan és szomorúan hagytam el a Linden street 184-es számú házát. Újra láttam egy embert, aki nyomorúság, szegénység és ezer baj között álmodik, mindig csak álmodik s míg maga nyomorult és tengődő, az egész világ boldogulását akarja...

Bolond — és mégis ők viszik előbbre az emberiséget.

SALJAPIN A METROPOLITANS AN.

1924. április.

Hol van szegény magyarnak helye a Metropolitan Operaházban?

Egy dollár 50 centért fenn, fenn a karzaton. Oda nem a broadway-i főkapun vezet az út, hanem „round the corner“, — túl a sarkon, a liften... Olyan magasan van, hogy lift viszi fel az embereket. Lift, amelyikbe negyven—ötven utas fér el egyszerre.

Öt emelet magasságba megyünk, aztán megállunk. Kietlen kőkockás folyosó, semmi szépség, semmi művészet. Aminthogy a Metropolitan Operaháza a legművé-

sziatlenebb építmények közül való. Óriási, négyszögletes téglamonstrum; gabonarakárnak néznéd, ha nem, tudnád, hogy a világ első operaháza.

Mint minden amerikai színházba, — a közönség kalapját, kabátját, botját, esernyőjét magával viszi a nézőtérre, s ott tartja az ölében az egész előadás alatt. Az estélyiruhás hölgyek ölükben nagy bundával ülnek szűkre szabott helyükön, vagy mellettük az udvarias férfi ölében két nagy kabáttal izzad.

Fenn... fenn ülök a magasban.

Alattam, felettem minden vörös és arany. Ez a két szín, együtt lehet még a világ legművészeibb kombinációja, — *lehet!* de itt nem az. Vásári, elcsépelet, unalmas. Gazdagsága, ornamentikája kopott, mindennapi.

Öt erkélyt és karzatot számol meg a szemem; míg a földszintre ér.

Minden karzat, páholy, a földszint zsúfolt.

Ma Saljapin énekel.

A földszinten nincsenek páholyok, de köröskörül ahol más színházban páholy van, amfiteatrálisán széksorok futnak körül, — az ott a hegy, a voltaképpeni földszint a völgy.

Az erkély csupa páholy.

Az a híres „*Diamond horseshoe*“, gyémántpatkó, mert a *season* nagy estéin kincseket érő ékszerekkel, ruháikkal odaülnek ki a Gerryk, Vanderbiltek, Montgomeryk, Morganok, Astorok — és az új gazdagok, mert a pénz klasszikussá vált nevein rést ütöttek a jövevények is.

A gyémántpatkó csillog és ragyog, szikrázik az ékszer ...

Ülök a karzaton és nézek a mélységbe.

Alattam a dollárok milliói, a nagy titok megoldása, hogy mért, hova áramlik a világ minden veritéke, tehetősége és aránya; — kiül a páholyba minden szépség, minden csillogás és minden fény, mellettem, körülöttem pedig a karzaton, az egy dollár ötven centes helyen ola-

szok, németek, francia gubrik, akik életük történetét látják Margit históriájában.

Mert Faustot adják.

És oroszok, megint oroszok, szlávok és zsidók a Bajkáltól Estlandig.

Saljapin énekel.

Mefisztó!

A ruhája lángvörös, a megjelenése feledhetetlen.

Mindenkinél egy fejjel magasabb ... Karcsú és arányos, a lába két szép oszlop, a dereka karcsú és hajlony. a válla széles és a feje igazi komédiás fej.

És ő maga is igazi komédiás.

A legnagyobbak közül való.

Nem merem a „művész“ szót leírni — mert a művész félnébb, megatottabb és szerényebb, mint Saljapin. Bár a szerénység nem a művészek jelzője.

Saljapin bűvész.

Énekes, színész, nagy komédiás, kötél-táncos, zsonglőr, pojáca, tirannus, a közönség bálványa.

Mutatványokat végez.

De utolérhetetlen ügyességgel, tehetséggel és szemtelenséggel. A közepe mindennek, számai kiemelkednek az előadásból, mint hegycsúcsok s mikor egy-egy produkció végére ér, fölényel és gögösen int.... Vége, tapsoljatok!

És a közönség tombol és tapsol! Leborul Saljapin előtt, aki fölényesen nevet. Csókot hány és hajlong, a saját két kezét szorongatva küld kézszorításokat, játszik a függöny mögött és játszik a függöny előtt.

Mindent tud.

Megveti a mobot és megveti a „diamond horseshoet“ és hajlong előtte, és tapsát könyörgi.

Ez az igazi komédiás!

Megköveteli, hogy istenítsék s úgy tesz, mintha mindenkinek szolgálna.

Ez az igazi demagóg!

Kézmozdulatai, legyintései, jövése, menése, megállása, nézése... minden, minden nagyszerű. Orosz! De

nem a Tolsztoj, a Dosztojevszki orosz, nem a fájdalmas és világszerető, — a Gorki éjjeli menedékhelyének a színésze, akinek azonban megvan az orgánuma és teljesedett minden álma, amiről a Gorki embere álmódott.

Hatása pillanatokra lenyűgöző és kábító.

Amikor felkacag a kertben az ördögi kacagással, amely Faust és Margit első csókját kíséri, megmagyaráz minden ősi helyzetet, ahol az ördög köt össze szerelmeseket és amikor felkacag a szerenada strófái közben, nem színész többé, hanem szimbólum.

Az a széles, a homloka magas és kísérteties a szeme világít és félelmet sugároz, amikor a templom lépcsőinél térdeplő Margit mögött fekete köpenyében felbukkan, démoni erejű, a hangja megfélemlít, bár egyetlen s már inkább csodálatos technikával és rutinnal győzi, mint mélységgel.

Elhisszük neki... nem! Meg vagyunk győződve róla, hogy Ő az ördög.

Orosz, keleti ördög.

A tatár, kínai fantom mered eléd a színpadon, ha Saljapint látod. Ez a kísérteti, ez a démoni benne. A távolkelet misztikuma, megdöbbentő emberábrázolása Saljapin ereje. Színészi nagysága a japán színészek nagyságával vetekszik. Dekoratív, mint Bakst, ultramodern, mint a szovjet, vándorlegény, garabonciás, százmillió orosz kóbor szelleme, de bukfencet hány a dollár előtt és zsarnoki göggel hódol előtte.

Parancsol néki, de ha a dollár egyszer elfordul tőle, Saljapin összeesik és ott marad Gorki színésze orgánum nélkül.

De ez még messze van.

Fedor Saljapin ma még úr, király, komédiás!

HELLO FRENSZIZ!

New York, 1921 május hó

Francesnek írják, de tegnap egész este így hallottam:

— Hello, Frensziz!

Akármerre is mentünk a Greenwich-Village-ba, minden lebuiban osak így köszöntötték:

— Hello, Frensziz!

Igaz, előbb meg kell magyaráznom, hogy mi a Greenwich-Village. Newyork Quartier-Latinja, a bohém-negyed, a művész és csirkefogó-telep. Ott tarkáilik a Washington-Square körül és ahol a „colonial-times“-ben New York előkelősége lakott, ott most az ütött-kopott házakban, — hajdan paloták! — New York rajongó festő, író, színész és álfestő, álíró és álszínész népe húzódik meg. És a furcsa emberek körül furcsa vendéglők, kabarék, mulatók és lebuajok támadtak.

Mesterséges sötétség, amelyet csak gyertyafény világít meg, mesterséges könnyelmű lányok, akik otthon könyvet vezetnek, mesterséges bohémek, akik „üzleti¹ óráik“ után rendes amerikai polgárok.

De akad igazi tehetség és igazi bohém is közöttük. De feltétlenül igazi a „Pali“, aki társaságával a Village-ba jár „slamm“-olni, zülleni. Körülrepülik a Village tündérei és csak olyan nevetségesen szomorú figura, mint Budapesten.

A Montmartre „made fti New York“ — ez a Greenwich Village és Frances egyik csillaga.

öten rándultunk ki a Viliágéba.

Egy bankár s vendégei: egy newyorki rendőrségi ügyvéd, két festő és jómagam.

A rendőrségi ügyvéd gondoskodott a szórakozásról s hozzánk telefonálta Frances-t és barátnőjét. A barátnő nevét nem tudom.

De Frances felejthetetlen.

Nagy darab nő, kemény, erős arcú, inkább germán,

mint amerikai. Bár itt született. A fején hatalmas kari-májú vörös szalmakalap, a szem folyton nevető, az iszákosok gyermeki derűje csillog benne.

Szélesen, hosszú léptekben jár és egyre ezt mondja:

— Why not?

Mért ne?

Ez Frances életfilozófiája.

Frances vezetett minket. Mert nélküle semmit se ért volna az egész este.

New Yorkban ugyanis többé nem tréfa az, hogy Amerika száraz. Amikor kijöttem, néhány hónap előtt, még mindenki ivott, mindenki hátszözsebében volt egy ezüst viszkis palack, szépen testhez idomítva, a séta-pálcákban egy hosszú, hosszú üvegcső, pálinkával tele. Sport volt az ivás és rengeteg a részeg.

Most azután lecsapott a rendőrség.

Enright rendőrfőnök kötelességének tartja, hogy kitisztítsa New Yorkot s amint itt hívják: csont-szárazzá, a csontokig szárazzá tegye.

Ezer főnyi rendőrlegénységet kap erre a célra. A rendőrök, detektívek egy éjjel kétszer-háromszor „raid“-elik a lokálokat és azután magukkal viszik az iddogálókat.

Természetesen a Village körül folyik a legnagyobb harc...

De mit bánja ezt Frances!

Ő tudja a helyeket, ahol isznak. És vezet is bennünket....

A Mc Dugal-streeten egy kocsmá húzódik meg a sötétben.

Frances előre megy, mi utána!

— Hello, Frensziz! — hallik a kiáltás...

Köszönti a gazda, a pincér, de még a rendőr is, aki az előcsarnokban ül.

Nagy darab „ájris“ a rendőr, karját a szék támlájára keríti, fejét ráhajtja és úgy bóbiskol, őrségre tették ide, mert tegnap ebből a kocsmából harminckét vendéget kísértek be.

Bent a teremben egy asztal körül három matróz ül és ásít.

Leülünk az egyik sötét sarokban.

Frances jön, megy s pár pillanat múlva a pincér feketekávés csészéket tesz elénk s tálcán ezüstkannában hoz — feketekávét és tartóban cukrot.

De a feketekávé erős brandy és a cukor csak porhintés ...

Nem bírom, nem is akarom az erős italt, Frances issza ki.

A pincér ott áll a hátunk mögött és sürget:

— Tessék rögtön kiinni, mert jöhet a rendőrség.

És amint a csészékben nincs már pálinka, gingerale-el öntik tele, hogy kimossák a gyanút.

Most a rendőr kint feláll, nagyot nyújtózik és ásít, — annyit jelent, hogy jön a raid, jönnek a detektívek...

— Siessenek, siessenek!... — súg a pincér, és már az uccán vagyunk.

Frances nevetve ragad karon minket és visz, visz...

A Cristopher-Streetbe.

Megáll egy kapu előtt. Kívülről azt hinnéd, hogy szolid, jó polgári ház...

Frances kopog...

—Who is it? — kérdik bentről.

—Frensziz!... Hat... — hallik a felelet.

A kapu nyílik és egy óriás fogad. Amint befelé megyünk, számol, az ujjával integetve:

— Egy, kettő, három, négy, öt, hat...

Minden vendéget megszámolnak, hogy illetéktelen ne csúszhassék be.

Bent nagy terem, dalolás, részegség, folyik a bor, pezsgő, a vendégek felállanak s kórusban zengik:

— Hello, Frensziz!

Jön a pincér:

— Ha csengetünk, minden italt öntsenek a földre... Chianti bor kerül az asztalra, lent a pincében a söntés mellett folyik a pálinka, a gazda, egy ősz, franciaszakállú csirkefogó tölti a cocktailokat, a szakállát pödri

hegyesre fölfelé és a leányokat csókolja — Düreri figura...

Frances eleget ivott...

Visz a piratokhoz, a kalózok csapszékébe...

Egy régi istállóépületet vitorlášhajó belsejévé alakítottak át. A földszint a fedélköz, az első emelet az ágyúfedélzet, a második emelet a hurican-deck, a viharfedélzet. A hajóüreg a zenészek helye, peng a banjo és csúszik a jazz. Mind a három fedélzeten egy zenére táncolnak. Milliomosok és betörők, úrinők és frenszizek... A pincérek középkori spanyol kalózoknak öltözve, oldalukon kard, karjuk tetoválva, a cigarettát „koporsószög“ »nek hívják, csak gyertyavilág¹ ég, a tetőről láncok és kínzó eszközök lógnak és mindenféle muzsika, muzsika, muzsika...

Leülünk...

— Hello, Frensziz!... ordít mindenki...

Frances telefonálni megy... Minden öt percben telefonál ... Visszajön... Rossz hír... Egy barátnőjét most vitték a „jail“-be, a börtönbe...

— Let's go! — mondja. Ki kell szabadítani! A múlt héten huszonnyolc lányt hoztam ki a jail-ből...

A rendőrügyvéd bólint a fejével. Úgy látszik, közös üzlet.

Frances eltűnik az éjben.

Már hallom a rendőrségnél hogy fogadják:

— Hello, Frensziz!

KANADÁBÓL

A NIAGARA

1908.

A vasút Niagara Falls-hoz ér.

Ez hát a város, amely születését annak köszönheti, hogy a Niagara folyó itt hirtelen északnak fordul nyugati folyása irányából s szintje sziklás medrén vagy ötvenhárom, méterrel lejjebb zuhan. Egy millió turista zarándokol ide évenként, — álljunk hát a sűrű sorba.

A hatalmas erejű víztömeg dübörgése már messziről felizgatja fantáziánkat és amint közeledünk, a dörgő vizek szimfóniája egyre növekszik, szemünk előtt szinte látjuk a sok unostig ismert fényképet és mozifelvételt... most már látjuk a felcsapódó vízszemecskék porzó felhőjét, most ott vagyunk a parton és előttem a Niagara vizesés.

Nagyszerű, de nem kábító; hatalmas, de nem megrendítő! Nem nyűgöz le és nem emel Istenhez.

Mi lehet annak az oka, hogy turista-szépsége van s nem emberi, megrázó hatása?

Talán máskor kellene idejönni, mikor kevesebb a kiránduló, talán zavar az egyes „szervezett“ kiránduló csoportok jövése, menése, a vezetők magyarázata, talán bántanak a körüllevő hatalmas erőművi telepek gyári' épületei, talán megzavar: az egésznek sétány és sétatér jellege... Nem tudom, de nem találom magam.

Szép... nagy... gyönyörű, — de... de... Valami hiányzik.

Ó, másképpen láttatta, másképpen éreztette Hennepin barát, amikor 1678-ban még erdők faóriásai közepe egyszerre eléje tárult a döbbenetes kép. Amikor

még szűzi volt ez a föld s csak indiánok éltek itt, akik meséket meséltek a „vizek mennydörgéséről“.

Akkor kellett volna látni...

Ma árt neki a civilizáció és képeslevelezőlap lett a Niagara...

Nézelődöm... nem is érdekel és a pompás vashídon átmegyek a kanadai partra.

KÉPEK

1910

Kanadában vagyok, a jövőndő földjén! Csak tájékozódó, átutazó idegen. Látóik két-három káprázatos várost, tornyos, erkélyes, boltozatos terméskő kastélyt, látok konzervatív palotákat, melyekben régi stílusú szolgálak néma, engedelmesen figyelmes mozdulata követi az arisztokrata úr, vagy úrnő parancsát. A kastély körül óriási parkok, völgyek, mezők, hegyek. Az illusztrált angol lapok nagyúri élete itt eleven lesz, az autóban ülő arisztokrata hölgy, aki bennünket Toronto körül megsétáltat, nagy egyszerűséggel meséli:

— Itt... ezen a mezőn... házamhoz tartozik... rendezek nyáron tündérünnepeket!...

A ház tornyos, kővirágos lovagkastély, a mező óriási park. Folyója, vízesése, hegye, völgye, erdeje, síkja van, — mérhetetlen gazdagság és nagyurasság.

Egy fel nem tárt és ritka lakosságú gyarmat ajándéka — a lordoknak, ladyknak, az anyaország gyárosainak, kereskedőinek. Akik félévig itt, félévig ott élnek...

Fut a vonat.

Kastélyok, végtelen síkok, ugarföldek, őserdők, termőföld, sziklavidék, fenyőerdők néha egy-egy tanya, primitív kisváros, negyven-ötven faház, egy-egy kezdődő város. Alig két-három — tíz éves. Ki tudja, sikerül-e? Lesz-e belőle egy új Chicago, vagy elpusztul? Mert ezeknek a telepeknek éppen úgy sorsuk van, mint

az embereknek, a bevándorlóknak. Ki tudja, mi lesz, hogy lesz?

Kanada!

Nagyobb, mint egész Európa. Nyolc millió lakosa van. Benépesítési politikája: bevándorlás. Nyugati országaiban: Manitobán, Saskatchewanban, Albertaban már sok magyar él. Csupa farmer. Földjük, marhájuk van... Gyárba, műhelybe nem engedik őket... Idegenek... Túrt emberek...

1913

Ottawa!

Kanada fővárosa. Parlamentje, hoteljei építészeti csipkék, a gondtalan gazdagság és luxus alkotásai. A leggazdagabb szülő gyermeke megengedheti magának. Egy leendő nagy ország első berendezkedése, mert pénze, ereje, ízlése már van hozzá: — Anglia!

Dominion of Canada!

Csak ez maradt meg a nagy Angliának a nagy amerikai kontinensből.

A nehezebb, a természetlenebb és hidegebb rész. A főterületről kiverte a yankee.

És a nagy Anglia most görcsösen ragaszkodik a maga Amerikájához. Kedvezéseket ad neki, alkirályt ad neki, Cumberland hercegét, és angol királyi palotát épített Ottawában.

Az uccán skót ezred zenekara vonul fel kockás szoknyával, dudával, csimpolyával, s én elbeszélgetek egy benszülöttel:

— Mi nem szeretjük Angliát! Nekünk fölösleges a gyám. Mi függetlenek akarunk lenni, — *amerikaiak*, nem angolok!

És valóban, a nép amerikai. Nyersebb, nagyobbrendű, mint az európai angol, kereskedelme *dél* felé, az Egyesült-Államok felé húzza, s vasúti vonalai nyugattól kelet felé, *Halifax* felé, Anglia irányába futnak. London és Ottawa angol kereskedelmet akar csinálni, a kanadai nép amerikaiat.

Az U. S. A.-nak száz millió lakosa van, — Kanadának 8. Amerikai angolul beszélnek azok is, ezek is... Mindakét nép *amerikai*... Tíz év, húsz év, ötven év... A két államból egy lesz...

1924

Ma tudtam meg. Kanada államnak — (nem Angliának!) — követe van Washingtonban! Az Egyesült-Államok és Kanada közvetlenül érintkezik.

1914

Kis vasúti állomás.

Magyar, kivándorolttal beszélgetek. A feleség két kis gyerekével — már Kanadában születtek — bent van az étteremben, mi kint sétálunk fel és alá.

Tokos Pál beszél:

— A Canadian Pacific hirdetésére jöttünk fel Ohio-ból. Kis könyvet küldtek nekünk, hogy keletre a gazdag Calgary várostól földet kapunk. Mi mindent ígért a kis könyv.

„The soil is black sandy loam, underlaid with a good clay sub soil, rich in the accumulated humus of centuries.“

Jó, gazdag, zsíros, fekete föld, hát hogyne jönnék ki. Hat százalékos kamatra még kölcsönt is adnak, hogy gépet vegyek, házat építsek. Tizenkilenc év alatt kell visszafizetni.

Kijöttem. Akkor még legényember voltam. Nagy erdő közepében volt a föld! Irtsam a fákat, égessem a tönköt, építsek házat. Nekiláttam. Tizenkilenc évig dolgoztam, mint az állat, minden erőm ott maradt az új telepen... Meg is nősültem, két gyerekem van... Aztán jött a fizetés napja... Honnan vegyem, uram, honnan?... Kitettek... A gazdag Canadian Pacific kitett... így töreti fel a földet Kanada...

1913

Montreal!

Más mint Toronto, más mint Ottawa, más mint Vancouver, Saskataan... Az mind itt termett, angol-amerikai, ez importált: *francia*.

Akkor született, amikor még franciák voltak Kanada urai.

Kis paloták, zsalugáterek és francia beszéd az uccán.

Mert a hajdani telepések makacsul kitartottak a franciák maradtak. Az ő fővárosuk Párizs, az ő újságjuk a Párizsból ideérkezett lap — és lenézik az angol kormányzatot.

Az angolok a jövevények, ők az ősök.

A parlamentben külön francia párt van és franciául is beszélhetnek.

De a nyelvük, a kanadai francia nyelv más, mint a párizsi. A régi maradt, a telepítési korabeli. A párizsi fejlődött, átalakult — a csendes kanadai partokon lassabban jár az idő, és a bevándoroltak még a 18-ik század franciáját beszélnek. Mint ahogy a bukovinai csángók a Mária Terézia korabeli magyart.

Egy kis Franciaország, egy kis melegség, *latinság* a hideg, végtelen angol Kanadában.

1914

Tél van, zúzmarás, fagyos tél. A hidegség olyan állandó, hogy a házak alján összefagyott havat nem is igyekeznek eltakarítani. Egész jéghegyek és buckók támadnak. Kanadában mindenütt így van ez. Saskatchewanban a magyarok olykor alagutat vágnak a havon át s így mennek egyik házból a másikba. Szeptember végétől április derekáig tél van.

Montrealnál St. Lawrence folyó öble befagyott

A jégen lóversenypálya, a jégen tribün.

A tribünön urak és hölgyek hatalmas sapkában és bundában, hogy az orruk hegye se látszik ki. A lovak kis kocsikba vannak fogva, szabályos ügetőverseny.

A hajtók bolyhos szveterben. Minden húsz percben egy futam. A paripák patkója szikrázik a jégen, rohannak az állatok, repül a kocsi. Ordít a tribünök népe — a bookmaker arat. Futam után be a tribün mögé. Ott kályhában lobog a tűz, forog a rulett, vörös vagy fekete, pereg a kocka, csattog a kártya, harsog a zene... Játék künn és játék benn...

— Új futam!... Új futam!... — kiabálnak. Felkapják a bundát és szaladnak ki a tribünre.

Az arcok pirosak a viszkítől, a pezsgőtől. Csörög a pénz, nevetnek a lányok.

SQUEMISH-INDIÁNOK KÖZT

Vancouver, 191.0 november.

Az egyik faházikó ablakából gyönyörű nő néz mosolyogva az ucca másik oldalára. Ott egy házból fiatalember integet át neki... Vasárnap van, a csend, szerelem ideje.

A hirdetések a palánkokon arról szólanak, hogy az Oroszországból kiűzött zsidók egészen idáig futottak, mert a színház a következő darabot hirdeti:

Expulsion from Kiev. Revolutionary Musical Drama. A szereplők: Nussbaum, Weiss, Katz, Miss Grace de Vine (rád ismerek Wein!), Mdma Bertha de Wolf, J. Greenblatt ,stb., stb.

Az uccán tűzoltóság rohan végig. Pompás, legújabb gőzszivattyúk, szerkocsi-automobilok, mentő-automobil, — Anglia ide adta ennek a készülő világnak legjobb embervédelmi intézményeit.

A kikötőn túl a másik parton újabb telepítvény látszik. North Vancouver. Ferryboaton megyek át. Még egészen kezdetleges minden. Csak egy-két kiépített ucca, töméntelen hotel, kávéház, ahol a megérkező „új élet“-kezdők elülhetnek, várakozhatnak, míg valami „akad“, a föld még szűz gyárak dübörgő gépeitől és az ősz vörös-arany színeiben mélázó erdők ölelik

át a tájat. Vízesések, hatalmas lomb, fasűrűségek, közöttük egy-egy házikó kéményének kéken kanyargó füstje.

De azért már minden ki van jelölve, hogy majdan az új városnak melyek lesznek a főútjai, sétahelyei. A lombsűrűben egy fára kis tábla van függesztve „Esplanade“ felírással, másik fán „Mahon Ave“; de még mindenütt erdő, hervadó fák és avarral lepett föld. Fapalló vezet az erdőn át. Tíz percnyi séta után másik telephez érek. össze-vissza vagy huszonöt-harmine ház. Csupa faházikó, apró kertecske. A telep közepén új, fehér templom, a templom mellett játszótér, ahol tíz-tizenöt legény játszik egy nálunk ismeretlen labdajátékot.

Néhány apró gyerek jön velem szemközt. Ruházatuk rendes, vígan kergetőznek, messziről semmi különöset nem találni rajtuk, de amint elmegyek mellettök, látom, hogy a szemök vágása kissé ferde, koponyaalkatuk más, mint az európaiaké, bőrük sárgás-vörös és különösen az arcuk táján lesz erőteljesebb a vörös folt.

A szívem megdobban. Indiánok! Gyermekkoromnak büszke, hős harcosai, hűség és bátorság, ügyesség és nemesség gyönyörű rézbőrűjei — a ti falutokba értem! Kékruhás asszony jön velem szemközt, amint megpillant, befut a házba. A vízparton kerek kis gloriett, benne padok s csendesesen pipázó indián férfiak. Csupa öreg. Rendes amerikai ruházat, széles kalap, amelyet a „west“-en hordanak. Nyugodtan ülnek, beszélgetnek. Rám ügyet se vetnek. Homlokuk magas, orruk markáns sasorr, pofacsontjuk erőteljes és állkapcsuk összeszorított volta kemény kifejezést ad arcuknak.

Oh, nincs többé wigwam, nincs többé tomahawk, nincs többé semmi Fenimore Cooper; szép világából! Csendesen üldögélő öregek vannak jósak, amerikai ruhában futkározó gyermekek és békésen labdázó fiatalok.

Hova lett Chingangoak, a cserkésző, a vadölő, a bőrharisnya világa, hova lett Uncas és fiatal korunk

minden csodája, hova vágatott el a rétség fehér paripája, mivé lettek a delawarok, a dacotahk, a pawneek s az egykor félelmetes nadonessiouxk? Hova lett a nagy főnök Lo-loch-ho-hoo-la és szép lánya, a „Tiszta forrás“?

Faházikóban lakó múzeumi tárgyak lettek, Amerika néprajzi gyűjteményéhez tartoznak. A házikókból fonográf hangja hallik, — igen, a Tosca áriáját énekli Caruso az indiánoknak és az ablakok mellett Singer-varrógép áll. Elmúltak a háborúk, alig száz éve, hogy Long és O'Fallen őrnagy meghódította az indián törzseket s ma hónapokat tölthetsz Amerika földjén, csak véletlen, ha indiánokra bukkansz. Jó néhány hónapig voltam első ízben Amerikában, egyetlenegyet se láttam. De most itt vannak, megkerestem, megtaláltam őket.

Egy sarkon öreg asszonyok ülnek a kerítés alján, megállok, elnézem őket. Körülbelül olyanok, mint a mi cigányasszonyaink. Fázósan burkolóznak kendőjükbe és haragosan néznek rám. Bizonyára nem értik, miért bámulom őket. Előbb indián nyelven beszélgetnek egymás között, majd az egyik dühösen kifakad:

— Shut up, devil!

Takarodj, fogd be a szád, ördög... Odébb állottam. A labdázó legények csoportját kerestem fel. Mindegyik kezében kis, alig egy csöppet laza háló s ezzel igyekeznek kiki pártja szerint kapuba vinni a labdát... Angolul kiáltoztak, csak néha-néha egy-egy elkeseredett labdánál tört ki belőlük egy-egy furcsa, elnyújtott, vad ordítás, amelyet fehér ember nem tud hallatni.

A kapuvédővel kezdtem beszélgetni. Okos, kedves, gyönyörű fiú. Tizenkilenc éves, termete karcsú, magas, arca határozottan szép és szeme fényesen csillogó.

—Milyen törzshöz jutottam? — kérdeztem tőle.

—Mi a squemish-indiánok vagyunk — feleli. — összesen ötszázan élünk még a törzsből, kétszázan ezen a „reservation“-on (így nevezik az indiántelepeket, melyeket a kormány jelöl ki nekik), a többiek másfelé. A főnökünk, Chief Tom, most azoknál van látoga-

tóban. Ez a játék, amelyet játszunk, ősi indián-játék, „ke-ho“-nak hívják. Van a faluban iskola is, ott tanulunk mind angolul, míg odahaza indián nyelven beszélünk. De minek jött maga ide?

Nem mondhatom meg neki, hogy látni akarok egy kihalóban levő népfajt, hogy az emberek állatkertjének egy ritka példányát keresem, hát azzal állottam elő, hogy volt egyszer egy amerikai író, az Olyan gyönyörű és csodás dolgokat írt a hős és nemes indiánokról, hogy Amerikába érve én is látni akartam ezt a kiváló népet.

—Ki az az író? — kérdi a squemis-fiú.

—Fenimore Cooper...

—Sohase hallottam a nevét, minket nem tanítottak erre az iskolában!... — és jegyzőkönyvet vesz elő, felírja a nevet, majd folytatja: Holnap bemegyek Vancouverba és elkérem a könyvtárból ezeket a könyveket.

Furcsa dolog, hogy az indiánok csak most fogják olvasni ezeket a szép meséket Mit szólnak vajjon majd hozzá! Kinevetik-e, vagy elbúsulnak a daliás, múlt időkön! Ki tudja ?...

—Miből élnek? Mit dolgoznak? — kérdem a fiútól.

—Vadászunk, fát fűrészselünk a fehéreknek, kosarat fonunk, bőrpapucsot csinálunk. Az indián nem dolgozik gyárba. A mienk a föld, a víz, az erdő, a levegőnk a fehérek nem vehették el. Vasárnap templomba megyünk. Most építettünk 18.000 dolláron új templomot. Még nem egészen kész belül, de most nincs pénzünk.

—Hát a kanadai kormány nem ad pénzt?

—Nem, az csak a földet, a házakat adta nekünk. Jöjjön velem, elvezetem a házukba.

Beléptünk a kis faházikóba. Három szoba. Az első a barátomé, a pallón szőnyeg, széles rézagy és a falon rezes trombita.

— Rezes bandánk is van! — magyarázza a fiú.

— A második szoba a szülőké, a harmadik közepén

van a tűzhely. Vígan lobog a láng. Főzik a vacsorát. Anyja és két kis leánytestvére: Rosina és Emmi, vannak odahaza. A kis lány ijedten húzódik tőlem, de a bátya indián nyelven bátorítgatja, azt mondja neki:

— Pacsita!...

S a csöpp kis indián jószág apró, vörös keze a tenyerembe csap.

Elbúcsúzom, künn járok megint. Benézek a templomba. Áhítatos félhomály, hátul, az utolsó sorban, egyes-egyedül öreg indián férfi térdel és imádkozik Jézus Krisztushoz.

Furcsa, leírhatatlan érzések fogják el a szívemet s mély megilletődéssel megyek el. Eszembe jut a fiú egy mondása:

— Harminc év előtt nyolcszázan voltunk, ma csak ötszázan vagyunk...

Igen! A nagy állatkert ritka fajai kivesznek, Európa északi részén pusztulnak a szamojédok, eskimók, Szibériában elhalnak a csuvaszok, cseremiszek, Ausztrália őslakóiból húszezer él mindössze és pár évtized elpusztítja az utolsó indiánt is. Hiába jutalmazák minden újszülött anyját tizenöt, húsz dollárral, legfeljebb egyszer egy évben juthat csak éhez a keresethez, de nem tud szaporodni, nincs helye élni — minden helyen városok, gyárok vannak, nincs többé szabad vadászterület, gyönyörű kóborlás — s amelyik állatnak, növénynek nincs helye élni, az elhal.

Ballagok az őszi erdőn át, a vízparton indián csolnakok, a fa törzséből kifaragott, könnyű, egy darab canoe, amellyel hajdan a cserkésző siklott le „hangtalan nevetéssel“ a gyors vizeken... Mindössze ennyi maradt meg a régi időkből.

A hídon indián férfi jön velem szemközt. Újságot olvas. Briand és a francia kormány lemondott...

HALIFAX.

1921. február.

Délután öt órakor a smokingroom egy pókerjátékosa, aki szellőzködni ment ki a fedélzetre, lelkesen lépett be a füstfelhős, kártyazajos terembe.

— Föld! — kiáltotta az ajtóban, de nagyobb izgalmat nem keltett.

A hajó utasai ma délután öt órára várták a földet s a föld menetrendi pontossággal meg is jelent. Néhány szentimentálisabb lélek, közöttük magam is, kiment a fedélzetre, hogy üdvözölje a földet, — Amerika földjét!

Heves szél vágott végig a tengeren, a hullámokon, mint fekete márványon a fehér erek, tajtékcsikok rajzolódtak, ami a berzenkedő tenger ismertetőjele, de a morgó, hánytorgó hullámokon túl szeszélyes, dombos, mozdulatlan felület rajzolódtott a szürke ég alá: a Föld.

Az ismert, ismeretlen föld, emberek tanyája, titkok hordozója, népek romlása, népek boldogulása.

Nova Scotia partjai merültek fel előttünk. Kanada keleti partja, amely felett már a hó és a jég régiója van s az ott tengődő embereket eszkimóknak hívják. De ott még civilizáció van!

És mik a civilizáció jelei!

Balkéz felől egy hóval lepett sziklás sziget, kiugró szikláin világítótorony, középső fensíkján dróttalan távíróállomás.

Azután újabb szárazfölddel találkozunk, hegyes, szirtes, ritkás fenyvessel lepett világ, újabb távíróállomás és három Európa felé szegezett ágyú.

Amikor, Southamptonból útra keltünk, ott három Amerika — (vagy Németország?) — felé szegezett ágyútól búcsúztunk el s Kanada is három ágyúval fogad. Újabb távíróállomás következik, erődfalak, mögöttük árboc az angol lobogóval, katonai barakok, a tengerparton szürke kőház, előtte dokk, rajta felírás:

Western Union Cabel Warf, — itt mászik a kábel kígyója a tengerbe, hogy 3500 mérföld távolságra Angliában újra kibújjék.

Sirályok százai veszik körül a hajót, — köszöntik a sirályokat, amelyek tíz napon át Rotterdamtól következtek bennünket s az európai és kanadai sirályok vjjogva véleményt cserélnek.

Mennyire esett a frank, vagy volt-e elég hajóhulladék útközben? Ki tudja, miről beszélgetnek.

Már lemegy a nap, a parton szétszórva villanyfény gyúl ki, a hajó megáll, lebocsátja horgonyát... Mozdulatlanul állunk. Jön a canadai egészségügyi bizottság, az elsőosztályú utasok mind a szalonba...

Kint sötét van... Csend.

Reggel.

Hét órakor már kint vagyok a fedélzeten, öt percig havazik, azután süt a nap, azután megint havazik. A hajót kis gőzösök a kikötődokkba vonták, főárbocán az angol lobogó leng, lebocsátják a hidakat.

Előttünk Halifax!

Érdemes-e kimenni? Szürke ég; szélesen elterülő, de csak néhány ucca mélységű gyárváros a hegyoldalban, tipikus „kanada-amerikai“ faházak egymás hegyénhátán, mintha csak készen tették volna a földre s egyszerre találó hasonlat jut eszembe.

Talán azért, mert a kikötő rakodópartján vasúti sín fut végig s azon néhány teherkocsi vesztegel.

Olyanok ezek a hirtelen nőtt és összevisszadobált amerikai városok, mintha zárt vasúti teherkocsikról leszerelték volna a kerekeket s a nagy dobozokat ott hagyták volna jobbra-balra. Ablakokat vágtak be, bevezették a telefont s köröskörül gyárat építettek.

A palaszínvízű öbölbe hajó hajó után érkezik. Most ér be az európai vizekről az Anchor-line szép hajója, a 14.000 tonnás Cameronia, a messzeségben már feltűnik a White star gőzös: a Cedric, — a korlátok körül emberek, a daru ládákat emel, Európa és Amerika

összekötőhídja: a tenger, barátságosan susog ... Azt otthagyták, ide megérkeztek!

Ide! A beteljesülés és ígélet földjére.

A kábeltovábbító vállalatok emberei fel és alá futkosnak a fedélzeten: — Távirat, kábel, dróttalan üzenet Európába!..., nagy vízhatlan gumicsizmában jönnek a rikkancsok, hozzák az újságokat s futótűznél gyorsabban terjed el: a dollár már 20 frank!... Csak ez érdekli ma az amerikai pénzvilágot. A dollár felfalja a frankot is.

Jön a bevándorlókat ellenőrző bizottság. Sapkájukon felírás: Canadian immigration.

És megnyílik a harmadik osztály.

A hídon fura, kíváncsi, elfogult arcú csapat vonul le. Férfiak, nők, gyermekek vegyesen. Mindenfelől Európából. Közöttük egy magyar is. Horvátnak hívják. Mennek ismeretlen, új, idegen világba.

Elnyeli őket Saskataa, Alberta, Manitoba. Sok kivándorlón még a német katonakabát.

Az első osztály utasai kíváncsian néznek utánuk.

Vajjon sikerül-e? ... Felnőnek-e a kis gyerekek?

MINDENFELÉ AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

BOX

Newark, 1924 április.

Ez az igazi Amerika!

Nem paloták, nem felhőkarcolók, nem hatalmas, gazdag, csillogó üzletházak, hanem kémények, gyárak, tartályok, jobbra, balra — amerre csak ellát a szem — vasúti sínek, egyszerre nyolc-tíz vonat zúg egymás mellett és kanyarog el más és más irányba. A földre letett apró faházak, holnap akár odébb lehet vinni, a házak között futó villamos vasutak, az esti levegő sötétjében felbukkanó villamos hirdetések egy folyó felett, (és míg e sorokat írom, gramofon recsegése a szomszédos hotelszobában), lenn az uccán tűzpirosra festett autó fut, rajta aszbesztsapkás emberek két sora, elől vésztkongatva cseng a tűzharang, rikkancsok rekedt ordítózása, a vonat lefut a folyó alá s a szomszéd parton bukkan elő —

Miért ez a rohanás, a hajsza, a zsúfolt vonatok?

Box! Box! Box! Box! kattogja a kerék. Mc Tigue „*light-heavyweight champion of the world*“, a világ könnyű-nehézsúlyú bajnoka ütközik meg este tíz órakor a newarki 134-ik gyalogezred „armory”-jában a fiatal Billy Stribling-gel, a tizenkilenc éves georgiai diákkal.

Box! Box! Box! Box! kattogja a kerék. Vonatok zörögnek, dübörögnek, autók suhannak minden irányból Newark felé, az úttestek közepén rendőrök sorfala indít és állít meg, a kaszárnya: az „armory“, óriási

vöröstégla-terem, körülötte csak egy pár szoba, a terem kupoláját, karzatát tartó vékony vascső szerkezeten tömegtelen amerikai zászló, a tetőről villamos lámpák lógnak le, mindenik köré fényes ködcsomót rajzol a sötétség, középen a hármás kötélkorlással elkerített boxdobogó. Rajta vastag nemezszőnyeg, lekötve feszes sátorlappal, a kötélnégyszög ellenkező két sarkában kis háromlábú suszterszék a mérközőknek, a pódium — olyan, mint a francia forradalom vesztőhelye — alatt keskeny asztal fut négyszögbe, az újságírók helye. Jönnek az újságírók, kezükben kis négyszögletű tok. Látszó? Írógép? Nem! Távírógépecske. Drótok futnak fel a kis asztalra, abba bekapcsolják a gépeket és míg fenn a kötélmézön gyilkolják egymást a nemzeti hősök, New York, Chicago, Alabama, a messzi Georgia már pillanatok múlva tudja, hogy kit vágtak úgy gyomron, vagy fültövön, hogy 10 másodpercig nem tudott felállani.

És köröskörül, lenn és fenn rengeteg ember.

A hajdani Police Gazette rózsaszínű papirosának a képe. Beláthatatlan embermező a boxkötelek körül. Tíz... húsz... harmincezer... nem tudom, de minden nyers arc, vad ösztön, brutális ököl, ami New York és környéke táján csak található. Nő a végtelen sokadalomban legfeljebb, ha tíz. Kínálgatás, rikkancsok zúgása, programajánlás, félig felvágott zsemlyébe dugott forró félvirsli-vásár, fehérkabátos jegyszedők tömegének lótás-futása, rendőrök, detektívek száza, székek tologatása, a sötétbe borult karzatokon egy-egy cigarettára gyújtó gyufa felvillámló és kihunyó csillaga, zszibongás, kábító zaj, hirtelen feltűnő füttyök, a Georgiából jövő különvonat utasainak éneke, egész széksorok hirtelen felállása, külön-külön támadt helyi jelenségek — ez az óriási terem.

Egyszerre csak minden lámpa kialszik, csak a boxpálya felett lóg négy izzó s nappali fényt áraszt. Az egész terem sötét, csak a kötélméző világos. Taps, füttyülés. Jönnek a párok. Négy előzetes mérkőzés van

ma este, azután jönnek a *star-ok*. Az első négy „round“, a második hat, az ötödik, a bajnokoké — 12.

A köteleken át vagy nyolc-tíz ember bújik a viadal négyesögére. Az egyik fehér nadrágban, fehér cipőben, fehér ingben, nadrágján bőrv, ingujja gumival le-szorítva; ez a bíró. A másik a kihirdető, azután hosszú fürdőköpenyben a két mérkőzésre ítélt. Leülnek a két szuszterszékre, könyöküket, karjukat a kötélre fektetik, lábukat kinyújtva elhevernek. Mindegyik mellett egy vödörös, törülközős masszőr és a „*manager*“, a tulaj-donos, a bérlő, aki hirdeti, *pussolja*, neveli, híressé teszi a boxolót.

Éterrel, kölni vízzel kenik, dörzsölik, a kis nadrág-jában a hasa alá nyúlnak s úgy masszírozzák a lágyé-kát. A kezükön fehér kesztyű, a barna boxkesztyűt csak künn kötik fel. Szájukba italt öntenek, mossák őket a szemük körül, a halántékuk táján; a boxoló, mint egy bébi, semmit se csinál maga, csak hagyja, hogy dolgozzanak vele, hogy dédelgessék.

Ezek az emberhegyek, izomtömegek kényesebbek és puhábbak a legfehérebb metresznél.

Amíg divatjuk tartja!

Megszólal az újságíróasztalra erősített időjelző csengő nyelve, csendre inti a sokezerfejű zsbongást, a kihirdető int, legyez kezével, nagynehezen csend lesz és ő mintha idiótáknak beszélne, hogy mindenki hallja. szótagolva kiabál:

— Ez itt Hap-py Ban-kert... (Óriási fütty, taps.) Penn-syl-vá-nia!... Ez itt Paul Ber-len-bach... (Óriási fütty, taps.) Yon-kers... Hat me-net... Ez itt (odalök a kezével) 176 font 5 tized... Ez itt (a másik sarokba lök) 175 font 6 tized...

A boxolók most felállanak, a középre mennek, a bíró és a többiek odahajolnak, a bíró valamit magya-ráz, a lelkükre köt. Azután mindenki kimászik a kötél-korlátan, a fürdőköpenyek lekerülnek a boxolókról, akik egymásnak esnek.

És vadállatok ketrece lesz az aréna!

Nem a boxolók válnak vadállattá, hanem a közönség. Kívánják, követelik, ordítják, hogy a boxolók agyba-főbe verjék, üssék egymást.

—Kill him!... Kill him!... — ordít a tízezerfejú kórus, ami nem jelent kevesebbet, mint: öld meg!...

—Soak him!... Slep him!... Gyúrd gyomron!... Vágd fültövön!... — ordít a sapkás, gumirágó sokaság és amikor az egyik a másikat úgy vágja hasba, hogy más halandó a helyén rögtön meghalna, a sötétben zúgó emberorgona egy üvöltéssel zengi: Uuuuuuuuu!

Gondolatban, képzelődésben érzik a rettenetes csapást.

Elmúlt a három perc... Egy menet... A két boxoló székére dől, karjával a kötélkorlátra fekszik, lábát kidugja, a masször, a manager keni, legyezi, törli, frissíti, szinte azt mondhatnám tetőtől talpig tisztába teszi s az egy perc idő alatt *kipihenteti*. A boxoló maga egy felesleges mozdulatot sem tesz.

Fütty... hajrá!... megint neki...

A nép ordít, kívánja az ütésekét és vadul ordít:

—Let him be „*drunken*“.

—Üsd, verd úgy, hogy az ittasokhoz hasonlóan támoilyogjon!... Részegítsd meg...

Most egy gyomorvágás puffant.

A kéknadrágos boxoló térdre esik, lassan lefekszik és görcsökben fetreng.

A bíró föléje rohan, ráhajlik és a keze mint óramutató jár. Egy... kettő... három... tíz!...

Le van győzve... Vége...

A lámpák kigyúlnak, zszibongás, zúgás, forró virstli, sötétség... Új pár...

Két vadállat...

Egymásra rohannak s az egyik 1 perc 26 másodperc után olyat vág a másik szíve alá, hogy az ájultan esik le.

Mintha a föld alól termettek volna elő, rendőrfal állja körül a pódiumot.

— UjjuunSimu! — zúg a láthatatlan, vonító orgona.

Egy pár perc, a szívenvágott feltámolyog, mosolyog, kimegy. Jönnek a bajnokok, a nagy mérkőzés.

Mc. Tiguet, a világbajnokot zúgó tapsorkán, füttyrengeteg fogadja, a kihívó fiatal Striblinget még nagyobb. Fotográfusok lepik el a pódiumot, puffan és villámlik a magnézium. A kihirdető a középben bemutatja a mérkőzésre egybegyűlt boxbajnokokat.

— Itt van Dempsey!... — ordít, bömböl a nép (micsoda rongy Shakespeare hírneve!). — Itt van Richard Tex, a birkózárendezők királya...

Hajrá!... Elalszanak a lámpák. A két hős egymásnak esik a világbajnokságért.

Tizenkét menet!...

A küzdelem ritmust kap, a testlengések, ugrások, fej ide-oda hajlások lendületet nyernek, rémes ütések csattannak, többet birkóznak, mint boxolnak, a bajnok nem bír ellenfelével, a tizedik menetben elesik.

Mint a vihar tör ki az ordítás, a bíró odaugrik... Egy... kettő ... Mc Tiguet talpraszökik... egy sarokba dől... lélekzetet vesz.. Tizenegyedik menet...

Az első sorban, a kötél alatt egy szikár ájris aszszony. Kis kalapját hátratólta fején, hogy jobban lásson. Minden csapásnál, amely Mc Tiguet éri, boldogan felkacag... Biztatja Striblinget, magyaráz az újságíróknak, s mikor Mc Tiguet elesik, boldogan ugrik fel s kiabál:

— Jól van, *fiam!*

Igen! Billy Stribling anyja és *trénere*... ő gyakorol vele ott lenn délen, Georgiában...

A tömeg nem bír magával, mindenki felugrik a székére. A tömeghipnózis lesz úrrá mindenben. Én is, aki utálok a látványt, megvadulok, a széken állok a széken állók között.

— Kill him!... Soak him!...

Tizenkettedik menet!...

A bajnokot leverték, de nem győzték le.

A vadállatok kórusa decrescendót morog. Uccára árad a nép. Amerre csak néz a szem, autók ezrei. Zúg

a vonat, a folyó felett az éjben csillog a villanyhirdetés.
Éjjel félegyre benn vagyunk New Yorkban.

Az uccán már árulják a reggeli *Americant*.

Young Stribling easily beats Mc Tigue, but fails to win title...

„A fiatal Stribling könnyen veri Mc Tiguet, de nem sikerül a címet elnyernie ...“

A lift sietve szalad fel a tizenkettedik emeletre.

Villany, melegvíz, fürdő.

Kill him!... Öld meg!...

Kultúra ... Vad erő!...

Ez Amerika!

A SING SING

Ossining, 1914 január, s

Tegnap délben, félegy óra tájt szemtől-szembe állottam a rettenetes hírű Sing Sing fegyház villamos székével. Világoszöld olajfestékes kisebb terem, talán hetven négyzetméter lehet, a fal mellett alul körülbelül másfél méter magasságban barna faburkolat fut körbe, hátul és oldalt ablakok, balfelől sárgára festett vasajtó egyenesen a siralomházból nyit oda, különben pedig üres a terem, nincsen benne semmi, csak a sárga vasajtóval szemben egy megmozdíthatatlanul odarög-zített szék.

Otromba, durva szélességgel készült „bútor“. Szíjak és csatok lógnak le róla, lent közepen, ahova az ülő lába szokott érni, két csat, hogy átkösse a bokákat, a támlánál két széles szíjazat, hogy lekösse a derekat és a kezeket, és mint valami kis sapka, az egyik karfára akasztva, két szabadon egymás alá varrott tenyérnagyságú bőr, az egyik a homlokra jön, a másik pedig a száját csukja le — örökre.

Első pillanatban nem értettem meg, hogyan tesz a fejre, mire az őr a fejemre akarta tenni. Ijedten toltam el magamtól a modern Nibelung-sapkát, amely hordozóját ugyancsak láthatatlanná teszi!

És a szék támláján, mint a borbélyüzletekben, fel- és letolható bőrtámla a fejnek, hogy jobban alátámaszthassa, aki ideülni kényszerül.

Majd féllépéssel a szék mögött hatalmas, barna fával befont villamos telep, fent fehér lakkos cső fut ki belőle, gyenge ívvel közvetlenül a szék fölé hajlik, a csőből szigetelt, csaknem kissujjvastagságú sárgarézdrót fut le spirálisan, alul négy-öt centiméter; hosszúságon szigetelés nélkül bújik ki, azt a leköötözött ember tarkójához teszik, aztán rábocsátják a 2200 voltos áramot. A villamos szekrény falán van az előírás is:

5 bells Get Ready
 1 bells Turn on Current
 2 bells More Current
 3 bells Les Current
 4 bells Shut of Current
 6 bells All Throug.

(5 csengőjelzési minden legyen készen, 1 csengőjelzés: kapsold be a feszültséget, 2 csengő jelzés: nagyobb feszültséget, 3 csengő jelzés: kisebb áramot, 4 csengőjelzés: kapsold ki az áramot, 6 csengő jelzés: minden megtörtént.)

A vezető őr, tanúsága szerint a kivégzés, illetőleg a halál bekövetkezésének ideje még csak egy pillanat sem. A testet azután átviszik a jobbkez felé lévő kis ajtón a benyílóba, ahol fekete vaslábakon fekete kőlap várja, ott felboncolják s onnan temetik el.

Megkértem; a fegyház igazgatóját, hogy vezettesen élém egy magyar, fegyencet. Az irodából telefonálnak az őrszobába:

Keressenek ki egy magyar foglyot. Mi a száma?

Felírja: „No. 58742 A.“

Előszedik sárga törzslapját. Neve: Frank Kish, alias Frank Kiss, Búne: emberölés. Elítélése napja: 1908 dec. 22. Szabadulása ideje: 1928 június 22. Magas-

sága: 5 láb 6½ hüvelyk. Súlya: 175 font. Vallása: római katolikus. Iskolázottsága: elemi iskola. Apja: magyar. Anyja: magyar. „Came to U. S. október 28. 1907.“

Tehát 1907-ben jött Amerikába s 1908-ban már embert ölt.

Lentről újra telefonáltak, hogy Kiss Ferenc az örök szobájába fog jönni, ott várjam. Néhány lépcsőt lefelé haladtam az irodából, hatalmas, rácsos vaskapu nyílt meg. Mellette egy ingujjas ember azt jegyezte, hogy hányszor nyílik a kapu, ki jön be. Tőle balra hosszú, keskeny folyosó, jobb- és baloldalt sűrű, fonott drótháló. Kifelé, ahol szabad a járás-kelés, székek, akár csak az „Amerikán bar“-okban, befelé minden székkal szemben ketrec, benne guggoló emtmiber. Azok a fegyencek, akiknek látogatójuk van. Ők a ketrecben guggolnak, a látogató a folyosón túl, a másik drótháló mögött a széken ül. Minden hónapban egyszer másfélóra hosszat fogadhat minden fegyenc vendéget. Éppen egy néger s egy olasz szórakoztatja vendégét. A négernek hölgylátogatója van. Hangosan, igen jóízűen nevet.

Beljebb haladunk. Csak néhány lépés és kietlen, rettenetes épülethez érünk. Óriási kötömegek egymásra rakva, egymás fölött három emelet magasságban két-két 500 láb hosszú folyosó fut végig, jobbrar-balra kriptaszerű kis benyíló, amelyeket felül rácsos vasajtókkal lehet elzárni. Ezek a cellák. Soha retteneesebb odúkat még nem láttam, pedig bejártam a pétervári Péter Pál-erődöt, a belgrádi fegyházat, a japán börtönöket.

A Sing Sing cellái egy lépés széles és három lépés mély lyukak, ablakuk nincs és nappal csak a kietlen, felsővilágítású óriási folyosókról kapnak egy csöpp fényt. Az ágy a falra van erősítve, nappal felcsatolható, az egyik oldalon a sarokban kis polc könyveknek, a másik sarokban a földön néhány szükséges edény. Ez minden. A cella mélyében a falon díszítések; minden fegyenc úgy díszítheti fel, ahogy akarja. Van, aki

a hozzá érkezett képeslevelezőlapokból keresztet rakott ki, a másik valami hirdetés szép női fotográfiáját vágja ki és ragasztja a falra, hogy legalább így legyen közelében egy nő, van, akinél kis kézitükör lóg, sőt az egyik cellában a földön szőnyeget is találtam. De különben ez az eleveneknek való kriptá a legkietlenebb és legrettenetesebb hely. Mozdulni sem lehet benne.

Délután öt órakor kell minden fegyencnek kriptájába vonulni, nyolc óráig dróthálós villamos lámpát égethet, azután reggel hétig sötét. Képzeld el, mit jelent ez annak, aki, mint Kiss Ferenc is, 19 évre és hat hónapra, vagy talán életfogytiglan van elítélve.

És ezenkívül büntetésképpen még „sötétzárkát“ is alkalmaznak. Ó, milyen lehet az!

De meg kell védenem Amerikát. Modern fegyházai egészen mások, a Sing Sing 1823-ban épült. Rettenetes ház, nemsokára lerombolják, hogy humánusabb épületnek adjon helyet.

De ma még a régi, talán egyedülvaló s éppen ezért kerestem fel.

Az örök szobája. Kisebb terem. Az örök ruhája éppen olyan, mint az amerikai rendőröké, csak sapkájukon négy betű: N. Y. P. D. mutatja, hogy a State of Newyork Prison Departmentjéhez tartoznak. New York állam börtönőrei. Látható fegyverük nincs, kezükben csak a kis, ismert bot, de azért mindegyiknél akad, ha szükség van rá, browning is.

Kezdőfizetésük évi 680 dollár, három próbaév elteltével minden évben száz dollár fizetésjavítást kapnak, míg fizetésük eléri az 1200 dollár évi maximumot. Az első ör évi fizetése 2000 dollár. Harmincnyolc éve van már a Sing Sing szolgálatában. Nyugdíjjogosultságuk nincs! Persze szabad lakás és étkezés jár ki nekik.

A Sing Singben most 1360 fegyenc van; az összes cellák száma 1200, tehát megesik, hogy egy cellában

ketten is alszanak. Az ágyak, az egy lépés széles odúban, mint a hajón, egymás fölött vannak.

A fegyházban összesen száz ór teljesít szolgálatot.

Az örök szobájába belép egy fegyenc. Leveszi a sapkáját, kezében jelentkező cédula. Neve: Kiss Ferenc.

Ruhája szürke daróc. (A moziból ismert fehér-vörös csíkos amerikai fegyencruha már esztendőök óta nincs használatban.) Balmellén „A“ betű. Azt jelenti, hogy elsőízben ítélték el. Aki másodszor kerül fegyházba, „B“-t kap, többszörösen visszaeső „C“ betűt. Ezenkívül „Frank Kish“ balkarján három fehér csillag és négy sáv van. Mindegyik csillag öt, mindegyik sáv egy esztendőt jelent. (Különös, hogy az amerikai zászló is csillagos-sávos!)

Megszólítom magyarul, összerezzen, az arca kigyúl, mosolyog.

— Ó, magyar ember! Mióta nem beszéltem magyarral — mondja.

Jóképű fiú, somogyszentbalázi születésű, fekete, csillogó szemű.

A fegyháztisztviselő széket ad neki is, nekem is. Leülünk egymással szemben. Ahoz itt kell lenni Amerikában, a Sing Singben, hogy az ember, azt a különös, megindító elfogultságot érezze, amelyet a magyar, szó vált ki belőlünk.

Hát nem furcsa! Kiss Ferenc somogyi molnárlegény 1907-ben Amerikába megy az Ultoniával, hogy ott kenyeret keressen s 1913-ban a Sing Singben akadok össze;yele.

—Hát hogy esett a maga dolga? — kérdem.

—Magam se tudom — feleli. — Ma sem értem. A burdos-ház előtt lelöttem egy részeg legényt, mert ez kikezdett velem, azt mondta, hogy „megfixol“, hogy kiereszti a piros vérem... Az én piros vérem?... mondtam... És lelöttem.

—És ezért húsz évet kapott?

—Igen... Nem tudtam angolul, nem volt pénzem

ügyvédre. A fegyházban tanultam meg angolul beszélni, írni, olvasni. Könnyen ment, hiszen három évig szolgáltam a kaposvári bakáknál s felvittem a káplárságig. Ebből is láthatja az úr, hogy soha még csak büntetésem sem volt. Mert hogy lehetett volna akkor káplár belőlem? Ha angolul tudtam volna, ha más lett volna a védelmem, lehet hogy csak egy évet kaptam volna... így huszat...

—De ha jól viseli magát, úgy hallottam, hogy minden esztendőből elengednek két hónapot.

—O no... — feleli Kiss. — Az csak a visszaeső bűnösöknél van. Ha az jól viseli magát, büntetéséből az első két évben 2—2 hónapot számítanak le, harmadik-negyedik évéből 4—4 hónapot, azután évenként 5—5 hónapot.

—De hiszen ez lehetetlen! — mondom. — A visszaeső bűnösökkel enyhébben bánnak el!

—S hogy megtudjam, vájjon ez igaz-e, megkérdezeçmi a tisztviselőt.

—Igen... New York államban ez a törvény — feleli. — Hogy mi az oka, nem tudom.

—Az én büntetésem 10 év minimum, és 19 év 6 hónap maximum... Ha jól viselem magam, talán tíz év elteltével kibocsátanak.

—Miért jött ki Amerikába?

—Mert örült voltam. Annyit írtak haza, hogy milyen jó itt, szép itt, hogy a molárnak három dollár keresete is van naponta, hogy elbolondítottak. Félévig kóboroltam munka nélkül. Nagyon kiszívják az embert, ha itt pénzt akar keresni.

—Hány magyar van a fegyházban?

—Lehet vagy tíz.

—Mindig tudnak róla, ha jön egy új?

—Hogyne, mi mindenről tudunk. A műhelyben beszélünk, van ott tinta-toll; titokban dugunk egymásnak levelet.

—Azután szoktak-e kopogni úgy a falon, mint a magyar fegyházakban?

—Nem... A folyosó nagyon visszhangos, mi a cellákból kikiabálunk egymásnak.

—Szabad ezt?

—Nem szabad, de hát ha az örök akarják, nem ver szik észre.

—Hát azt tudják, hogy mikor van kivégzés?

—Hogyne... Az irodában is dolgoznak rabok, azok elmondják...

—Különben milyen az „intézet“?

—Amikor én bejöttem, még pokoli volt. Ma már minden emberségesebb, csak a cellák rettenetesek. Az igazgató nagyon finom ember. Én még az amerikai magyar újságot is kapom. Nekem magyar könyvet is küldött a Kiss Emil newyorki könyvkereskedő úr, mert írtam neki. Tíz kötet olcsó Jókait. Én kölcsönözöm oda a többi magyarnak, *mert magyar könyv nincs a fegyház könyvtárában.*

—Hát haza mit üzen?

—Tessék megírni, hogy mindenkit tisztelek, *csak nagyon sajnálom szegény hazánkat a politika miatt. Borzasztó dolgok mennek ottan végbe.*

Ezt üzeni a Sing Sing.

Keresztül-kasul bejárom a fegyházat. Négy-öt régi fajtájú gyárépülete van, mindegyik egy-egy nagy terem, az egyik nyomda s abban nyomják New York állam fegyházainak nyomtatványait, továbbá a fegyencek *Star of Hope* (A remény csillaga) című kéthetenként megjelenő újságját. Szerkesztője egy egyetemet végzett fegyenc, munkatársai is fegyencek. Nevük nincs és a cikkek alatt csak a fegyház neve és egy szám jelenti a szerzőt. Például: „Laughing in the Major's Tent. By Auburn No 32608“. (Nevetés az őrnagy sátrában. Írta az auburni intézet 32608-as száma.)

Mert a *Star of Hope* a Sing Sing, Auburn, Clinton, Great Meadow fegyházak lapja, még női rovata is van, melyet az auburni fegyház női elítéltejei szerkesztenek.

Van ezenkívül szövőgyár, vasrostélykészítő műhely, cipőgyár, kötélverő. A műhelyek aránylag tiszták, *de messze elmaradnak a hasonló magyar, intézményektől.*

Néhány gyárépületet most újra építenek, mert a múlt évben leégtek. *Biztosan fegyencek gyújtották fel s a támadt zavarban hárman meg is szöktek.* De a gyújtogatókat nem sikerült kinyomozni.

Az udvaron egy szürkepapucsos, sápadt fiút vezetnek végig. Most fotografálták le. Villamosszékre van ítélve s tegnap hirdették ki előtte, hogy „*guilty*“, — fellebbezését elutasították, ő lesz a 99-ik a Sing Sing villamos székén!

A műhelyekben szünetel a munka. Az 1300 fegyenc ebédelni megy. Egyetlen óriási terembe. Hosszú padok, asztalok, tányér, mindegyikben egy darab disznóhús, mellette egy csésze kávé, kenyér, villa, kés, az ablakokon pálmák. Bevonul a szürke sereg. Műhelyek szerint jönnek, mint katonai századok. A léptek csöszögése vagy félóráig nem szűnik meg. Egy ór vezeti őket s minden csoport mellett is egy-egy ór halad. Az egyik csoport balról jön, a második jobbról. Beszélni nem szabad, lekapják sapkájukat, szürkén, csoszogva, szótlánul vonulnak, míg egészen szürke nem lesz a terem, mintha egy óriási, gyászos felhő ereszkedett volna le.

A rabszakácsok hatalmas bödönöket hoznak babfőzelékkel tele, óriási merítőkanalakkal odacsapják a disznóhúshoz. Ezerháromszáz ember egyszerre csámcsogni kezd. Mindenféle faj, mindenféle nemzet. Néger és kínai, kanadai s román, mexikói és svéd, orosz és török, perzsa és magyar, amerikai és görög. Kicsiben minden faj és nép, amelynek erényei és bűnei felépítették az Egyesült Államokat.

Mégis az U. S. minden keleti állama fegyházainak legtöbb lakóját az Amerikában született olaszok adják. Ez a legveszedelmesebb, a leginkább bűnökkel terhelt

faj. Miért? ez igen érdekes témája lehetne szociálpszichológusoknak.

A magyarokról egy kis statisztika a New York állambeli fegyházak évkönyvéből.

New York állam öt fegyházában 1912-ben összesen 4646 fegyenc volt Ezek közül olyan, aki az Egyesült-Államokban született, 2896, külföldi születésű: 1750.

Az 1750 külföldi között magyar 33. Tudva azt, hogy New York államiban igen sok a magyar bevándorolt, ez a szám igen kedvező és mutatja, hogy népünk erkölce a legnagyobb bűnököt tekintve a többi nemzethez viszonyítva nagyon magas fokon áll. Hogy a kisebb bűnöknel nem ez az arány, azt nyelvtudásuk hiánya, kizsákmányolt voltuk, rettenetes lakásviszonyaik okozzák és az a törekvésük, hogy minden áron pénzt takarítsanak meg.

Az auburni női fegyháznak a múlt évben 130 lakója között egyetlen magyar sem volt.

Különben pedig, hogy egészen lelkiismeretes legyenek, *Sing Sing* egy indián törzs neve volt, amely ezen a vidéken élt és *Ossining* volt fősátorvárosa. A sátorvárosból város lett s így került ide a Sing Sing. Alatta folyik a hatalmas Hudson-folyó, partja mellett fut el a vonat, amelynek ablakából látni lehet a Sing Sing-fegyház húsz méter; magas vörös téglafalait, melynek folytonosságát megszakítja a szürke, temetőnél szomorúbb cellaépület.

Délelőtt féltizenegy órakor léptem át a fegyház kapuját, délután félháromkor hagytam el. Az ebédlőben a felügyelő egy darab kenyeret adott, mutatván, hogy milyen ízletes a fegyencek kenyerere. Miközben a vasút felé haladtam, a Sing Sing kenyerét ettem. Ez volt ma az ebédem.

ARMOUR — FORD

Chicago-Detroit, 1914 február.

Az egyik a Michigan-, a másik az Erie-tó partján. A maga nemében mindegyik az Egyesült Államok legnagyobb üzeme. Az elsőben 15.000 ökröt, ugyanennyi disznót és juhot vágnak le naponként, a másodikban 1000 automobilt készítenek el 24 óra alatt. Hihetetlen számok, hihetetlen munka! Az elsőben harminc, a másodikban húszezer munkás. Armour emberei többnyire lengyelek, Fordnál vagy háromezer magyar is dolgozik. Az Armour-család húsüzeme behálózza az egész világot, Ford automobilmjai minden ország útjain futkosnak. Armour is, Ford is sok, sokszoros milliomos. Armour New Yorkban kezdte, négy-öt borjút vágott le naponta, Ford közönséges lakatos volt. Mindkettő Amerika aranykorában indult, úgy mondják, ma már az ilyesmi lehetetlen. Az alapító Armour már meghalt, az alapító Ford még él, hatvanéves.

Az Armour-telep. Union Stockyards-nak hívják hivatalosan. Amikor épült, Chicagón kívül volt, ma már bent van a hatalmas arányokban terjeszkedő városban. Legegyszerűbb az elevated vonaton elérni. Külön szárnyvonal fut oda. Amikor leszállunk, alattunk szinte a végtelenségig csupa kis, négyszögre deszkázott mező. Mint valami skatulyatenger. Mindegyik rekeszben tízhúsz ökör, negyvenötven disznó vagy juh — csupa halálraítélt barom. Sehol a világon ennyi nincs együtt. Az állatok végtelen siralomházában 75.000 ökör, 5000 ló, 800.000 disznó és 50.000 juh fér el. A deszkaskatulyák között hosszú sikátorok vonulnak át, azon ostoros lovasok szakadatlanul üzik, verik az állatokat a vágóházak felé. Rőfögés, bögés, nyerítés, mekegés gyászos, kavargó hangrengetege, közbe vad, érzéketlen nógatás, ostorcsattogás. Verik, kergetik be a barmokat; szűnjék meg sok ezer élet, az ember éhes, enni akar.

A Ford-telep. Hivatalos neve: Ford Motor-Company. A munkásfölvételi iroda és a főüzem a Wordward-

avenui villamos végállomásánál van. Óriási méretű, a legtisztább, legmodernebb gyár. Mindegyik épülete egy-egy terem. Ezer és ezer gép, szíj, kerék és ember dolgozik egy ilyen teremben. Mindegyik gép, mindegyik ember egymástól alig egy lépés távolságra. Acél-, kerék- és ember-öserdő. Ugyanilyen sűrűn állanak az emberek Armour üzemében is. Ezt a rendszert követeli meg mindkét üzem dolgoztatási módja.

A munkarendszer. Efficiency engineering — így hívja az amerikai. A leggazdaságosabb munkakihasználás. A legrövidebb magyarázattal: az anyagot minimális idő alatt maximális haszonnal és munkaerővel kidolgozni. Minden munkás mindig ugyanazon a helyen áll, legfeljebb egy lépést topog előre vagy hátra s mindig egy és ugyanazon munkát egy és ugyanazon mozdulattal végzi. Ezerszer és ezerszer ugyanazt a mozdulatot csinálja. A néki szánt munkaanyag készen kerül eléje, neki Armournál csak egyet kell vágni, vagy nyúzni, Fordnál egyet csavarni, reszelni vagy forrasztani. A munkaanyagot, a levágott ökör testét, vagy az autóalkatrészt részint egészen lassan mozgó járda viszi odébb, részint szomszéd adja egy mozdulattal a szomszédnak. Itt nincs beszélgetés, nincs sugdolódzás, nevetgélés. Ha valaki nem végzi el kellő pillanatban az ő „egy“ mozdulatát, az az ökör annak az „egy“ vágásnak a híjával, az az autó anélkül az „egy“ csavar, vagy forrasztás nélkül kerül odább, az ellenőrző felügyelő tudja, ki nem csinálta meg a maga „egy“ mozdulatát s azt az „egy“ embert másnapra elbocsátják.

Közvetlen közletről nézve mindenkinek rengeteg ideje van a maga egy mozdulatához. Számoljunk egészen lassan ötöt. Egy... kettő ... három... négy... öt... Ezalatt kell megtörténni a mozdulatnak. Az egy percnyi időben tizenkét mozgás, egy órányi időben 720 mozgás, nyolc órát véve munkanapul: 5760 egy és ugyanazon mozdulat. Van aki 5760 állat torkába szűr ugyanazzal a gépies mozdulattal, aki 5760 taglóütéssel vág át fagyasztott disznóoldalakat, van aki 5760 csa-

vart erősít meg, 5760 csövet forraszt össze. Végtelen lassúnak látszó, öt másodperces mozdulatokkal. Ha egy embernek mindig más és más mozdulatot kellene csinálni, akkor más és más agy- és izommunkát kellene kifejtenie, sokkal több energiát veszítene el és kevesebbet produkálna. Az „efficiency engineering“ kiváltja az emberből az abszolút gépiest és egyenrangú géppé emeli vagy süllyeszti. (Kinek melyik állítmány tetszik jobban.) Itt nincs gondolkodás, nincs hibázás, vagy szünet más és más izmok dolgoztatása vagy pihentetése következtében: nyolc óra hosszat csak egy és ugyanaz a mozdulat van. Száz és száz egymás mellett álló ember egy-egy mozdulattal elvégzi egészen rövid idő alatt azt a munkát, amelyet egy ember száz és száz mozdulattal napokig csinálna. Armournál 30.000 embererő azt jelenti, hogy óránként 625 ökröt, disznót, juhot vágnak le, tisztítanak; meg, főznek zsírrá, szappanná, töltenek hurkába, helyeznek olyan állapotba, hogy a világ minden mészárszékei árusíthatja az óriási hűtőházak segítségével, akár öt év múlva füstölnek és szárítanak meg s teszik pléhdob ozokb a már főzelékkel preparálva, — míg Fordnál 20.000 embererő felhasználással minden negyvenedik másodpercben egy kész auto szalad ki a műhely kapujján.

Ha magam nem láttam volna mindezt, mesének, hazugságnak tartanám.

Végig a két üzemen. Az Armour- és Ford-üzem abban is megegyezik egymással, hogy „produkciónak“. Ennek a kolosszális cirkusznak, amelyet másképpen Egyesült Államok néven ismernek, legizgalmasabb műsorszámjai. A közönség végignézheti, Armour és Ford fizetett vezetői visznek végig mindkét labirintuson. Armournál sívító rőfögés, bögés, hajtják az ökröket, disznókat, Fordnál kis vasutak hozzák a csöveket, a már előre elkészített alkatrészeket. Armournál két hátsó lábánál egy forgó hatalmas acélkör mellé kötik a disznót, a kötél emeli, sodorja, elkábítja s mikor leér megint, egy ember késsel a nyakába döf. Egyet döf,

egyét élesít a késén, már jön a másik disznó. Halálos süvítés, hörgés, a vergődő, rugdalózó disznók egymás mellé csúsznak, a föld alattuk csupa vér, talán még ki se lehették párájukat, már forró vízbe zuhannak, át-kerülnek egy borotvahengeren, nincs rajtuk már szőr, a következő kéz felmetszi egy vágással a hasukat, a másik félig; levágja a fejüket, a harmadik felpeckeli két hátsó lábukat, a negyedik — mindegyik „egy“ mozdulat — felakasztja őket, a mozgó bőrszalag lassan viszi odább, levágják a fejt, az U. S. ellenőrző közegei megnézik a mirigyeit, hogy egészséges-e? A fej lehull a nyíláson egy földalatti műhelybe, a test lebeg tovább, egy vágás kiszedi a beleit, egy vágás lemetszi a jobb-, egy vágás a balsonkát, most már mozgó járdán gurul tovább, minden kéz egy valamit csinál rajta... El-tűnik egy ponyvával letakart sikátoron, oda látogató be nem léphet, ott töltik a hurkát, ez itt a Jungle, amelyről Upton Sinclair híres könyvét írta.

Bemegyünk a másik házba. Ott az ökröket vágják. A rettenetes munka elejét senki se láthatja. Az óriási deszkaskatulyák sikátorai idevezetnek. Folytonos bőgés, a csülkök dobogása. A deszkafalon túl csak felső emberi törzseket látni, a markos kezek meglóbnak egy köralakú kalapácsot, tompa zuhanások, felhúznak egy deszkaajtót, egyszerre négy-öt elkábított, fejbevágott ökör fordul ki. Rettenetes kép, amikor a mázsás testek behengerednek. Az egyik még eszméletnél van, csat a fejét dugja ki a nyíláson, vaskalapáccsal néhányszor homlokon vágják, a teste ennek is kigurul. A lábak kapálódznak, vergődnek, elkapják őket, a hát-sókat felkötik, „egy“ szúrás a nyakba, „egy“ vágás a hason, az „efficiency engineering“ megkezdí a maga lassú, de rengeteg gyors és kihasználó munkáját. Tíz perc múlva az ökör már a hűtőben van, már szárítják, füstölik, már pléhdobozokba van préselve. Csak a kuriózum kedvéért említtem, hogy „efficiency engineering“ útján rabbinus jelenlétében kőservágatás is történik. Főképpen New-York számára.

Kint kis vasutak jönnek, mennek, egymásra halmozott zsír- vagy májtengerek rengenek bennük. A levegő telítve vér- és halálszaggal, a karámokba rekesztett sokezer barom bűzével...

Ford maga a tisztaság, a rend. Vakító minden kerék, minden csapágy, a munkásnak köpni se szabad; egy magyar munkással szóba akarok állani, már hozám lép a vezető: — Itt senkinek sem szabad egy szót sem szólani. Az „egy“ mozdulat, a gépszerűség börtöne nem engedi meg. Látjuk, amint a kis csövek, csavarok kézről-kézre mennek, itt egy forgatás, ott egy csavarás, amott egy csőből kilövelő láng alá tartják, ott rugókra erősítik, „egy“ mozdulat, a motort dobja ki, „egy“ másik a benzintartót teszi rá, „egy“ harmadik leforrasztja, észre sem vesszük, már, kerekeken áll, most megtöltik benzinnel, — 40 másodperc elmúlt, soffőr ül rajta, eleven erővel kipörög az ajtón... Megnézem az órám... negyven másodperc... jön a másik... Negyven másodperc.. jön a harmadik... Mintha már többé nem volna valóság... Varázslat,

Munkabérek. Armournál a munkások napi bérének az átlaga 1 dollár 75 cent. Tehát 20 cent az átlagos órabér. Véres, állati munka, de az emberiség örökké ragadozó, húséhes, tehát állandó munkát ad. Töméntelen nő is dolgozik itt, azok töltik a konzerves dobozokat. Háromszázezret egy nap! Hetibérük hat dollár. Minden női munkateremben külön manikűr van. A körmöket tisztítják meg munka előtt.

Ford ezidén, január 12-én közhírré tette, hogy munkásai fizetésének napi minimuma ezentúl 5 dollár (25 korona). Az új rend már életbe is lépett s a fizetés a nevek abc rendje szerint történik. A legmagasabb napi-bér 8 dollár (40 korona). Másnap tíz és tízezer ember, állott a Ford-művek előtt, az Egyesült Államok minden vidékéről Detroitba özönlöttek napokon keresztül, különösen most, mikor a munkaviszonyok a lehető legrosszabbak s a munkások nagy része hónapok óta nem

dolgozik. A Ford művek előtt vízipuskával kellett szétlocsolni a tömeget.

Mi bírta Fordot erre a korszakos elhatározásra? Ő maga azt mondja, hogy munkásai is keressék a lehető legtöbbet. Ezért évenként 10 milliót szétoszt köztük. így is cselekszik.

De elhatározása mögött fontos amerikai, nemzeti szempont rejlik. A gyár egyik jelentős munkakörű alkalmazottja jelentette ki előttem, hogy: „az idegen munkásokat lassanként ki fogják küszöbölni s az új munkabérrrel csak angolul beszélő amerikai polgár munkásokat fognak alkalmazni.“

Ford különben az új rendszer bejelentése után másnap lejött a munkások közé, akiknek legnagyobb része nem ismeri és kihallgatta beszélgetésüket. Odalépett a munka után kiözönlő, vitatkozó csoportokhoz s megmagyarázta, hogy miért határozott így:

— Sokan azt hiszik, hogy megőrültem — mondta — de azt akarom, hogy munkásaim is részesüljenek a haszonban.

A Ford felvételi-iroda előtt állandóan rendőrök állanak s botjukkal visszakergetik a jelentkezőket, akik, mint a cápák a hajó alatt, százával leselkednek a gyár körül. Armournál ezer és ezer életet, amely nem akar meghalni, elenyészni, ostorral kergetnek a halálba, Fordnál ezer; és ezer munkást, aki „élni“ akar, bottal űznek vissza a szegénységbe. Armournál ezer és ezer eleven, okos, érző állati életből látjuk, mint lesz élettelen anyag, futó, izmos lábakból mint lesz pléhkanna tölteléke, mindez pillanatok alatt; Fordnál pedig élettelen csövekbe, csavarokba, holt anyagba ugyancsak pillanatok alatt eleven erőt varázsolnak s az előbb még mozdulatlan, anyag most élő testként gördül ki előttünk ...

Mindkét helyről megdöbbenve megyünk el, mintha egy-egy óriási, felhőkbe nyúló akrobata hajolna meg előttünk, bókolva húzná szét csókot dobó kezét . . . Em-

beriség tapsolj, a produkció véget ért, újra kezdődik, egyre tart...

Azóta tíz év múlt el, s a Ford-gyár ma, 1924-ben, naponta 8000 automobilt gyárt!

HALOTTÉGETÉS

San-Francisco, 1910 november.

Köhan és dübörög végig a vonat Kalifornia nyugati partján, le Seattletől San Franciscóig. Ez a „golden West“, az aranyország, az Egyesült Allamok kincsesháza, a hová seregestől tódultak harminc év előtt a világ minden részéről a hajótöröttek, a szerencsejátékosok, a kalandorok, akik gyorsan akartak meggazdagodni; céltalanul, terv nélkül ütötték fel a tanyájukat s maguk se tudták hogyan, városokat, országot alapítottak. Előbb csak egy-két telep, salmon, — ahogy itt a kocsmát hívják, — posta és hotel, aztán egész uccák, községek; földet, gazdaságot szereztek, ott ragadtak s ma a legváratlanabb pontokon, sziklás hegyek alján, vad vízár partján gazdag kis városokat lát az utazó, aki a világnak ezen a bizarr szépségű földjén átszáguld.

Igaz, hogy csupa faház, de az nem baj, bennök kényelmesen lehet lakni, nem is illenék kőház a zöld hegyek aljába, amelyek tetejét örök hó borítja, lábát pedig pálmák, ciprusok ékesítik. November; van, de a nap olyan erővel tűz le, hogy a Pullmanban mindenki leveti a kabátját, az állomáson pedig fiúk, asszöinyok gyönyörű szamócát, almát, szőlőt kínálnak az utasoknak, akik északról, már-már a télből kerültek ebbe a paradicsomba.

Festői hegyek, völgyek, hatalmas folyók, gyors patakok, szédítő merészségű vasúti hidak a szakadékok fölött, a vasút zúgását túldübörgő vízesések, régi fajtájú társzekerek az úton, gyors automobilkok, kilencszáz

lányira alattunk egy másik vasút, gyalogos olasz hátán batyujával, az erdőkben füstölő gyárkémények, bányaművek a kopár sziklák közt, aranymosó-ház a Sacramento-river medrében... a vonat megáll... Carnegie-könyvtár... kis temető... benne vakítófehér, még egészen új sírkövek... Hiába! az aranyásók is meghalnak.

Rohanunk tovább. Leértünk a hegyekből beláthatatlan síkságokra. A vakító kék ég peremén vörös bronz izzású a nap korongja, de azért a szántóföldeken még szántanak, nyolc ló van az eke elé fogva, óriási bekerített mezőkön csordák, ménesek legelnek, tyúkuk százai és ezrei repdesnek a farmer felé, aki kijött etetni őket, az úton kis könnyű kocsi, viruló, pompás testű lány hajtja a lovat, mellette kalap, kabát nélkül kedves amerikai fiú... Ők elmaradnak a kivilágított ablakú kis házak között, mi rohanunk bele az éjszakába, vonatról a ferryboatra, ferryboatról a vonatra, újra a gőzkompra, míg végre megállunk... A porterek, expresszmannak szaladgálása, a hotelkocsik felkínálása . . . Itt vagyok a West szívében! San-Francisco, vagy ahogy egész Amerika hívja: Frisco,!

Nem az az óriási város, amilyen hatalmas reklámot csinálnak néki. De azért áruházaival, lármájával, nagyszerű közlekedési alkalmatosságaival, égkaparóival amerikai méretű. De a mellékucckák elhagyottak, majdnem kietlenek. Igaz, hogy nem lehet tiszta képet alkotni, hogy mi volt Frisco. Az öt év előtti földrengés szinte biblikus erővel égette le a föld színéről s nagyobbik fele még ma is olyan, mintha az ostromló ellenség csak tegnap vonult volna ki s romokban hagyott volna mindent maga mögött. Hatalmas telekcsoportokat borít kőhalmaz, össze-vissza hajlott vasváz, tíz-, tizenötmeletes házak téglaroncsa mered az ég felé, a négymillió dolláros városházának csak remek kupolacsarnoka maradt meg, körülötte minden még ma is pusztulás... Évtizedek munkája lesz, míg ez a város újra felépül s az igazi élet ide visszatér.

De azért egy tekintetben páratlan az egész világon. A „Golden gate park“ (az Aranykapupark) felülmúl mindent. Bizonyára a világ legszebb kertje, csodálatos fái, virágjai, mezőin legelésző bölény és iramszarvascsordái, száz és száz fácánja, struccja, játékterei és atlétikai stadionja, nagyszerű japán-kertje, csodás múzeuma, tízezer embert befogadó, pálmákkal teleültetett zenetere, szép szobrai, rengetegjei, hídjai, hegyei és völgyei feledhetetlen szépségekkel töltik el az ember szívét. Az automobil órákig kalandozhatik benne, míg végre kiér a végére, ahol a Csendes-óceán panorámája, szikláin fókákkal, fogadja a világ vándorait.

Visszafelé valahogy egy temetőkertbe, az „Odd fellows cemetery“-be jutottam. Barangolok, nézem a sírokat. Majdnem mind német, a legtöbbje württembergi, brandenburgi, egy pár svájci, kevés francia, egy-két angol... Az emberek, akik San-Franciscót alapították.

Kupolás nagy csarnokhoz érünk, rajta felírás: Columbarium.

Hogyan l Hiszen itten krematóriüm van. Soha sem láttam még halottégetőt, ham v veder-temető... Belépek a csarnokba, mely szőnyeggel van borítva, a fal mellett fotelek, mint valamilyen elegáns szalon, olyan ez a temető. Két emeletes, sok-sok fülke, a fülkék fölött a görög és római mitológiából vett szabadkőművesi kabalák, a falakban apró üregek és bennük szépművi bronzládák, urnák, majolika vedrek, rajtuk egy név, friss krizantemum-csokor... Mintha csak virágkereskedésben járnék. Minden fülkében egy-két szék. A látogatók elüldögélhetnek, elgondolkozhatnak, imádkozhatnak halottaik hamvai mellett.

Újra künn vagyok a temetőkertben. Az irodába megyek s megkérdem, lesz-e ma hamvasztás?

Kicsi, öreg, galambősz ember fogad. Hosszú, hegyes, fehér szakálla van, mint Uncle Samnak.

— Miért? kérdi tőlem.

—Még sohasem láttam halotthamvasztást, szeretném végignézni.

—A temetést végignézheti, három óraker lesz. A hamvasztást magát nem. Oda senki se mehet be.

Hirtelen mentőötletem támadt — a magyar halotthamvasztók egyesülete bizonyára nem fog érte megharagudni — s ezzel igyekeztem meglágyítani az öreg úr szívét:

—Lássa kérem, odahaza Magyarországon mi most akarjuk megcsinálni az első halotthamvasztót, én is tagja vagyok az egyletnek, az újságokban agítálok és tanulmányútra jöttem ide.

—Van valami igazolványa?

—Hogyne! — és elővettem angol nyelvű ajánló írásaimat.

—Hohó!... Újságíró!... Az egészen más!... — derült fel a kis öreg. — Akkor rendben van. Fiatal koromban, mikor még az élőkkel foglalkoztam, én is voltam újságíró, most csak a halálozási rovatot vezetem itt.

Körülnézek. Egyszerű hivatal, a falakon indiai halottégető fotográfiák.

—Kit temetnek ma? — kérdem.

Megnézi a könyvet.

—John Klaas. Német. Élt 53 évet...

—Magyar embert nem égettek még itt el?

—Tessék, nézzen utána a könyvben.

Forgatom, nézegetem a vaskos könyvet, amelybe be vannak vezetve az adatok, hogy ki a halott, milyen népcsaládhoz tartozik, mi volt a betegsége és milyen nemzetiségű.

Egyetlen egynél állott: Hungary.

J. B. Kauser, fehér faj, magyar nemzetiségű, 37 éves, tüdőbaj.

Szeptemberben hamvasztották el. Egy szál virágot küldtem a hamvedrére.

A kis öreg megszólal:

— Jönnek!

A hivatal ablakán át ki lehet látni az útra, ahol a gyászkocsi és egy kísérő kocsi döcögött.

Az öreg úr házitelefonon felszólalt a kis toronyba, mely a hivatalépületet koronázza:

— They are coming!

Gyenge harangszó csendült meg a következő pillanatban.

Menjünk! — szólott kísérőm.

A hamvasztó-házhoz mentünk, talán száz lépésnyire a kolumbáriumtól.

— Szegény emberek! A gyászkíséret villamoson jön.

— Lementünk a fogadóterembe, ahol a halottakat fogadják. Szőnyeges szoba, balszélén harmónium.

Hozták John Klaast. Letették a virággal borított koporsót egy lapra, felülről valahonnan harmóniumszó zsongott le és a koporsó liften felemelkedett.

Mi is felmentünk. Amfiteatrális terem. Középen a fekete posztóval elborított koporsó, vele szemközt pódium a gyászbeszédnek vagy imának, köröskörül székek. Alig egypár ember. Néhány német munkás, John Klaas barátai; akikkel együtt éldegélt a messze Friscóban, kerek arcú, kékszemű, széles vállú, szőke emberek, ki fekete, ki szürke ruhában.

A kis öreg, mint a színházi rendező, megnyomott egy néma csengőt, a berregésre újra megszólalt a rejtett harmónium... Széppé kell tenni a nyomorult halált — jönnek a családtagok!

Szürke blúzban, fekete szoknyában, fején gyászkalapban egy kövér német asszony; leül és felsír:

— Johann!... Johann!...

Nem John... A hazai néven. Kis csend. Egy ember felkel, a pódiumra lép és elmondja az angol Miatyánkot.

A kis öreg fürkészve lesi, lesz-e még beszéd, sugdolózik, kérdezősködik. Nem lesz. A koporsó újra le-süllyed, mi is lemegyünk egy hátsó ajtón. Senki sincs ott, csak két munkás, az öreg úr és én.

A két munkás fúróval leszereli a koporsó fémal-

katrészeit. Miközben fűrnak és faragnak a halott körül, beszélgetnek.

—Még ma nem ebédeltem! — mondja az egyik és a sarokba dobja a koporsó rézfogóját.

—Nekem is be kell menni a városba — szól a másik — nem tudom, mikor jutok haza! — és eldobja a másik fogót.

Ledobják a földre a virágokat, leemelik a koporsó födelét, ott fekszik szürke ruhában, szépen megborotválva, hasán keresztbe tett kezével Johann Klaas. Ő se hitte volna, mikor elindult valahonnan Brémából, vagy Hamburgból, hogy én leszek az, aki utoljára látom földi alakjában. Lábán vastag harisnya, nadrágja szépen kivasalva. A legjobb ruháját adták rá.

Vékony vászonnal lekötik a koporsó tetejét, kétoldalt biztonsági túvel megtűzik, újra rádobják a virágokat, azután kis sínre teszik a koporsót és betolják egy szomszéd szobába.

A közönség az amfiteátrumból ide jött át, hang se hallatszik, mindenki feláll, előrehajlik fejem fölött a magasban, a padsorokban, hogy jobban lásson, a sínnel szemközt vasajtó, izzó és komoly, felemelkedik, a kis öreg ember betolja a koporsót a tűztengerbe, ahol csak egy izzó vaslap látszik, feltörő sikoly, az izzó kapu leereszkedik, — az emberek elmennek.

—Nekem most dolgom van! — mondja öreg barátom — majd a munkások elkalauzolják. Hiszen úgyis öt-tíz percig tart, míg leég a koporsó.

Elment. A munkások hátra vezettek, ahol egy kis négyszögletes megfigyelő lukon át a kemencébe lehet látni.

—Hány fokos a tűz? — kérdem.

—2500 Fahrenheit.

— Meddig tart, míg elég egy holttest?

— Egy óráig, másfél óráig.

Leültem s benéztem a kis lukon. Semmit se láttam, csak a koporsó megpattogzott lábfalát. Különben csupa tűz, láng mindenfelé. A szemnek a tüzet éppen úgy

meg kell szokni, mint a félhomályt. Lassan leomlott a koporsó fala, a zsarátnok lesüppedt és a lángtengerben immár ott feküdt ruhátlanul Johann Klaas. Égett. De nem éreztem semmi borzalmast, elrettentőt. A lángnyelvek sziszegése, a zúgás, a kémény felé törő szél elnyomta a bőr felpattogzó szavát, eltűnt a kar, a váll, a comb, a hús lassan leomlott, a fejből semmit se lehet látni, úgy elkapta a láng, — most gyullad meg a talp, kilátszanak a csontok, a lábszár, mint tüzes csíkok reszketnek a bordák; ami Johann Klaasból hús, zsír és bőr volt, az már elmúlt, elszállt, csak a csontok hamuja marad meg, — ezt teszik az urnába.

Johann Klaas, béke veled! Künn ragyog az égbolt, csillog California napja s csak egy kis keskeny füstcsík mutatja a krematórium kéménye felett, hogy volt egyszer egy ember, Johann Klaas nevű, aki Brémában hajóra szállott, hogy eljőjön Amerikába a szerencsés-jét megcsinálni...

A MORMONOK FŐVÁROSÁBAN

Salt Lake City, 1900 november.

Ez Amerika! Ötven mérföld, tehát nyolcvan kilométer sebességgel rohan velem a vonat keresztül Coloradon, Nevadán, — az aranyásók birodalmán. Seholy erdőség, zöld fű vagy kert, “csak elvétve néhány csenevész magános fa, különben kietlen kőpusztaság, a természet vad szeszélyében egymásra halmozott legfurcsább alakú sziklatömegek, néha olyan művésziek és mesteriesek, hogy szinte emberi kézre kell gondolnunk; mérföld hosszú alagutak, vad szakadékok, karfa nélküli vasúti hidak, gyors kanyarulattal zúgunk át rajta, szinte érezzük ennek a hét-nyolc óriási kocsiból fonott lánc szemének repülését a levegőben, ha lenézünk az ablakon, alattunk három-négyszáz láb mélység, vakmerő és istentkísértő, de bátor és gyönyörű!

Megállunk egy pillanatra. Csak éppen annyi időre hogy újságot vehessünk. Mi a legfrissebb hír? Öles

betük. Erre még nem volt példa, új izgalom, új rekord. Verseny a halállal! ez a cím. Mr. Potter Alaskában táviratot kapott, hogy apja Atlantic Cityben haldoklik. Utolsó kívánsága, hogy fiát még lássa. A távolság ir-
tózatos. A legészakibb Amerikából, a Csendes-óceán partjától, a Bering-szoros szomszédságából át olyan gyorsan a hatalmas kontinensen, hogy még legyőzze, megelőzze az Atlanti-óceán partján a már úton levő halált.

Ki győz a vad rohanásban? Mr. Potter-e, vagy a halál? Egész Amerika csupa izgalom, láz. Talán fogadásokat is kötnek...

Denverben már vár az új hír. Mr. Potter otthon van, apját életben találta.

Hurrá! Amerika új rekordot állított fel, legyőzte a halált.

Ez Amerika! Nem pedig a keleti rész New Yorktól Chicagóig. Ide kell jönni a westre, hogy megérthessük a cow-boyok, a lynchelések, a hold up-ok világát. A két félteke minden söpredéke itt adott találkoztát egymásnak. Nyers és vad alakok, erőszak és műveletlen bárdolatlanság, szabadság helyett vad szabadosság, az esti órákban a részegek egész tömege, rablás és gyilkosság napirenden, ez a Johnson és Jeffries boxküzdelmének a közönsége, amely száz dollárt is szívesen lefizet, hogy lássa az izmok vad játékát, a vérbeboruló szemet, a feldagadt arcot és az összerogyó bajnokot.

Kezemben browninggal csatangoltam Denver uccáin a téli szürkületben, a saloonok ajtajában részeg kalandorok, négerek, másutt az uccákon a világ szégyenei és koldusai nézik a házak elé kitett, krétával teleírott táblákat...

Tányérmosó kerestetik — 16 dollár egy hétre! Hús szénbányászt veszünk fel három dollár napi fizetéssel, ingyen utazás a bányáig! Görög szakács kell, ellátás, lakás, tizenöt dollár egy hétre... Tíz hajófüttő kell — huszonöt dollár egy hétre...

A hirdetések körül csoportok, éhes és kutató sze-

mek. Hova kell menni? Melyik állást kell elvállalni? Hol kevesebb a kínlódás?

Mert ezen a nyugtalan, még egészen kezdetleges földön kell az ember, meg is fizetik, de kiszedik minden csöpp zsíráját, kiolvasztják minden verítékét. A keleti Amerika, a civilizáció csak kereteket adhatott ennek a műveletlen, durva nyugatnak, iskolákat, könyvtárakat, világítást, villamos vasutat, kórházakat, egy már megállapodott társadalom hasznos berendezéseit, amely itt semmit sem ér, semmit sem jelent.

Máról holnapra elvonuló hordák, kétségbeesett és marcona existenciák ezek — minek nekik a könyvtár!? ... hiszen alig tudnak olvasni... minek az iskola? ... hiszen nincsenek gyerekeik... minek a világítás?... sötét kell a „hold up!“ embereinek, minek a kórház?... a lőtt és vágott sebeket átköti egy kendő is és aki meghal, az úgy is ügyetlen, veszni való volt.

A mezőkön futó ökörcsordákat hajtának lasszós lovasok... Lopták-e, vagy viszik az aranyásótanyákra?... Ki tudja? ...

És e durva, félelmetes világ közepén van egy állam Utah és van egy város Salt Lake City, ahol polgárosodás, gazdagság és megelégedett béke lakozik.

A mormonok világa! A szent és jámbor mormonoké, akik erős esküvel esküszik, hogy nem játszanak szerencsejátékot, nem isznak szeszes italt és soha nem követnek el házasságtörést. Dolgoznak és munkálkodnak; államuk címere egy méhkas.

Nem szabad megkritizálni vallásukat, nem szabad kinevetni legszentebb könyvüket, a „Book of Mormon“-t, amelyet szerintük kétezer évvel Krisztus születése előtt érc táblára vésetett az Úr és az ígélet földjén, Amerikában, rejtett el, hogy majdan megtalálják Nephi és Leman ideszármazott utódai, Izrael egyenes faja: az amerikai indiánok.

Minden vallás furcsa, sőt talán mulatságos is ide-

gen, hitetlen szemmel nézve, de nem a vallást kell tekinteni, hanem azt, hogy milyen embereket nevel, milyen világot épít fel.

És ha az eredményt tekintjük, az bámulatos. A mormonok Brigham Young vezetésével csodálatos kertté varázsoltak egy pusztaságot és egy várost építettek, amelynek a világon párja nincs. A legkeskenyebb uccája van olyan széles, mint az Andrassy út. Gyönyörű üzletek, gazdagság, jólét és megelégedettség mindenfelé.

Talán kétszázan voltak a mormonok, mikor idejöttek, most itt ötvenezeren vannak s az U. S. A.-ban ötszázezren.

Brigham Young! Bizonyára a múlt század egyik legnagyobb zsenije. Hatalmas agitátor, szónok, vállalkozó, útmutató, a legkiválóbb pioneerek közül való, — ahogy az amerikai mondja — és ezenfelül minden ízében művész.

Ő maga tervezte és építette a mormonok szent templomait és a tabernakulumot. Nem volt építész, de mint valami zseniális gyerek, aki nem tudja, hogy játékból remekművet alkot, úgy épített ő is. A tabernakulum a legegyszerűbbnek látszó épületek közül való és mégis csodálatos. Tizenkétezer embernek van benne ülőhely, az egész hatalmas csarnokot egyetlen teknősbékaszerű kupola boltozza be, hetvenhat méter hosszú, negyvenhat méter széles és akusztikája olyan, hogy a suttyogás is elhallatszik a legtávolibb zugába.

Hogy még egyetlen európai színház se másolta le! Kincs a világnak az a színházépítője, aki ennél különbet kitalál. Orgonája páratlan az egész földön, ötezer csöve van, a legcsodálatosabb remekmű s a mormonok orgonistája 25.000 dollár, tehát 125.000 korona fizetést kap egy évre.

Ottlétem napján déli tizenkét órakor hangverseny volt Soha nem érzett feledhetetlen pillanatok! Ezért

érdemes volt keresztülvergődni az egész világon. Lo-hengrin és Elza nagy szerelmi duettjét játszotta, majd az ismert amerikai népéneket; Old Folks at Home.

És messziről elrejtve, mintha mérföldekről, vagy magából az égből zengene, énekkar szólalt meg. A leg-tisztább és leggyönyörűbb kar, amelyet valaha hallot-tam. Ezer és ezer hangnak tűnt fel egy csodálatos hangszerré olvadva és mégis kivált a szoprán fényes tisztasága, a bariton érce, a tenor szikrázó aranya és a basszus fekete mélysége. Egy halk, leheletnél lágyabb pianóban végződött az egész s mikor a végtelen csend-jébe enyészett el a legfinomabb emberi hang is, még egy érzéssel finomabban, — hiszen hallani talán nem is lehetett! — rezgett utána az orgona hangja...

*

Bejártam az irodákat, a püspöki rezidenciákat. Mindenütt férfi és női hivatalnokok, — a nők itt telje-sen egyenjogúak a férfiakkal! — és mikor a mormon magyarok után kérdezősködtem, egy kövér hölgy meg-szólalt:

— Talán bátyám, az apostol, tudja...

Kedves emberek! Bátyám, az apostol, sógorom, a próféta, Jakab atyám, a püspök, — majdnem, hogy „apám, az isten!...”

De ezek az apostolok, próféták és püspökök kitűnő üzletemberek. A szent irodákban ugyancsak pattog a „cash register“, üzleteket bonyolítanak, utalványoznak, vannak áruházai, cukorgyáraik, a mormonok teljesen a vallásba olvasztották a világi dolgokat, de okosak voltak, nem zsákmányoltak, mert híveik megelégedettek és gyarapodók.

— Nem!... Nem szégyenlem bevallani — mondta egy mormon nekem —, hogy fiatalabb éveimben csirke-fogó, lump, dorbézoló voltam. Pedig már feleségem, gyermekem volt. Alig vártam, hogy este hatot fűjjon a gyárban és a vasutasokkal már kuglizni mentem. Lányokra, borra vertem el a pénzem, feleségem sírva

várt reggel háromig, míg hazavetődtem. Aztán mormon misszionárius jött hozzánk, megtértem. Kilencen jöttünk ki ide, két nagy cipőüzletünk van, mind partnerek vagyunk, mindegyikünknek van háza, pénze, este korán haza megyek, viszek gyümölcsöt, játékot a gyerekeknek, énekelünk, táncolunk, boldogok vagyunk. Úgy-e, Schulthess testvér?

Történt pedig ez a kijelentés a „Salt Lake Beobachter“ szerkesztőségében, ahol végre nyomára akadtam a magyaroknak. Miután végigkérdeztem minden vallási irodát s miután sehhol se tudtak felvilágosítást adni, végre a Beobachterhez mentem. A mormon újságíró is csak újságíró, ő bizonyára útbaigazít.

És Arnold H. Schulthess kérdésemre a telefonhoz ment és áthívatta Schweberger testvért, aki a főttebbi beszédet elmondta. Temes megyéből való magyar sváb. Igen jól beszél magyarul. A gyerekei már csak angolul tudnak. Soha többé nem megy haza.

— Minek? Itt nagyon jó dolgom van — mondja. — Pedig szeretem a hazámat, szebb föld a világon nincs, a Bánáttal semmi sem ér fel... De én csak itt maradok, itt lettem boldog.

És a szeme csillogott, fénylett a hit, a megelégedettség melegében.

Az ilyen hit előtt tiszteletteljesen kell meghajolni. Mert mindenkinek az az istene, akit imád és senkinek joga nincs azt elvenni tőle.

•

—Hány gyermeke van! — kérdeztem egy nyolcvanéves, galambösz mormontól.

—Negyvenkét élő és hét halott — felelte szelíd mosollyal.

—Hány felesége van?

—Három élő, öt halott — felelte ugyanazzal a mosollyal.

Csodálkozva néztem fel az ősz embergyárra.

— Magyarázza meg nekem — kérdeztem —, mi volt

a vallási alapja, hogy Brigham Young dogmává tette a többnejűséget.

—Nem volt vallási alapja. Csakhogy minél több gyerekünk legyen. Akkor nagyon kevesen voltunk és a bibliában is az áll, hogy „sokasodjatok és gyarapodjatok“. Mi tehát sokasodtunk és gyarapodtunk.

—És együtt élt az egész család!

—Dehogy! Minden asszonynak külön háza, háztartása volt. Csak néha, nagy ünnepeken ült össze az egész család.

—De hát a férfiek hogyan osztották fel magukat ennyi család között.

—Mindegyiknek megvolt a maga módszere — mondta az öreg lübecki német, aki ötven év előtt jött ki Utahba. — Én például hetenként változtatom a családomat.

—És bocsásson meg a kérdésért, hiszen mindnyájan emberek vagyunk, — az asszonyok közt nem voltak féltékenykedési jelek?

—Nem!... Soha!... Vallási okok megtörték a féltékenységet. Különbözik a férjen múlt, hogy a feleségek ne legyenek féltékenyek. Ha az egyik jobban tetszett is, mint a másik, sohasem mutattam, hanem egész egyenlően bántam mindegyikkel.

—És elhallgatott, mint aki sok pajkos történetet tud.

—Most már persze csak az öregeknek van több feleségük!

—Igen. 1898-ban az Egyesült Államok csak azzal a kikötéssel vettek fel az államok sorába, ha a többnejűség megszűnik. Azóta senki sem léphetett több feleséggel házasságra. Ha megteszi, kizárják az egyházból. A régi házasságok pedig érvényben maradtak. Elnökünknek, Joseph Smithnek is öt neje van. És így volna a rendjén, hiszen Ábrahámnak, Jákobnak is sok felesége volt.

—És ötven év óta nem volt otthon?...

—Nem... Nem mertem... Tudja — tette hozzá kis szünet után —, a feleségemtől szöktem el...

Meglátogattam a mormon pópát, Joseph Smith-et is. Hosszúszakállas galambbősz pátriárka. Éppen csekket írt alá az Utah National Bankhoz. Nagy szeretettel fogadott, bemutatott a fiának, 36-ik Smith Josephnek és megáldott.

Egyben megkért, hogyha írok róluk, csak az igazat írjam.

Azt írtam.

REJTELMES TÖRTÉNET EDGAR A. POE SÍRJÁNÁL

Baltimore, 1924 április.

A washingtoni kongresszusi expressz, amely hat óra alatt röpíti a newyorkiakat az Egyesült Államok politikai fővárosába, szélvészsebessen dübörög végig a Delaware folyam mentén. Hidak, gyárak, tartályok, kémények, apró, léniaegyenes községek csapnak el melletttem, a házak előtt a legkisebb farmon is automobil várja gazdáját, az utakon az autókban kitűnően öltözött férfiak, nők; gyalogjárót alig is látni, Wilmington, Birmingham... gyárak, gyárak és gyárak, vizek, hatalmas hajóépítő dokkok, Charles Schwab birodalma, pázsitos zöldből kiragyogó kis paloták, aszfalozott országutak ... tennispálya és nyájak... automobil, benne csókolódzó fiú, leány... a Pullman-kocsi forgatható, széles, kellemes foteljein elnyújtózva, unottan ül az amerikai — én bámulom ezt a gazdagságot, a nékem kábító, nekik természetes, észre sem vett luxust, és elnézem a néger pullmanszolgát, amint a kinyújtott lábak alá párnákat rak, hogy még kényelmesebben heverjenek.

A szolgák itt Amerikában igazán szolgák.

Meggyőződésből, fizetésből teszik. Kitűnően teljesítik kötelességüket. Ez az ő üzletük. Aki a székben ül, lehet bankár, képviselő, gyáros, — *az az ő üzlete*, aki a földön térdepel és párnát rak a kinyújtott lábak alá: — szolga; *az az ő üzlete... Mindakettő független mester-ség üzője, megél belőle s ebben az értelemben egyen-*

rangú. A szolga nem szégyenli, hogy szolga, független ember, a mesterségét gyakorolja. Szeretettel, kötelességtudással.

Sokkal jobb, neveltebb, mint európai kartársa, aki érzi és utálja, hogy szolga. Belül gyűlöli azt, akit szolgál s kelleetlenül végzi a tisztjét.

A demokráciát az is jellemzi, hogy jó szolgálkat nevel.

A konduktor kiált az ajtóban: — Baltimore... The only stop in Baltimore!... Baltimore?

Itt van Edger A. Poe sírja... Érdeemes volna leszállni, megnézni s másfél óra múlva utazni tovább. Láttam filadelphiai, newyorki házát, könyvet írtam róla, lefordítottam a verseit, — meg kell nézmem a sírját.

És már megáll a vonat és már leszálok és már Baltimore uccáit járom.

Vasárnap van.

A fák közé temetett pompás városban nem látok gyalogjárókat. Az aszfaltos uccákon — ó! micsoda aszfalt, micsoda tisztaság, milyen házak! — autók, az autókban gondtalan, megelégedett baltimoriak, nekem budapestinek milyen furcsa: *életüket élvező emberek*... Honnan tudom meg, hogy hol van „A holló“ költőjének a sírja? A házból, amely előtt állok, most kijön egy úr. Intelligens arcú: szellemi munkás lehet. Talán tudja.

— Uram, bocsásson meg a gyerekes kérdésért... de idegen vagyok... Nem tudja, merre van Poe sírja?

Rámnéz. A fejét csóválja:

— Szégyelem magam, de nem tudom.

Autójába ül, gurul el.

Megyek, nézelődök... Vasárnap van, minden zárva... Itt egy orvos lakik. Becsengetek. Szobalány nyit ajtót. Az orvos nincs otthon.

Hála istennek! Még azt hihette volna, hogy bolond vagyok.

Megint kint az uccán.

Kis, öreg rendőrke jön velem szembe.

Hátha? Hátha?

Megkérdezem.

Rámnéz és gondolkozik...

— Poe sírja? ... Igen, uram!... „Darkness there, and nothing more!“

Ó! „A holló“-ból citál... A jó rendőr tudja...

Felírja a noteszembe. „Fayette street“ és „Paca street“ sarkán, a régi templom temetőjében... De vegyek autótaxit, legfeljebb egy dollár.

Köszönöm, jó öreg rendőr ...

Már elsétált... Két kezét hátul összekulcsolja és kis fabotjával játszik...

Jön egy üres taxi.

Indulunk... Tíz perc és a Fayette és Paca street sarkán vagyunk.

Ott a régi temető.

Hajdan, úgy olvastam, nem volt kerítése, a lóvasút *Foe* sírja mellett haladt el közvetlenül és a sírkőnél kóbor kutyák állottak meg.

Az auto még mozog, de már megállítom... Itt vagyunk... Kinyitom az ajtót... bum!... neki a lámpaszlopnak. Az üveg csörömpölve törik össze, jobbkezem gyűrűsujját felhasítja egy üvegszilánk, a kocsi köré emberek csoportosulnak... Baltimore régi negyedében vagyunk, itt nincsenek kertek... a sofőr leugrik:

—Ez nyolc dollár!...

—Majd meglátjuk, — felelem és zsebkendőmet vérvő ujjam köré csavarom, úgyhogy a vér átfoltosodik a kendőn. Megyek be a temetőbe.

A hangulat az üveggel együtt összetörött. Dühös vagyok, hogy eszembe jutott Poe sírja, hogy hallgattam szentimentalizmusomra, — folyton a nyolc dollárt számítottam át magyar koronákba... Rettenetes!... Megálltam a sír előtt... Szürke alapzaton tömzsi, alacsony obeliszk, rajta egy képtelenül rossz relief Poe-fej, alatta felírás: „Edgar A. Poe“... A talapzaton egy koszorú hever... Hát itt nyugszik a szerencsétlen költő... Nyolc dollár! Borzasztó!... Minek szálltam le

a szép Pullmanról... És már is kint álltam az auto előtt... A taxi 80 centet mutatott. Adtam neki egy dollárt.

Elvette.

Menni akartam.

—Hohó!... siet utánam és elém került...

—Hohó!... mondták az uccagyerekek, akiknek raja időközben tetemesen megszorodott.

—Vagy az úr fizeti meg a nyolc dollárt, vagy én, — folytatta a sofőr. — De annyit mondhatok, hogy én nem.

—Nahát én sem! — feleltem. — Mit áll meg egy lámpaoszlopnál.

—A kocszi még mozgott, mért nyitotta ki?

—Már állva mozgott a kerék... Az pszichológiai nyitás volt, az utolsó kerékfordulás és megállás között.

—Ez a nem várt, különös okfejtés zavarba hozta. Poe Edgar sírja a háttérben rejtelmesen hallgatott.

—Menjünk a kocsihivatalba, ott majd elintézik a dolgot — indítványozta a sofőr.

—Helyes, menjünk! — és beszálltam az autóba. — De taksát már nem fizetek!

—Nem! — felelte a sofőr és nem csavarta le a kis zászlót.

—Elindultunk. Tíz perc múlva a kocsiindító-hivatalnál voltunk. Kijött a fősofőr és vagy húsz sofőr.

—Ez az ember („this man“) összetörte az ablakot ... — hangzott a vád.

—Ez az ember — és a sofőrre mutattam — a lámpaoszlopnál állott meg...

A fősofőr megcsóválta a fejét és a központi hivatalba küldött.

Újabb tíz percig autóztam Baltimore uccáin.

Annyi pesti eszem volt, hogy a véres zsebkendő minden vérfoltját egy helyre gyűjtöttem, hogy a látvány megható legyen. Fájdalom, csak gyenge karcolás volt és nem jól vérzett. Illetőleg nem vérzett nyolc dollár erejéig. Megérkeztünk...

— Ez az ember... (mondja ő!)

— Ez az ember... (mondom én!)

A főhivatalban két ember fogad. Az egyik a kezemre néz.

—All right sir!... Everything will be allright — mondja lány, emberszerető és gyengéd hangon az egyik.

—Akar orvoshoz menni? Szemben van egy orvos? — kérdezi a másik.

Azt hiszem, hogy gúnyolnak és zavartan nézek körül.

—Dehogyan akarok, a vasútra akarok menni, mert lekésem az öthuszonheteset.

—Elvisszük, uram, elvisszük... de ezt tessék aláírni. — És élém tesznek egy nyomtatott blankettát:

»Ezennel igazolom, hogy felvettem öt dollárt s ennek ellenében semmi igényem sincs a „Sárgataxi“ automobil-vállalattal szemben.«

Kétszer is elolvastam, hogy jól értem-e?

Míg előrehajlok és olvasok, látom, hogy a két ember, mint a bolond, integet a fejem fölött a sofőrnek, hogy hallgasson, hagyjon menni... *Érzem, tudom*, hogy imlmár én vagyok az úr, a megvágott ujjamért kártérítést igényelhetnék... de mit csináljak itt Baltimoreban, kihez menjek, én idegen?... Aláírom a lapot, kapok öt dollárt, az autóba ülök, a két főember a kapuig kísér, köszön... Kint megnézem az órát, a tárcámat, hogy rendben van-e? Miért kaptam öt dollárt? ... És az auto már visz a vasúthoz...

Leszálok. A sofőr is leszáll. Kezében egy dollár.

— Uram — szól —, bocsánatot kérek a kellemetlenségért... és a gazdám meghagyta, hogy visszaadjam a fuvardíjat.

Baltimoretói Washingtonig nevettem.

Összetörtem egy autóablakot, ezért kaptam hat dollárt és egy órahosszat autóztam.

Furcsa egy ország ez az Amerika!

MAGYAROK KÖZT

EGY ÉJ MC. KEESPORTBAN

1913, december.

A szomorú, szegény gyárvárosra ráfeküdt a hirtelen leszálló decemberi este. Néhány lépésnyire tőlem a feketén hömpölygő folyam, felette vasúti híd s a túlsó parton a mérföldekre húzódó gyárak füstölgő tömege. Odébb, fenn a hegyen ragyogó uccák, színházak, gazdagabb házak, de nekem mindéhez semmi közöm: a magyar burdosházakat keresem. Mindig és mindeműtt ott húzódnak meg a gyárak tövében. Apró deszkaházikók, feketék és füstösek, ajtajuk kinyílik az uccára és az ablakok mögött göndörhajú, maszatos gyermekfejek látszanak.

Amerika arról híres, hogy itt minden család a házában lakik, — de nem a magyar, nem a kivándorolt munkás, összezsúfolva, nagy tömegekben húzódnak együvé bérházakban, melyekben hús, huszonöt, harminc lakás is van és ezek a lakások; ezek a piszkos bérházak rendszerint valamelyik gyári alkalmazotté, zugbankáré, vagy olyan emberé, akivel okvetlenül dolga van a bevándorolt idegennek.

Ezren és tízezen élnek itt abból, hogy felhasználják a szegény bevándorlók tapasztalatlanságát és kirabolják a magával hozott kis pénzétől. Az összezsúfolt házak közt nincs levegő, nincs fa, bokor, az ucca fekete a kőszéntől, a füsttől, a sarkon pálinkamérés s rögtön átellenben a gyár. Egészen természetes, hogy a gyermek, aki itt nő fel, minden gondolkodás nélkül zuhan be a gyárba.

Ezen a környéken nem igen lakik igazi amerikai.

Ez a „hunky“, a bevándorolt magyarok, zsidók, olaszok tanyája s minden utcasornak megvan a maga nemzetisége.

Kopott ruhában, régi, vedlett fekete puha kalapban a fejemen, járom sorra a piszkos kis uccákat. Megkérdeztem egy szembejövő munkástól:

—Nem tudja, hol laknak a magyarok?

—No, no! — feleli fejt rázva. — Én orosz vagyok. — tovább megy. De mellettem felfigyel egy kilenc-tíz-éves kis leány és angol nyelven megszólal:

—A magyarokat keresi? Ott laknak a második ucca környékén. Nem messze. Jöjjön, megmutatom.

Szöke haja, égszínkék szeme van a bordóruhás kis leánynak, aki vígan, szaporán lépdel mellettem.

—Talán te is magyar vagy! — kérdem tőle. Rám néz és mosolyogva mondja:

—Yes!... Mattyar vagyok...

—Hol születél? — kérdem tovább.

—Hajdú-Böszörményben — feleli, aztán hirtelen megint angol nyelvre csap át. — Nem tudok már magyarul, amerikai iskolába járok.

És ugyanígy van a többi tízezerrel. A sarkon elválnak tőlem, de még egyszer útbaigazít:

—Itt akármelyik házba megy be, mindenhol magyarok laknak...

Megy tovább. A kis magyar lány, akiből soha sem lesz magyar asszony.

Velem szembe már magyarok jönnek. Három húsz-huszonötéves lány.

—Ma ugyancsak korán lefekszem! — mondja az egyik.

—Sur! (Bizony) — hagyja rá a másik. — Én is fáradt vagyok, reggel hatig táncoltam. Csak átöltöztem és már menni kellett a gyárba...

—Engedelmet — szólítom meg őket —, melyik burdosházban kaphatok itt éjjelre szállást!

—Huszonöt centért mindenütt!... Ide is bemehet!... — és az út mentén egy ajtóra mutat.

Kopogok, belépek. Rettenetes levegő vág mellbe. A fal mellett vacsora fő a tűzhelyen, a szoba — vagy konyha? — közepén bölcső, benne egy nagyobb és kisebb gyerek, a másik oldalon ágy, a benyíló két ajtó között asztal, körülötte lócák. A tűzhely mellett szűr-késkék flanellszoknyás, bő vörösblúzós asszony főz. Áldott állapotban van. A férj a földön térdel és sikálja a deszkapadlót.

—Jó estét! — mondom.

—Adjon Isten!...

Az asszony abbahagyja a főzést, a férj a súrolást... Rám néznek.

—Mi kell, jó ember? ...

—Szállást szeretnék éjszakára...

—Sajnálom, nálunk nincs — feleli az asszony. — Tizennégy burdosom van, három is alszik egy ágyon. Talán két házzal odébb lesz...

A nagyobbik gyerek felül bölcsőjében és maszatos kis kezével egy pléh játékórát rángat elő.

—Óra!... Óra!... Jár... — mutatja felém s minden átmenet nélkül kijelenti: „Tegnap voltam a sóban...”

—Mi az?... — kérdeztem tőle.

—Olyan képszínház, ami mozog — világosít fel az asszony. Mink úgy hívjuk, hogy „sháw“. Úgy látszik, maga még „grin“ (green) itt...

— Csak három hete jöttem át...

—Persze... Mink már hét éve vagyunk itt. A két pirintyó is itt született... Hát mondom, ott talál majd szállásra.

Elbúcsúztam, mentem. Nagyot, mélyet lélekzettem, hogy kértem az uccára... Benyitok a másik házba. Jobb levegő, tisztább, nagyobb szoba. Itt is fő a vacsora.

—Kaphatnék itt szállást? — kérdeztem.

—Vikre (week) vagy csak nájtra (night) — kérdi az asszony.

—Nem tudom — feleltem —, attól függ, milyen értesítést kapok Pittsburgból. Ott állást ígértek.

—Hát miforma az úr? — kérdi az asszony, erős csípőjű, hangos szavú, nem igen ijedős teremtés.

—Pincér vagyok! — feleltem!

—Itt ugyan pincér nem kell! — szólal meg a férfi, göthös, vékony ember, aki (első pillanatra meglátszik) inkább cseléd a házban, mint férj. — Itt nincs se resztóránt, se kávéház.

—Hát ha nem akad más, bemegyek a gyárba — folytatam.

—Az is bajos; a fele áll — mondja erre az asszony. — A mi embereink is alig dolgoznak tizennégyet egy hónapban. Olyan rossz világ kezdődik, mint 907-ben. Hát jöjjön, adok egy ágyat. Hús cent egy éjszakára.

—És széles, rengő testtel megy előttem fel a lépcsőn. Az emeleten éppen olyan nagy szoba van, mint odalenn.

—Ez lesz a maga ágya — és a sarokágyra mutatott.

—De hiszen abban alszik valaki.

—Igen. A hatórás. Mingyárt felkel és megy a gyárba. Akkor lefekhetik a helyére. All rajt?

—Jó.

—Körülnéztem. Még vagy öt ágy és kanapé. Szekrény és fogasok, tele lógó ruhával.

—Hány óra van, miszisz? — kérdi a fekvő.

—Negyed hat múltott.

—Akkor gyerünk! — És gatyában, ingben kibújik az ágyból.

Mi a miszisszel leballagtunk. A gázláng súgva duruzsolt a konyhában...

—Teríts meg! — mondja a férjnek az asszony.

Az letörli a linóleumot s tányért, kést, villát, kenyeret tesz az asztalra.

Pár perc múlva jön le a hatórás. — Jó estét! — szavakkal kezdet ad nekem és leül a leveshez.

Metéltleves, hús is van benne.

—Mikor jött? — kérdezi tőlem.

—Három hete... Mit gondol kapok munkát?

—Nehezen, nehezen — mondja...

—Rossz a biznisz most. A múlt héten be se gyűjtottak a fűneszbe. Napok óta lógnak reggel az emberek a gyár előtt, senki se kell.

—Maga hol dolgozik? — kérdezem.

—A pájpbá. (Csőgyár.)

—A csöveknél! — világosít fel az asszony.

És az ember hosszú harcsabajuszáról letöröli a levest, felkel, veszi a kabátját, sapkát nyom a fejébe és egy „jójcaját“ mormogással megy a gyárba.

—Mosogass el! — int az asszony a férjnek. A göt-hös szó nélkül a vízvezetékhez megy s lemossa a tányért, kanalat, villát.

Örül, hogy él, hogy tartják.

—Mióta élnek itt kinn? — kérdem, hogy valamit kérdezzek.

—Tíz éve! — mondja az asszony.

—És haza többé nem mennek...

—Dehogyan nem! Május negyvenedikén! — és úgy felnevet, hogy a hasa is reng belé.

Nyílik az ajtó és kisebb-nagyobb közökben jönnek haza a burdosok. Az arcuk kormos, csak éppen a szemük fehérje villog elő, mindegyik kezét ad nekem, új embernek, s hallgatagon, fáradtan, ballagnak fel az emeletre. Mind a lakótársam.

—Hányan vannak?

—Hét éjszakás, öt nappalos és két négyórás.

—Mit jelent az?

—Már ahogy cséncsolnak (váltogatnak) — magyarázza a férfi. — Ki este megy a munkába, ki reggel, ki délután négykor.

—És mit kapnak egy napra?

—Dollár hetvenöt centet.

—És magának mit fizetnek egy hétre?

—Két dollár ötven centet és külön a mosást — ezzel rámutat egy nagy halom tiszta, kimosott, kivált trikóingre, gatyára.

—És maga mit fizet a lakásért?

—Tizenöt dollárt.

—Bizonyára havonta — gondoltam magamban, de nem mertem kérdezni, nehogy a sok kérdezősködés gyanúba keverjen.

De számításom körülbelül teljes volt. Tizennégy burdosa van. Az egy hétre harminc, egy hónapra száz-húsz dollár. Lakásra, élelemre költ hatvan-hetven dollárt, még mindig marad ötven dollárja.

Szépen, rendesen megélhet. Megdolgozik érte. De ki kell tartania here férjét, aki cseléd helyett van a házban.

A burdosok egymásután szállingóztak le az emelet-ről. Nem volt rajtuk ing, mosakodni jöttek. Odaálltak a melegvíz csap alá s szappannal erősen ledör-gölték magukról a napi piszkot.

Elnéztem a remek izmokat, a pompás domború mellkasokat, az erős hátat, a hatalmas bicepset, vállat, a sok-sok erőt és munkakészséget és Magyarországra gondoltam, ahonnan mindennek az erőnek el kell vándorolni, idegen munkába szegődni, hogy megélhessen, hogy valamiképpen boldogulhasson.

Aki megtisztálkodott, újra felment az emeletre és nemsokára lejött. Másik nadrág, tiszta ing volt rajta.

Beszédbe elegyedtünk. Megkérdezték a nevemet, foglalkozásomat.

— Pongrácz Alajos, pincér.

Több semmit. Ide mindenki eljöhet. Amerika mindenkinék nyitva van,

—Mit gondolnak, kapok munkát?

—Tudja isten, ha csak úgy nem, mint Kis Rafael.

—Mi történt a Kis Kafaellel?

—Tegnapelőtt vágták le a lábát a kórházban.

—Miért?

—Csak nemrég jött hazulról és New Yorkban egy ágens sokadmagával munkát adott nekik. Vasútra ültek és meg se állottak a majnáig. Este ki akartak menni, azt mondják, hogy nem lehet. Mert a majnában sztrájk

van s ha kimennek, agyonlövik őket a sztrájkolok. Kis Rafael mégis kiment. Golyót eresztettek a lábába. így lehet itt munkát kapni.

Elborzadtam. Mi mindenre nem használják itt a mi szegény, szerencsétlen fiainkat. Tudtukon kívül sztrájk-töröknek viszik őket, mert angolul nem tudnak és senki sincs, aki útbaigazítsa őket. Jönnek, mint a barmok a vágóhídra. És ha vége a sztrájknak, kidobják őket, ott nem maradhatnak, mehetnek tovább, más államba.

Az asszony, akit mindenki „mizsisz“-nek szólít, ezalatt a tűzhely körül forgolódott s főzte a vacsorát. Egy-egy pillanatra abbahagyta a főzést és forró vizet öntött a vágóhídra, amelyben a burdosok mosakodtak. Közbe-közbe erős tenyerével egyet-egyet tréfásan ráütött a mosakodók vállára, hátára, mintha testvérük, feleségük, vagy szeretőjük lett volna.

De hát a férj nem is számít a burdosházban. Itt a burdosné az uralkodó és a legrégebben ott lakó burdos a parancsoló. Az asszony többnyire mindegyikhez szíves, itt mindenkiel tegeződött, úgylátszik, egy furcsa, minden megszokottól elütő családi élet fejlődik ki egy-egy ilyen burdosházban, ahol a burdos mindent megtalál: lakást, ételt, asszonyt. Nem tudom, hogy a többi nemzetiségnél is így van-e, de a magyaroknál biztosan. Igen gyakori a verekedés a burdosházakban s csak a múlt héten lóttek agyon egy magyar burdosgazdát.

Tehát jegyezzük jól meg, akik azt a sok pénzt hazaküldik, azok ilyen egészségtelen szomorú környezetben élnek az ezer és ezer amerikai burdosházban. Lakászsúfoltsággal, egészséggel itt senki se törődik, de majdnem lehetetlen is ellenőrizni ezen a folyton hullámzó emberpiacon...

A vacsora megfőtt. Heten körülülték az asztalt, a férj megterített és az asszony feltálalta az ételt. Ugyanazt ették, amit a előbb munkába távozott társuk.

A burdosgazda és a felesége nem ült vacsorához, később, külön esznek.

—Akar maga is vacsorát? Tíz cent... — mondta nekem az asszony.

—Köszönöm, én már ettem! — feleltem, miközben arra gondoltam, hogy íme, a híres „magyar vendég-szeretet“ mivé változott Amerikában.

A munkások beszélgettek. Egy ájris foremant (munkavezetőt) szidtak, aki folyton beléjük köt és kínozza őket.

— Talán kevés a két dollár, amit pédén (pay day... fizetés napja) adunk neki — mondta az egyik.

(Tehát a munkásnak fizetni kell, meg kell vesztegetni a foremant, hogy megtartsa.)

—Ezen a héten úgy is csak hármát dolgozunk — panaszkodott a másik.

—Mi az, hogy hármát dolgozunk? — kérdezem.

—Egyik nap van munka, másik nap nincs. Amikor nincs, itthon dögölhetünk.

—Persze, akkor pénzt nem kapnak.

—Kap a fene. Felesszük azt a kicsit, ami maradt. Van olyan szerencsés, aki mindig dolgozik, van olyan aki ritkán, vagy soha. Az ó-hazában azt hiszik, hogy itt a pénz az uccán nő. Keservesen meghúznak azért minket. Jobb nekem otthon a sültkrumpli, mint itt a hús.

—Hát akkor mért nem megy vissza?

—Mert ott még krumplira se telik.

—Nem lehet ám hazamenni, — mondja a másik — mi mind sor előtt jöttünk ki, négy-öt év előtt, nem akarok három évig raboskodni.

— Hát akkor sohase mehetnek vissza...

— Tudja isten... Ha meghal Ferenc Jóska, az új császár, majd csak ad kegyelmet.

Vége volt a vacsorának. Nagy tányér leves, nagy darab hús, kenyér.

Ez volt minden. Keserves, nehéz, irtózatoss napi munka után ennyi kell csak a munkásnak, ezért kell neki Amerikába vándorolni, ezt nem tudja odahaza megkapni. Hát nem rettenetes ez?

Egy nagy tányér leves, egy darab kenyér és hús miatt veszítünk el annyi ezer munkás férfit és szülő asszonyt!

Ki szivarra gyújtott, ki hosszú magyar pipára, egyik-másik kis inglis pájpra, felvette a kabátját és ment ki levegőzni. Messziről muzsikaszó hangzott.

—Hol muzsikálnak?

—Lakodalom van, ma már a második napja...
Jöjjön, menjünk át...

Nyolc, tíz házzal odébb állott a vendégség. Húzta a cigány, a primás katonatiszt volt odahaza, és táncolt a nép. Persze a menyasszony és a vőlegény már tegnap este eltűntek, hát egy legényt öltöztettek fel menyasszonynak, fején fehérfátylas hagymakoszorú és vígan táncoltatták. A teremben nagy összevisszaság, füst, bor és pálinkaszag. Egy Klopfer nevű zsidófiú frakkban táncolt, de a mulatók egyike letépte a kabátja ujját... Sebaj! a mulatság azért nem romlott el.

Tőlem senki se kérdezte, hogy kicsoda, micsoda vagyok, itt annyiféle nép kerül össze, hogy megszűnik minden kíváncsiskodás és teljes bizalommal, illetőleg közönnel fogadnak mindenkit. Amerikai táncokat, two steps-t táncoltak, aztán csárdást, de a mulatság már végső züllésnek indult, — tizenegy óra felé hazaballagtam.

Haza! A kis fekete falú, füstös burdosházba, ott a Monongahela partján. Az ajtó nem volt bezárva, a konyhában ott üldögélt még a burdosasszony egy legénnyel. Ma az egyikkel, holnap a másikkal. Rám nem is néztek, mentem fel. Az ágyakon, a kanapén, a mellette lévő szobában már mindenütt aludtak. A kifáradt emberek mély, hosszú lélekzetével. A ruhák fogasokon, székeken, a szobában félhomály, mert künn csillagos este volt. Óvatosan és lassan lépkedtem, nehogy valakibe esetleg beleütközsem.

Egy ágy üres volt, az enyém.

— Lefeküdjem-e?... Vagy szökjem el! Küzködtem magammal.

De aztán a reggelre gondoltam, a gyárra, a munkafelvételre és csendesen lefeküdtem. Alig hiszem, hogy valami sokat aludtam volna. Messziről idehallatszott a muzsika, magyar nóta, körülöttem tíz, tizenkét alvó magyar legény, úgy mint önkéntes baka-koromban a cugszobában, lenről felhallatszott a legény és az asszony magyar évődése — ugyan, hol lehet a férj? — és fáradtan, eltűnődve szinte azt álmodtam, hogy odahaza vagyok; magyar faluban, vagy kaszárnnyában alszom és ez az egész Amerika, ez a keserves út a tengeren, ez a halálos nehéz munka a gyárban csak képzelődés; egy nemzet lidércnyomása az egész.

De jött a reggel, a valóság, öt óra után, félhatkor ébredtünk. Este mindenki tisztán megmosakodott, reggel csak a kezüket mosták meg, megették a reggelit, darab kenyeret, kávé, felvették kormos, szomorú munkásruhájukat, kis ételt kaptak ebédre és kezében a bádog ételhordóval mindenki elindult a munkába, ekkor szállingóztak haza az éjszakások.... Várta őket a még meleg ágy.

Neuhaus Péter, egy szepesi szász vett engem gondozás alá és vitt a gyárhoz. Bús szürkület az uccákon, az ablakok mögött gyenge lámpavilág. — Jó reggelt!... Adjon Isten! — üdvözlés a sarkokon, ahol itt is, ott is előbbukkannak a munkások és lenn a völgyben tüzes füstöt ont a magas vaskémények száza, izzó acéllapok világítanak bele a hajnalba. Csikorog a síneken a sok vasút, a saloonokban egy-egy korty pálinkát hörpintenek le munka előtt s mindenfelől százan és ezren igyekeznek bádogcsajkájukkal a gyárba.

Jönnek az asszonyok, akik a pléhgyárba sietnek, csupa magyar beszéd mindenütt.

—Maga maradjon itt — mondja nekem Neuhaus Péter egy vashíd előtt. — Ha van munka, majd kijön a foreman és behívja.

—Hát itt nincs munkásfelvételi iroda? — kérdezem.

— No... Nincs... Itt gyülekeznek össze azok, akik

munkát akarnak. Ha kell munkás, kijön a foreman és a vállukra teszi a kezét.

—Magyar ember az?

—Dehogy, angol...

—Hát akkor hogy beszélnek egymással?

—Nem kell ide sok beszéd. Az új ember bemegy, odabenn már akad földi százával, megmutatják, mit kell csinálni, ha tudja csinálja, ha nem tudja, elmegy.

—De azt csak megmondják, hogy mennyi fizetést kap?

—Semmit se mondanak. Egy dollár hetvenöt centnél nem kap itt senki kevesebbet.

—És többet? — kérdezem.

—Magyar ember nagyon kevés. Ahoz tudni kell angolul... Isten vele.

Neuhaus Péter ólábával átballagott a hídon, én pedig körülnéztem. Már többen gyülekeztek össze. Nyolc magyar, hat tót, három orosz zsidó, két ajris, egy görög várta a jó szerencsét.

A magyarokkal elbeszélgettem.

—Lesz-e munka?

—Tudja isten!... Már hetedik napja várunk rá és nincs. Felettük az otthonról hozott pénzünket, kegyelemből tart csak a burdosasszony. A sógorom benn dolgozik, beszélt a formánnal.

—Hová való?

—Biharba.

—Miért jött ki?

—A sógorom küldött hajójegyet, hogy ne legyen itt kinn magánosan.

—Hát mért nem a feleségének küldte?

—Az asszony most várandós, nem jó neki a tenger... Az majd a jövő ősze jön ki. Künn van már a fél családunk. A többiek Ohióban.

—Hát otthon nem bírtak megélni?

—Bírtunk, bírtunk — de azt mondják a népek, hogy itt jobb.

Hideg decemberi reggel volt s topogva álldogált

egy helyben a társaság“. Egész kivilágosodott már, gyerekek mentek az iskolába — magyar gyerekek az amerikai iskolába! — és a folyó fekete völgyén teljes erővel indult neki a munka. Messze kihallatszott az acél-fűrész szikrázó sírása, amint gyors forgással egész szikrakört vág ki, a gépek nyögtek és lihegtek, mintha a munkások lelke szorult volna beléjük — és a parton hús, huszonkét újabb áldozat várta a munkát

— Aligha lesz ma valami — mondogatták a magyarok.

De úgy nyolc, vagy kilenc óra tájt megjelent egy szveteringes, borotváltképű ember a hídon. Lassú léptekkel odajött hozzánk. Éppen a magyar csoporthoz.

A mutatóujját háromszor megbólintgatta és három ember, köztük a bihari magyar; is, utána indult az ígélet földjére: — a gyárba.

A többiek irigyen, szomorú pillantással néztek utánuk.

TIMÁR ISTVÁN NEM MEGY HAZA

Mc Keesport 1914. január hó.

A vasárnapi délelőttbe az egyik munkásház ablaka mögül kibámul egy férfi és egy leány. Az óriási csőgyár szomszédságában, a vasúti sín mentén. A ház fekete a füsttől és a koromtól. Ez a legolcsóbb, a legrosszabb lakóhely, bizonyosan magyarok laknak itt. Neki-szegzem kodakomat. Az ablakot felhúzzák. Az ingujjas férfi kikönyököl.

—Magyarok maguk? — kérdezem.

Kifogástalan magyarsággal felel:

—Nem. Horvát vagyok.

—De hiszen magyarul beszél.

—Az nem baj. Azért mégis horvát vagyok.

—Hát magyarok hol laknak itt?

—Mindjárt mellettünk.

Az ablakot lehúzzák, a rozoga fakerítésen átkerülök a másik házba. Az ajtó félig nyitva, beljebb taszítom.

Bent vagyok a tipikus amerikai magyar-bevándorló-házban. Nappali szoba, de egyúttal konyha is. A rostélyos gázfőzésre felszerelt tűzhelyen lobog a láng, mellette széken üldögél a ház asszonya, a földön két gyönyörű gyerek játszik.

—Adjon isten jó napot! — köszönök.

—Fogadj isten, — feleli az asszony s meg se mozdul helyéből.

—A szomszédban azt mondták, hogy magyarok laknak itt, hát csak bekopogtam.

—Azután mi járásban van az úr?

—Semmibe... Utazgatok Amerikában és nézegetem, hogy mit csinálnak a magyarok.

—Most bizony nyomorognak, mert nincs munka, „Stoppol“ itt minden acélgyár már hetek óta.

—Hát akkor miből élnek?

—Hitelből. Akinek van rokona, jóbarátja, „odamuffol“, vagy más plész után néz. A kis megtakarított pénzét eszi fel az ember, azután meg akik régen vannak egy helyben, annak hitelez a groceres (fűszeres), majd ha lesz munka, visszafizetik.

—De hát mért nem mennek vissza az óhazába?

—Nem azért jöttünk ki, hogy pénz nélkül visszamenjünk. Mindig pénzzel akartunk visszamenni s azért örökre itt ragadtunk.

Hát nem mennek többé haza?

—Nem... Soha...

Elgondolkodtam a két kemény, tompán hangzó szón. Hány magyar ejti ki könnyen, határozottan nagy Amerikában ...

—Hé, apjuk, apjuk! — kelt fel helyéről az asszony és kiáltott fel az ubstézre (upstairs, emelet) vezető lépcsőn.

Papucscsoszogás. Szikár, de erőteljes feketehajú, feketebajuszú férfi jött le. Felém nyújtotta kérges, kemény kezét. Megmondtam neki a nevem.

—Én meg Timár István vagyok, felelte, Endrődről, Békésmegyéből való.

—Hány éve van már idekint?

—Tizenkettő.

—Közben volt odahaza?

—Nem.

—Nem is vágyakozik?

—Vágyakoznék, de nem enged a munka, meg a pénz. Azután meg mit csináljak odahaza. Elmondom, úgy ahogy van... De igyék meg az úr egy üveg sört...

—Köszönöm. Sohasem iszom...

—Hát az úgy van, hogy nekem mindig van munkám a gyárban. Külső munkás vagyok, hordok, tisztogatok s ezért jár nekem óránként húsz cent. Olykor hat órát dolgozok egy nap, olykor tizet. Kikeresek minden két hétben 20—26—28 dollárt. Így van ez már tizenkét éve. Otthon napszámos földműves voltam, nyáron aratásra szerződtem, télen kubikoztam volna, ha lett volna mindég kubikozás. Otthon egész, télen nem kerestem meg annyit, mint itt két hét alatt. Nyáron három heti aratás, öt heti hordás, kicséplés után jutott reám vagy kétszáz korona. Hozzávéve a télit, átlagban került tíz forintom egy hónapra. Négy gyermekem van. Három itt született, az egyik, a leány az ó-kontriban. De már két éves korában kikerült. Hát hogy éljek meg, uram, négy gyerekkel, asszonnyal otthon ebből a pénzből?

—De hátha megjavultak azóta otthon a munkás-viszonyok?

—Dehogy javultak! Most is pénzért írt az apám... Azután meg két egylet tagja vagyok itt, a Verhovay-betegsegélyzőé és a Szűz Máriáé. Ha beteg vagyok, azok csakúgy fizetnek, mintha dolgoznék. A múlt télen az asszony is, én is betegek voltunk, mégis fentartottuk a házat. Ami pedig a legfőbb, maholnap megnőnek a gyerekek.

—Tudnak még magyarul?

—Hogyne. Minden szombat este elmennek a magyar iskolába.

—És a többi napon?

—Az angol iskolába járnak a nagyobbak. Magyar

iskola itt csak nyáron van, amikor az angol szünetel. Hogyhát el ne felejtsek a magyar beszédet De azért a nagyobbak csak szívesebben beszélnek angolul. A leány maholnap 15 éves, tud angolul, magyarul, megtanult itt horvátul is, uram, olyan keletje van ennek itt, mint a jó orvosságnak a patikában. Akármelyik sztorban megkeresi jövőre a maga heti hat dollárját. A fiúkat is ingyen iskoláztatom, ha jó feje van, addig, ameddig csak akarom... Mi lehetne otthon egy paraszt napszámos gyereke, ha megnő. Valami nagyot mondok... Tanítónő, jegyző vagy főjegyzőségéd. Ha tanítónő, van évi 350 forint fizetése, ha jegyző, van 500. Ezért már csak nem viszem haza a gyereket. Ki tudja, mi válik belőle? A gyerekek miatt, uram nem mének haza. Arról nem is szólok, hogy katonák legyenek, mert ha mindenki szolgál a hazáért, szolgáljanak ők is... De itt az se kell.

Elhallgatott, És én tovább nem kérdeztem, hogy miért nem megy haza. Az érvei ellen nem szólhattam.

Csinos amerikai lányka jött be. Szép vörös posztókabátja volt, dereka alatt divatos széles öv, fején helyes kis sapka, lábán sárcipő.

—Good morning! — köszöntött.

—Hát magyarul nem beszél

—Beszélek, de nem igen jól, — válaszolta amerikai akcentussal.

—Sapkáját ledobta egy fiszharmóniumra, amely szintén ott állott a „parlor“-ban.

—Ki muzsikál itt?

—Én, — felelte a lány. — Az iskolában tanuljuk az énekhez.

—És hogy hívják magát?

—Margaret Timár.

—Margaret Timár!... Nem... Soha Timár Margit már nem lesz belőle.

Hosszan gondolkodva ültem a vonaton visszafelé menet Pittsburgba. Megszólít egy úr:

— Maga görög?

—Nem, magyar vagyok...

—Néhány perc szünet után újra megszólít.

—De tud görögül, mert egy írást kellene elolvasnom.

—Nem, magyar vagyok.,

—De hisz az mindegy... Alig száz mérföldnyire vannak egymástól...

—Úgy látszik, egészen mindegy, — feleltem bizonyos melankolikus bosszúsággal — de mégsem tudok görögül...

És egyre a fülembe csengett... Margaret Timár...

WEST VIRGINIÁBAN

MEGÉRKEZÉS.

1913. december.

Köröskörül fekete, ritkás erdejű hegyek. A fák csak tengődnek, száz és száz korhadó törzs hever a szenes gyepen, a lombtalan decemberi ágak mögött kiüt egy-egy sziklafal, mintha tűz pörkölte volna le; minden második-harmadik mérföld távolságon hatalmas fekete csúsztató, az oldalon út, azon keskeny sínek, gyalogos nem járhat, csak apró négy-öt tonnás kerekes szenteknek végtelen sora gurul oda és onnan, ahol egy helyen a hegyoldal megnyílik s éjsötét üreg nyeli el a külső világosságot. Itt bányá kezdődik; három-négy-öt mérföldes út a hegy gyomrába. Messze-messze, mint csillagporszem egy-egy villamlámpa csillog, kanyargó utak jobbra-balra, a szénnel megrakott kocsikat húzzák a múlik kifelé, a szénréteg öt-hat láb magas, alatta ás és csákányoz, — diggol és pikkol — a bányász. Ahol a szén nem olyan magas, hogy felegyenesedhetnék, ott mint a pondró fekszik le a földre és csúszik a fekete hegy alá, az arca, a haja, a bajusza csupa szénpor, — nem tudod, szénszikla-e vagy ember s ha sapkáján nem égne a rátűzött karbid-lámpa, észre se vennéd, ráta-posnál.

Tudod-e, ki ez az ember, aki lassú, állati munkával fejt, fejtegeti a szénszikkákat s rakja meg a négytonnás „kárékat“, aki nyolevan centért karéjéért eladta a napot, a szabad levegőt, a rétek zöld színét, a gulya kolompját, az éneket és a füttyszót? Tudod-e, ki ez a fekete, torzonborz féreg, aki itt csúszik és búvik a poklok

labirintusában, szívja magába a rettenetes szénport, a lassan áramló, gyilkos gázt; aki felcövekezett pillérek alól fejt, fejtegeti a szenet, minden öt percben megáll, felfigyel a boltozatra, hogy nem csepeg-e a pala, mert ha igen, ki kell ugrania a boltozat alól, menekülni, ott szakad a tető, mázsás kő hull le s ha nem gyors és szerencsés, estére már csak azt mondják róla a „szalón“-ban:

— A Szeder Andrást megütötte a kő...

Ugy-e tudod már, kik ezek az emberek? Ezek mi vagyunk, mi magyarok, a legjobb, a legderekabb, az ország törzsét tevő magyarok, a földművesek, a hetyke, félrekapott kalapú, árvalányhajás, sarkantyűpengés magyar parasztok. Ezren és ezren kotorják a westvirginiai hegyek gyomrát, ahonnan az Egyesült Államok legtöbb szenét termelik, — ki útlevéllel, ki útlevél nélkül, de mind idekint, majd mind örökre hátatfordítva annak a szegény, nyomorult délibábos rónának.

És mikor a magyar paraszt megrakta a maga négyöt kocsiját, kidiggolta, kipikkolta, kileddolta a szenet, feketén, piszkosan, kezében az ebédcsajkjával lassan kiballag a bányából, ahova reggel ment be. A kijárónál van egy kis putri, az az „offic“, ott beadja a számát, beírják, hogy ma mennyit vágott ki a szénhegyekből s aztán mehet haza. Lent és fönt a hegyoldalban, a fekete fűvön, a barnavizet hömpölygető Elkhorn patak partjain épült házikók várják haza estére, vagy reggelre a kifáradt, szennyes embereket, akiknek homlokán veríték mosott csatornákat az odatapadt szénporba. Ezen a soron a magyarok laknak, amott a tótok, amott pedig a rutének, — külön negyede van a cigányoknak is, ahogy itt a négereket elnevezték. Majd együtt van minden magyarországi nemzetiség.

A házak, ahol laknak, a bányatársaságé, a bolt, amelyből vásárolnak, a bányatársaságé, a szalónos, aki a pálinkát kiméri nekik, a bányatársaság embere, a rendőr, aki bekíséri őket, a bányatársaságé, azé a bíró, aki ítél felettük, minden csepp fűszál, minden fekete szén-

porszem a föld gyomrában és minden, lehellet levegő a föld felett a bányatársaságé itten... Ezen a földön nem lehet sztrájk, nem lehet küzdelem, — ez West Virginia! Hajdan és ma fészke a rabszolgaságnak. Akkor is, ma is feketék voltak a rabszolgái. De a hajdani rabszolgákat Afrikából hozatták, egy jól megtermett legény 1200 dollárba is belekerült, míg ma Magyarországból jön a rabszolga és értéke nincs. Ebben az országban csak a vasúti sín és a szén az úr, az emberélet maga rongy, — ez West Virginia.

Maybeury, Switchback, Ennis, Welch, Pocahontas és mind a többi szénbánya mennyi kizsákmányolást, rabszolgatartást és törvényteleniséget rejt! De ezt a fekete séget nem tárja fel soha senki, itt ötven, hatvan, nyolcvan évig lesz még élet, addig adnak szenet a fekete hegyek, azután bedőlnek a tárnák, a föld alatt futó siktörök; csak gödrök és szakadékok maradnak meg és temetők, ahol a magyar „*hunk*“ és az olasz „*dego*“ van eltemetve. Ezzel a földdel soha senki többé nem fog törődni.

Úgy, amint ma is csak az fontos benne, ami bánya. Itten még út sincs a gyalogjárók számára! A vasúti sínnek között kell menni mindenkinek, aki a völgybe jnérészkedik, hogy elhagyja a „*place*“-ot vagy ahogy magyarjaink mondják, a plész-t (lakóhelyét), s esetleg felkeresse a szomszéd telepet. A vonatok pedig szakadatlanul járnak-kelnek. Száz és száz mindennap. Lokomotív-priások, amilyeneket európai szem alig látott, természetfölötti hangon lihegő, hörgő és süvöltő óriások, elől kettő és hátul kettő, húzzák és tolják a negyven-ötven „*gondolat*“, amelyet alakjáról neveztek így el s amelyek mindegyike hatvan, hetven tonna szenet cipel, sőt a legújabb kilencven tonnát. Egyetlen kocsit annyit, mint nálunk kilenc! Aki először látja ezeket a kilométeres tehervonatokat, abban szinte megfagy a vér, ilyen tömegekhez az európai szem nincs berendezve, a sín meghajlik alatta, amint keresztülroboz, a völgyek felett átfutó út és korlát nélkül való hidak remegnek, a hegyek

harsognak és bőgnek, mintha mindaz a kín és keserűség ordítana, ami itt a föld alá van rejtve.

És ezek a szörnyetegek zúgnak át jobbról és balról, a járkálóknak nincs más útjuk, mint a vasúti töltés s *ezért ezen a vidéken mindennap egészen rendes négy-öt gázolás*. Senkinek fel se tűnik, nem is beszélnek róla, éppen olyan magától értetődő, mint ahogy a bányászt megüti a kő. Az élet errefelé semmi, az ember csak egy csákányt és ásót jelent, bizonyos számú megtöltött, „szénkárét“ mindennap és bizonyos számú dollárt a peda (pay day) napján.

Egy magyar anyával beszéltem, akinek a fiát két nap előtt ütötte agyon a pala a bányában.

— Istenem, istenem — sírta — milyen segítség volt, *huszonkét dollárt csinált minden héten*.

És ha a szülőnek ennyit ért gyermeke élete, képzelhetik, mennyit ér az idegennek!

Az óriási völgy nem más itt, mint rablófészek, amelyben csak kirabolják a szenet és ott hagyják a völgyét. És ehhez képest alakultak ki társadalmi berendezései. A nagy művek és bányaberendezések adnak villamot a bányászlakásokba, meleget a gőzfűtőbe, úgyhogy ínég egy ilyen kis helyen is, mint Notthfork, kényelmes fürdőszobákkal bőven ellátott hotel vani, de a többi azután rosszabb és elmaradottabb, mint a legkisebb magyar városban.

Amikor vagy háromszor Kissármásra utaztam Kolozsvárról, szégyeltem magam az egész ország helyett, hogy a hatvan kilométer hosszú utat hat óra alatt tette meg a vonat. Magyarországot szépen rehabilitálta Amerika! Charlestonból, West-Virginia fővárosából Northfolkba se sokkal hosszabb az út, de kilenc óráig tart. A vidék, amelyen keresztülhaladunk, kietlen és terméketlen, a vonat zsúfolva, olasz, szíriai, magyar, orosz, tót és rutén utazók rajta, persze négerék egész tömege, a falvak, amelyekre kinézünk, piszkosak, sok helyen a tűzhely a szoba közepén nyitott téglarakás, a füst a tető

kis nyílásain gomolyog ki, majd felkúszunk a hegyek közé, ahol összetákolt kalibáikban élnek a *mountaineerek*, Amerikai hegyilakói. Veszedelmes rablónép. Nem dolgoznak, csak annyi kukoricát termelnek, amennyi viszki főzéshez elég, már a legkisebb gyerek is, ha fiú, ha leány, puskával jár, mind gyilkos és rabló, — a mi mócaink civilizált tömegek hozzájuk képest.

Nem! Amerika nemcsak New York, Philadelphia, Washington, Chicago; itt nemcsak Rockefellerek, Morganok élnek. Ez a föld nem jobb Ázsia sivatagainál s Szibéria nem elhagyatottabb nála. A vonat rozoga állomásházak előtt áll meg, aki beljebb akar menni a hegyekbe, az öszvéres postakocsira ülhet... Az utas, de a kocsis vállán is fegyver. Revolverlövések hallatszanak, csak játék, ha valakit eltalál, nem számít... Gyerekek puskaporral teli patronokat robbantanak ... Karácsony közeledik, mulassanak! A telkek kerítéséhez lovak vannak kötözve, a nyeregkápán puska. A házakban gyér petróleumvilágítás, rozoga viskók, piszkosak és szomorúak.

Hol van hát az a nagy, gazdag Amerikai... És lassanként a bányatelepekhez érünk. Itt már majdnem mindenütt van villany, de ez az ipari berendezéssel jár, s nem jólétet, vagy civilizációt jelent. Sőt, annyira visszaélnek vele, hogy a helység egy-két üzletecskéjének kirakata szinte túlvilági, vagy operettszínpadi fényben tündököl. A vasút megint megáll. Kintről sírás hallatszik. Egy olasz család jajveszékkel, az anya fején fekete kendő, a lányok fehértollas kalapban, biztosan tegnap vagy tegnapelőtt vették a millenery-shopban, — tegnap, amikor az apa, a férj még élt.

A teherkocsiról egy ládát emelnek le, ahhoz tántorognak jajgatva. Fehér deszkaláda, benne a koporsó. Abban pedig a férj. *Megölte a bányá!*

A vonat pedig szalad tovább. A sínek két oldalán nyitott kocszkemencék égnek. Mint egy óriási! görög tragédia zárójelenete, olyan a táj. Mérföldnyi távolságokon lobognak a felcsapó rőt lángok, a sötét háttérben

vöröses füst lebeg, tisztán ki nem vehető épületek kontúrjai látszanak, a kopár sziklák a füst mögött alkojiyi felhőkhöz hasonlatosak. A szénbányák világába jutotunk. A kivándorlók vonata megérkezett.

AZ ASHLANDI BÁNYÁBAN

Fent a hegyoldalon trapéz-alakú, felgerendázott nyílás, vasúti sín fut beléje négy-öt kilométer távolságra — az a bánya; lent a völgyben szennyesvizű kis patak, partján huszonöt-harminc deszkaházikó —, az a falu, a bányatársaság faluja, ott laknak a bányászok. Az egyik épület nagyobb és tágasabb, az a *company store*, az üzlet, ahol a bányászok minden holmijukat vásárolják. Pénzzel nem is kell fizetni, elég ha *scribt-et* adnak, jancsibankót. Mert a bolt is a bányáé, a scribt is azé, fizetés napján levonják majd.

A *company store* persze drágábban árul, mint a többi üzlet, szép haszna van a boltjából is, nemcsak a bányájából, övé még a huszonöt-harminc ház is, amelyben a bányászok laknak, mindegyik után, persze bútor nélkül, havonként kap 10—12 dollárt, tehát körülbelül a harmadát annak, amit kifizet a bányamunkáért, visszakapja üzlete és házbére útján.

De a *company store* házában van a posta is, *bányász oda nem kap levelet, amelyről nem tud a főnökség*, van két-három magándetektív is a bányászok között, akik rendes bányászmunkát végeznek egyúttal, hogy még a legtitkosabb beszélgetéseket is meghallgassák; az út, amely a bányafaluba visz, lakatos láncsal van lezárva, hogy idegen kocsi oda be ne hajthasson —; itt tehát a társaság tudta nélkül nem történhetik semmi, a bányász csak azt hiszi, hogy *szabad*, nagyobb őrizet alatt van, mint akár a katonaságnál.

Kopogjunk be az egyik magyar házba. Mitró András lakik ott a feleségével és két kis fiával. Tótos a neve, de jó magyar ember.

— Kam in!... — hangzik már angol-magyarul koptatásunkra.

A konyhában vagyunk. Éppen disznóölés volt délután, a kályhán nagy fazekakban rotyog a szalonna, kolbász. A tetőről dróton villamoskörte lóg le, ahány körte a házban, annyi 40 cent a társaságnak a világításért havonta, a takaréktűzhelyen hatalmas darab szén. Az errefelé magától értetődő, a társaság ingyen adja, *csak a házhozszállításért kell egy tallért fizetni.*

Mindebből összeállíthatjuk hát egy kivándorolt bányászcsalád életét. Vagy tizenöt-húsz helyen kérdezősködtem eziránt, a válaszok körülbelül megegyeztek.

Jövedelem:

5 karé megrakása naponta à 70 cent — 3.50 dollár.

öt munkanapot véve hetenként = 17.50 dollár.

Négy hétre tehát 70 dollár.

Kiadás:

	dollár
Lakás	10
Világítás (5 lámpa).....	2
Élelem, ruha, szén	26
összesen	38

Marad pénz tehát tisztán 32 dollár. A többi kiadás egészen egyéni. Az már hozzátartozik az amerikai magyar élethez, hogy a munkás hetenként egyszer teljesen leissza magát. A kivétel egészen elenyésző. A muszka, a tót és *a magyar a legiszákosabb egész Amerikában.* Most karácsony előtt beszéltem a szállítókkal, minden magyar házba 12—16 liter pálinkát szállítottak. Az express-társaságok kocsijai a bányavidéken csaknem kivétel nélkül pálinkával voltak megrakva. Úgy osztják be, hogy egy ünnepbe körülbelül 2½ liter pálinka jut egy emberre. Van nem egy ház, ahol a pálinkába még egy-két marék borsot is tesznek, hogy *jó magyaros legyenek.* Tehát italra elmegy vagy tíz dollár.

Amikor ezt először láttam és hallottam, elborzad-

tam, de mikor lent jártam a bányában és munkában találtam őket, megértettem.

Minden egyes bányászlakás egészen egyforma. A konyhából nyílik a burdosgazdáék szobája. Rendes bútorzat, két széles, modernformájú vaságy, politúros asztal és subládós fiók, Singer-varrógép, három-négy szék és egy-két görbehátú, sárgarézveretes kuffer. Csaknem mindegyik házban bölcső is van, ez a konyhában áll télen, közel a tűzhelyhez. Két gyerek volt a házban, ahova bekopogtunk. A kicsi itt született, a nagyobb, Vagy négy éves, magyarországi. Rosszalkodott Megszólal az apja:

— A kicsi, az amerikai, az jó, a nagy, az ó-kontriból való, az rossz!

Ez egyúttal az országok kritikája is volt.

A konyhából falépcső vezet fel az emeletre, ahol a burdosok laknak. Itt nemi voltak bujdosok, a felső két szobában a Pap Miklósék laktak. Csak férj és feleség. A gyerekek odahaza maradtak. Ha lesz pénz, kihozatják... Lassanként megindul a beszélgetés:

—Itt maradunk, mert nem kell koplalnunk, nem nyúz az adó, háromszor eszünk napjában húst, *míg odahaza ha egyszer jutott hetenként.*

—De hát nem sajnálják a földeket, a falut, az embereket odahaza!

—Minek!... nevetnek... Van itt föld, falu, ember annyi, hogy már sok is...

—De hát nincs-e odahaza apjuk, anyjuk?

—Meg tud az halni nélkülünk is. *Ha meghal, legalább kevesebb pénzt kell hazaküldeni...*

Ez hát a keserű magyar hazaszeretet, amire minket, városi fiúkat tanított az iskola! De nehogy azt higgyék, hogy ez a párbeszéd kivételes, ritka. Nem; ez a rendes, a másforma, a hazaszerető a kivétel.

És majdnem minden házban két, három gyerek, parasztgyerekek, *de a nagyobbja már az istennek se beszélne magyarul, szégyelli magát.* Kinevetik érte a többiek.

Csodálatos jelenség. Az olasz megmarad olasznak, a szíriai szíriainak, a német németnek, *csak a magyarországi nemzetiségek és a magyarok adják fel leghamarabb szokásaikat, nyelvüket.* A nemzeti öntudat a legminimálisabb bennük csaknem minden nép között. Néhány családtag hazai fényképén kívül nem emlékeztet semmi a kivándorolt magyarok házaiban az óházára. Sok mindenféle lehet ennek az oka!

Természeti kincsei, gazdag földje, hegyei Magyarországot Európa egyik leggazdagabb államává tették, a föld helyes elosztása, intenzív művelése még egyszer annyi termést adhatna, mint a mai, Erdély gazdag ipari centrum lehetne... „Milyen kár, hogy mindezt nem használják ki!“ mondta Alten J. Miller, az amerikai földgázaszakértő, aki hónapokig élt Magyarországon s egy amerikai társaságban nyilatkozott így.

Milyen kár! Hát még milyen kár, hogy semmit se tehetünk ellene s legjobb erőink, a nemzet gyökérszálai vetődnek ide, *hogy ne koplaljanak, hogy húst ehessenek!* Se csendőr, se rendőr nem állíthatja meg azt a kivándorlást, amelyiknek ez az oka.

— A magyar a világ legjobb munkása — így nyilatkozik minden bányatulajdonos —, csak baj, hogy egyúttal a világ legrészegebb népe is.

Vagy tíz, tizenöt bányatársaság térképét tanulmányoztam át, hogy megtaláljam azt a részt, ahol a „hunk“ szó olvasható, ahol a föld alatt a magyarok dolgoznak. Azután pedig elindultam felkeresni a földgyomrában a „hunkyt“, a Duna—Tisza-köz büszke népét.

Mr. Harington az ashlandi bánya munkafelügyelője. Született amerikai s ő vezetett be engem az ashlandi bányába. Ennek a bányának most feltárás alatt levő szénrétege mintegy másfél méter magas, tehát — míg bejártam — vagy két óra hosszát meggörnyedve, csúszva, guggolva kellett összehúzódnom az ashlandi hegyek belsejében.

Kis villamos vonat hozza ki a szenet a bányából,

miaden egyes „káré“-n (így hívják a bányászok az angol car-kocsi szót elferdítve) három, négy tonna szén van s egy ilyen káré megrakásáért ebben a bányában hatvan cent (3 korona) a bér. Egy bányász rendszeren négy kárét rak meg egy nap, tehát 2 dollár 40 centet, tizenkét koronát keres. *A pennsylvaniai bányákban tonnánként fizetnek, mert az a munkás-unióhoz tartozik, de West Virginiában a gyártulajdonosok tüzzelvassal fojtják el a munkás-unió terjeszkedését és ezért sokkal rosszabbak a bérvizonyok.* A magyar a munkás-uniót „juni“-nak hívja. Jellemző, hogy a magyarok az unión kívül dolgoznak.

Éppen új kocsisor indult a bányába. Az egyiknek aljába Mr. Harington viaszkosvásznat tett, hogy arra üljek, fejemre bányászsapkát nyomott, amelyen kis karbidlámpa, égett. Az ő sapkáján lobogó lángú olajlámpa. A motor man sapkáján is repülőláng, a magyar fiúk bokréta helyett tűzvirágot hordanak errefelé.

Egy pillanat alatt elszakadtunk minden földi világozágtól. És a másik pillanatban következett a „hátha“ Hátha éppen most történik szerencsétlenség, hátha éppen most szabadul el a gáz és dönti össze egyetlen szempillantás alatt ezt a vakondok-fészket, melyet évtizedek óta fűrnak, bújnak, vágnak csákányos, ásós kis emberkék. Mi történnék, ha hátunk mögött beomlik a fal és kucorogva itten kell maradnunk sokáig, örökké!... Mit csinálhat most Budapest? Talán havazott az éjjel, a ligeti jégpályán zene harsog, mindenki karácsonyra készülődik... De a kis vonat közönyösen, felelet nélkül szalad bele a hegybe. Alig öt centiméterre a fejem felett nyílegyenesre legyalulva a palaréteg, amely alatt valaha ott volt a szén, a fekete, csillámló boltozat villog és ragyog kalapunk tüzétől, jobbra és balra pedig az út két oldalán a fekete szén. Hogy világítanak finom, ezüstös szálai, amint rávetődik a sugár, hogy tündöklenek a sziklák, de előttünk és mögöttünk irtózatossá, hangtalan éjszaka. Messziről, nagyon messziből füttyszó hallatszik, ott emberek dolgoz-

nak a sínek mentén, figyelmeztetik a vonatvezetőt, elhaladunk mellettük, behúzódnak egy hasadékba, csak egy-két folt mutatja rajtuk, hogy fehér emberek, az arcuk csupa köszénpor, ruhájuk fekete, kicsillog sárga gombjuk, kezükben csákány, kalapjukon lobog a láng... Csak néznek rám, idegenre, úriemberre, aki bekerültem a bánya belsejébe.

Egyszerre csak rámkiált Mr. Harington:

— Vigyázz, öcsémuram, mert megdeglész...

A boltozaton futó villamos drótra mutat; ötszáz voltos, egyetlen érintése halálos.

—Hát maga magyarul is tud?

—Kicsit, kicsit, tanultam a hunkytól. Huszonöt éve dolgozok a hunkyval.

—Még lejjebb húzódtam a kocsiban, a három és fél mérföld végtelen útnak tűnt fel. Végre megálltunk.

—Halló! Májk! — kiabál a felügyelő.

—Halló! Vatzemeter! (What is the matter?) felel vissza a sötétből somogyias angolsággal egy hang.

—Hoztam egy földi — szól Mr. Harington. Befordulunk egy oldaljáratba, room-nak, szobának hívják. Ott áll Tóth Mihály és a kezét nyújtja felém. Kérges, erős, fekete kéz. Ez az ő szobája, a sínen három üres karé, neki kell megrakni... Éppen várja a fejtőgépet.

—Hoo!... Hoo!... — hallatszik megint máshonnan és cuppogó, nehéz állati lépések hangzanak a sárban. Két egymás elé fogott öszvér húzza a gépet. Alig venni ki a sötétben kontúrjait, csak a súlyos cuppogásról hallani, hogy nehezen húznak... Szegény állatok! Vagy tizenöt dolgozik lent ebben a bányában, reggel nyolc órától, este hatig. Hűségese cimborái azoknak, akik ebben az örök éjszakában fejtik a szemet... Szegény emberek!

A múlik tovább cuppognak, a gép ottmarad. Neki-forgatják a szénfalnak, belekapcsolják a villámot s a láncos kés félköralakban tenyérszéles mély vágást húz a kőbe... Újra jönnek a múlik, viszik el a gépet. És

Tóth Mihály három helyütt méteresnél mélyebb nyílást fúr a falba. A lyukba egy jó deciméteres puskapor töltényt tesz, meggyújtja a zsinórt és kiszalad a roomból... Néhány pillanat múlva tompa, de erős robbanás, lőporbűdösség — mehet vissza lapátolni, csákányozni, kocsira rakni a „kilőtt“ szenet.

Hozzákezd a munkához, káréi még üresek. Elbúcsúzom tőle, megyek odébb egy másik rumba. Mojzes István dolgozik itt. A derekam már majd megszakad a sok csúszástól, boldog vagyok, hogy egy széndaçabra leülhetek. Mojzes éppen ebédel.

—Hogy szokta meg itt az ebédet? — kérdem.

—Hát bizony földműves embernek eleinte nehezen megy, de azután megszokja. Nem bánom, hogy a kenyerem csupa szénpor, hogy a húsom fekete, amint a kezembe veszem. Odafent a feleségem kenyerere fehér, csak goldmedál lisztet használ. Megszokja az ember. De azért, aki abbahagyja, még két hét múlva is feketét köp.

Ott hever a széntömegen egy üveg víz s egy fedett pléhcsajka, a magyar majner nyelven: bakett (bucket), amelyet minden reggel magával visz a bányába.

A felügyelő láttára Mojzes István abbahagyta ebédjét s újra a csákálnyhoz látott.

Elköszöntem tőle is. Kis, zömök magyar fiú, nevetve nézte, hogyan kell hajlonganom. Kiegyenesedett s dicselkedve mondta, inkább a felügyelőnek:

— Ez a bánya éppen nekem való!... Jesz szőr!

Ahova lámpám letűzött a földre, a fekete, vizes talajon mulipatkók nyoma és elhintett só, amely leköti a nedvességet s nem engedi felporzani a szenet, mert a szénpor a bányarobbanás legjobb okozója.

— Átélt már bányarobbanást — kérdem Ms. Haringtont.

— Az valami borzasztó — felelte fejével biccentve — Éppem bent voltam két éve az irodában, nedves, párás idő volt, amikor egyszerre megszólal a telefon. Bejön a tulajdonos s csak annyit mond: „Explosion!“

—Hol? — kérdezzük.

—Linkridge — feleli.

Száznyolcvan ember pusztult el akkor. A gáz felrobbant... Odarohantunk... Leültem egy sarokba és néztem, hogy hozzák ki az embereket. Egyik káré jött a másik után, hozta a halottakat. A fehéreket külön tették, a feketéket úgy ahogy voltak megpuffadva, összeégve, megmerevedve, egymásra dobták a sarokba...

—Hát azokat miért nem viszitek ki rendesen? — kérdeztem.

—Nem kár a cigányért — szóltak vissza —. Ha együtt lesz tíz-tizenkettő, egy káréba dobjuk...

A sín úgy összehajlott, mint a drót s a mulikat páronként vágta a szénsziklákhöz, hogy alig tudták lefejtetni róluk... Szép a bánya, de ha megharagszik, nincs nála borzasztóbb... Három ember szabadult ki élve. Két fehér, az úgy elszaladt, hogy többé nem is láttuk. És egy cigány (ez mindig négert jelent), aki égre-földre esküdözött, hogy többé nem megy bányába.

Másnap újra megkezdődött a munka. Az igazgatóság minden embernek az első káréért két dollárt ígért... A cigány bement... Négy nap múlva még borzasztóbb robbanás történt... Akkor ő is elpusztult...

Keszkető szívvel hallgattam a történetet. A kocsi rohant vissza a főúton, messziről már látszott a kijárat világossága, néhány perc — óráknak tűnt fel! — és kint voltam a szabadban. Mélyen lélekzettem és kinyújtottam összetört tagjaimat.

Az úton visszafelé magyar asszonyokkal találkoztam.

—Volt-e már valaha a bányában? — kérdeztem.

—Nem szabad nekünk — feleli egy nevetőképű, szép tiszavidéki menyecske. Hamar elbánnának velünk.

—No... nem azért — mondja egy komolykodó — de azt mondja az uram, hogyha látnám, merre dolgozik, többé nem engedném oda...

És mindez azért a kis kenyérért és húsért!

KARÁCSONYEST POWHATANBAN

Joe Prock, John Harsányi és Eugen Fehér... Hármmal találkoztam tegnapelőtt reggel. Mentek Garybe, az United States Steel Corporation nagy telepére, ahol ötezer bányászt bocsátottak el két nap előtt, mert nincs munka. És megindult a nagy vándorlás, amerikai magyar szóval „muffolás“, hogy a sok hazátlan, munkátlan ember lakást, munkát kapjon.

Apró hazai kufferjünkkel ellepték délutánra, másnap reggelre az Elkhorn-Creck völgyét, megnézték, hogy milyen a munkakilátás másutt, mert náluk Garyben úgy mondták, hogy február végéig „stappol“.

A nagy vasúttársaságok vannak harcban az Egyesült Államok kormányzatával, öt százalékkal magasabb teher áru-díj at követelnek s mert nem tudják, hogy az a teljhatalmú bíróság, amelytől ez Washingtonban függ, tejesíti-e követelésüket, hát inkább abbahagyták minden megrendelésüket, nem csinálnak 1914-re új síneket, új kocsikat, ha pedig a vasút nem dolgoztat, hallgatnak az acélgyárak, ha pedig az acélgyár hallgat, nem kell szén, s ha nem kell szén, mehet tovább a bujdosó magyar kivándorló. Kis hazai barna kufferét a kezébe veszi, föladja a trénre ásóját, fűróját, csákányát és megyén más plészt keresni... Tele van velük most a szénbányák völgye.

És Joe Prock, John Harsányi és Eugen Fehér mégis Garybe indult tegnap reggel. Oda, ahol nincs munka, ahonnan mindenki megyén el, csak a családos emberek maradnak a bányatársaság házaiban. A családos embernek hiteleznek, adnak neki lakást, még a „Company store“-ban is ingyen vásárolhat, míg meg nem indul majd a munka. Mert ő tartja együtt munka idején a burdosokat, az asszony főz rájuk, mert a magyar bányász nem marad meg ott, ahol panaszkodni kezd a gyomra. Ezért fontos a bányatársaságnak a burdos asszony és ezért indul vándorútra az érij három

magyarom. Ha lehet, elcsábítani a garybeli családos burdosokat.

Mind a három „laborer agent“ hivatalos nyelven, de magyarul lélekkufár. Ők szerzik a bányatársaságoknak az embereket, a jó munkásokat elcsalják az ő bányatelepükre, ahol mind a három fizetett hivatalnoké. Hetvenöt dollár havi fizetést kapnak, szabad lakást *s minden odahozott legény után két, családos ember után pedig öt dollárt.* Mind régi amerikai magyar; ismerik ennek a kietlen, embertelen West Virginiának minden csínját-bínját, a saját telepük bírása azt csukhatja le, akit ők akarnak s az ő szavukra is bocsátja szabadon. Egy gazda fizeti őket. Lelkiismeretük nincs, heteken át lézengenek, lopják a napot, kártyáznak, de ha gázos a bánya, vagy sztrájk van, akkor kezdődik az ő munkájuk. Embereket hozni mindenáron. Körmönfont és veszedelmes munka. Ha kiderül, hogy mi járatban vámnak, a másik bányatelepen, lelőhetik őket. Járnak álruhában, használnak álnevet s ahogy a magyar paraszt odahaza bedől a hajóágensnek, ugyanúgy megy lépre idekint nékik. A szalonban, a korcsma előtt a legtréfásabb, legötletesebb emberek, persze mindegyik burdosgazda is, mert a burdos 18—20 dollárt fizet egy hónapra s hat-nyolc búrdos a házban már szép haszon.

Garybe most azért mennek, hogy a jó munkásokat és a családos embereket igyekezzenek ide áthozni a pocahontasi völgybe. Most nincs munka, most talán lehet.

A northforki szalon előtt elfog Joe Prock:

—Nem lenne az úr vendégem holnapután, karácsony estére?

—Dehogyan nem!

—Hát elvárom.

És már ugrik két társával a robogó vonatra. Oda-bent a szalonban éppen két magyart búcsúztattak, akik mentek vissza az ó-hazába. Ritka, nevezetes eset. Vagy tízen kísérték ki a kettőt Ashlandból a vasúti álló-

másra. A kerek asztalon vagy huszonöt-harminc sörös-palack, körülötte a sok magyar.

— Szervusz, body! — koccintanak a bűcsúzókkal.

Body angolul annyit jelent: test, magyarul test-vérnek hangzanék, de a bányász *badi-nak* azt hívja, aki mellett dolgozik a bányában, vagy éjszaka hálótársa az ágyában. A burdosházban szűkében vannak az ágyaknak s néha két, három body is alszik egyben. Persze az ágyak igen szélesek.

— Hát elmégy, badi? — kérdi a másik és a nyakába borul.

A szalon tele van. Cigányok, — így hívja a magyar a négert, — részeg amerikaiak, olaszok állják körül az asztalt. Ez kell csak a magyar virtusnak. Egy hosszú korty: egész palack sör, azután belekezd az egyik s folytatja az egész falualja:

Fényes csillag jaj de régen utazol,
Nem láttad-e a galambom valahol.
Láttam biz én Északamerikába,
Szenet vágott az ashlandi bányába.

Csengőspikkem belevágom a szénbe,
A dordot csak úgy vágja a szemembe,
Vágjad badi bele acélpikkedet,
Hisz Ashlandban aranypénzzel fizetnek...

És a kifordított hazai magyar dalra dzsiggel a néger; a magyar pedig kivágja a dollárt az asztalra.

— Sört! Sört! Az istenedet! — kiáltja.

A szalónos már itt született muszka zsidó, nem tud magyarul, csak angolul beszél.

— A fene a pofádat! — kiabál újra a magyar. — Elég régen vagy Amerikába, *még se tudsz magyarul*.

Senki se hallgat rá. Dühös lesz.

— Sört ide, nímet!

De az csak meg se mozdul. A magyar, virtus végső fokra hág, egészen odahaza van, elfelejti a tengert, a kivándorlást, a bányát, fölkel, tántorog, odamegy a barhoz s lecsapja a dollárt:

— Sört ide, zsidó!

A négerék nevetnek s húsz palack sör újra az asztalra penderül. A nótának pedig se hossza, se vége. Minden vidékről hoztak magjukkal egyet-egyét. Leccsapott kalappal, kidagadt nyakkal fújja a kórus:

Alegheny patak partján lakok én,
Vörös borral, finom sztékkal élek én,
Finom szték és vörös bor az italom,
De a szívem csak azt mondja jobb otthon.

De kint a szalon előtt megáll a gőzös, tízen föltszokolják a kettőt, mulat a néger, az elázott magyarok már nem is tudják mit beszélnek, értelmetlen szavak böfögnek az italon át... Az egyik a már induló vonat után szól:

— Aztán nézd meg a két kis fiamat...

Elszalad a Norfolk Western óriási vonata, viszi vissza az ókontriba a két magyart. Visszajönnek ezek még, ha másért nem, még egyszer elbúcsúzni...

A társaság lassan elszéled, hazabotorkál. Csend lesz, lassan elmúlik egy nap.

December 24-ikére virradunk.

Délután hat órakor átsétálok Powhatanra, ahol Mr. Joe Prock lakik. Az asztal mari megterítve, várnak. A szoba közepén villamoskörte lóg a tetőről, ez jár a társulattól ágensének, az asztalon négy üres sörös-palack, mindegyikben gyertya ragyog, az asztal szélén pedig a fal mellett karácsonyfa; kint tépték az erdön. Rajta két kis gyertya.

Bevallom, hogy mikor; az idén Amerikába indultam, elhatároztam, hogy a karácsonyestét kivándorolt magyarok között töltöm el. Odahaza olyan megható, szomorú ez az előre érzett érzés, mintha cigány muzsikálna valami! régi nótát a fülünkbe. Persze, akkor még nem tudtam, hogy Joe Prock házába vezet a karácsony s hogy inkább azért megyek hozzá, hogy a mesterségébe lássak, semhogy karácsonyt ünnepeljek.

A banya ma csak délután négyig dolgozott, a búr-dosok hazajöttek, lemosakodtak s most itt ültek a szo-

bájukban és huszonegyest játszottak. Kint mindenfelé pedig ragyogtak a rakéták, dörgött a puská és a revolver. Karácsony este itt mindenki tűzijátékot ereget, lövöldöz, ha nincs vaktöltése, hát élessel.

Lassan indult az este. Fölvonult a vacsora, — a bányászok egészen természetesnek vették, mert az ilyesmi náluk nem ritkaság. Borleves, kirántott hal, pulykapecsenye fejes salátával, mákos csusza és diós patkó, narancs, alma, sör, bor.

Úgy gondolom, szegény bányászoknak ez elég jó vacsora. És itt, a west-virginiai tíz nap alatt tanultam meg, hogy a kivándorlókat legelső sorban a gyomruk viszi ki.

— Minek menjek vissza? Krumplilevest enni?

Ez csaknem sablonos felelet. Sokat dolgozik, rettetes munkát végez a magyar földműves Amerikában, de nagyon jól is él. Ezzel a szegény haza, a tejjel-mézzel folyó Kánaán nem versenyezhet.

Elbeszélgettünk. Az otthonról, az ókontriról egyetlen szó sem esett. Csak az asszony szólalt meg egyszer találás közben:

— Azért a szívem meghasad Budapestért. Ott szolgáltam a Kőfaragó uccában.

És ezzel vége. De különben is az asszonynak semmi köze az ebédhez, a vacsorához a burdos házaknál. Csak megfőzi, csak kitálalja, de az asztalhoz nem ülhet. A burdos megkívánja, hogy havi 18 dollárjáért nagyon jól kiszolgálják.

Beszélgetés közben három legény fölkel az asztal mellől és kisomfordált.

— Kimennek lúdözni! — súgja nekem egy öregebb.

A következő pillanatban akkorát dörren, hogy majd megsiketülünk. Bányászoknál mindig akad; dinamitpetárdát sütöttek el s hogy jobban pukkanjon, sörösüveg alá dugják. Majd összedől a kis ház, van nevetés, aztán pedig a fegyverek ropognak, a szomszédból visszaköszönnek... Nincs szebb, mint a karácsony magyarok közt West Virginiában!

Fölneszelünk. A szomszédból muzsika hallatszik.

—Ott vannak a hangászok! — mondja Lukács bácsi s mint valami régi népszínműben, kezébe kap mindenki egy üveget s áttáncol a szomszédba. Ott már húzza a banda. Magyarok, de egy se cigány. Ki tudja, mik? Egyik talán főhadnagy volt odahaza, a másik meg könyvvezető.

—Hej, haj! — köszönéssel kerülünk be a házba.

—Jó karácsonyt! — felelik Tóthék.

A hangászok pedig húzzák a csárdást, hogy csak remeg a padló, amikor pedig elhagyja, akkora odainti a már, félig beállított Lukács bácsi s boros hangon ordítja:

— Ácsi... Az én nótám húzd...

És rákezd, a prim pedig csak kíséri, mert talán még sohase hallotta a nótát, hogy:

Tegnap kaptam ó-kontriból levelet,
Gyere haza kedves férjem, ha lehet.
Haza mennék, nincs egy betyár dollárom,
Ilyenformán nem látom a családom.

Amerika ne búsítsd a szívemet,
Érted hagytam el a feleségemet.
Búval élem, búval töltöm világom,
Mégse látja senki szomorúságom.

De csak a nóta ilyen bús, maga az amerikai magyar vidám, középre kapják a két misziszt és ugyancsak táncoltatják. A férj kommandíroz:

— Első a főburdos...

Az táncoltatja meg az asszonyt. A miszisz a kebeléből kivesz három dollárt (tizenöt korona) s odaadja a muzsikusnak.

— Második az albúrdos...

Ennek a táncra után csak két dollár kerül elő a miszisz kebeléből.

— Most jön a seprős, aztán a mosogató... Egymásután ugranak ki a legények s fizet mindegyik után két-két dollárt a miszisz. Ma póda volt, fizetés napja s a miszisznek adta mindenki a pénzét, hogy őrizze meg,

mert ők úgyis berúgnak. Mindegyikük helyett a miszisz fizet a muzsikusnak.

Megszámoltam, másfél óra alatt hatvan dollárt, 300 koronát kapott a zene... Hiába, a vér csak nem válik vízzé!

Egyszerre csak hangos kacagás, ordítás... Az emeletről, abstérnek (upstair) mondja a magyar, lassan lebandukol egy szökés, mosolygó legény. Kezében egy gallon pálinka, egészen be van rúgva s úgy makogja a cserépedényt ölelgetve:

— Én csak fönt maradok éjjel az én kis menyasszonyommal.

És megint csak eltűnik.

A szoba tele van nehéz gőzzel, füsttel, étel-, sör- és pálinkaszaggal. Észrevétlenül kicsúszok az ajtón, egy ideig még elkísér az ordítás, aztán csak a hideg, fekete szénhegyek bámulnak rám. A kokszkemencék lángolnak a vasúti sínek mentén... Lehajtott fejjel, elgondolkozva ballagok Northfork felé... Kivándorlók... hazaszeretet... fájdalom... nép... szabadság.), kultúra ... Üres szavak kóvályognak a fejemben.

A HALÁL ÉS AZ ÉLET VÖLGYE

Az elsőnek angolul „The dead men's cut“, a halott emberek vágása, a neve s nem más egy sziklavevágásnál Northfork és Keystone között. Természetesen vasútépítkezésnél robbantották, mert gyalogosoknak ebben a fekete országban utat nem csinálnak s csak az acélsínek végtelen vonala az üzlet, az út. *Automobilt még sohasem láttak erre.*

Közvetlenül előtte kis patak folyik, fölötte primitív vasúti híd, azután egy éles kanyarodás. A Dead men's cut elején nem lehet látni, hogy áll-e valaki a végén, pedig hatvan méternél nem hosszabb az egész. Ha két vasúti vonat egyszerre fut át sínpárján, akit

ott talál a szorosban, majdnem bizonyosan elgázolja.

De ezzel itt nem igen sokat törődnek s a gázolás annyira napirenden van, hogy egy nagy múltágyár körülbelül 2500 darabot helyez el árujából West Virginiában évenként. Az ügynököknek szintén múltáruk van, hogy mutassák az áruk jó, tartós voltát. Odahaza ezt talán tréfának vélik, holott a legamerikaibb valóság.

A halott emberek vágása nem onnan kapta a nevét, mintha sok embert gázoltak volna el benne. Nem! Ennek az iszákos, lövöldöző, hatósági visszaéléssel teli, emberérettel nem tépelődő világnak ez a kis szirt-hasadék a leghírhedtebb helye. Számptalan gyilkosságot követtek el már ott.

— *Look out for the dead men's cut!* Legyen óvatos a halottak szikla vágásánál! — figyelmeztettek az első reggelen, amely Northforkon rám virradt.

Nappal nem fenyeget semmi veszedelem, éjjel az életével játszik, aki ott keresztülhalad. Nappal egyedül mentem rajta át, éjjel vagy hatodmagammal. Mindnyájunk kezében revolver.

Kopár, barátságtalan szirt a vasút két oldalán. De ez az egyetlen út, amely az *élet völgyébe*, Keystoneba vezet, az egész bányavidék Yoshiwarájába. Fizetés napján itt halad át a bordélyváros felé minden bányász, erre jön vissza részegen s fent a szirtfalon megbújva várja a néger, hogy áldozata alája érjen. Egy revolver, vagy puskalövés s a dego, vagy hunki többé nem megy a bányába.

Esztendőkön keresztül csaknem minden éjjel találak itt holttesteket. A vasúti sínen feküdtek, a mammut lokomotívok vagy a kezüket, vagy a lábukat vágták le, de a vizsgáló szem mindig talált a holttesten egy-egy revolverlövést, vagy szúrást is. Az elgázolt ember zsebében se pénz, se óra. Egészen bizonyos, hogy meggyilkolták s úgy vonszolták a sínekre.

Végre is olyan sok volt már a gyilkosság, hogy kis deszkaörházat építettek a hasadék northforki öl-

dalára. Még most is látható a viskó tetején, hogy szitává lőtték a szikláról. Őr nem maradt meg benne, de különben is az idevaló hatóság egy a gyilkosokkal s a keystonei házak tulajdonosnőivel. Osztozkodnak a közös zsákmányon. S a „The dead man's cut“ ma is olyan sötét, elhagyott, mint volt azelőtt. Még csak egy villamoskörte sem ég benne.

S a szegény bányászokat, akiket ott gyilkoltak le, úgy temették el az árokszélén, a hasadék patakja partján.

Joe Prock, munkásközvetítő ágens, a környék legkörmönfontabb magyarja mutogatta nekünk éjszaka, amint ott álltunk a holdvilágban a sziklaút bejáratánál:

— Itt fekszik egy magyar fiú, mellette egy cigány-asszony (néger), azon túl egy görög... Ott hátul pedig a kis köveknél nyolcvankét sír van egymás mellett. Legfeljebb, ha egy kis kődarab a fejfa.

Az utolsó gyilkost, persze néger volt, elfogták. Magyar fiút ölt meg. A legény egy keystonei házban mulatott s látták, hogy pénz van nála. A ház asszonya megbízta egyik négerét, hogy végezzen a fiúval a dead men's cutnál. A földi kissé kapatosan haza indult, a sziklánál egyszerre csak kést kap a bordájába, felordít, mögötte jöttek vagy hárman, rávetették magukat a gyilkosra. Elfogták. A néger vallott, a dolgot nem lehetett eltussolni. De az asszony nem várta be, hogy tárgyalásra kerüljön a dolog. Mérget ivott. Bár igen sokan azt tartják, hogy a fiai ölték meg, hogy vagyonaiba ülhessenek. Volt vagy kétszázezer dollárja. Az egyik fia saloonos, a másik ügyvéd, a harmadik methodista pap. Ilyenek a „dead men's cut“ erkölcei!

És a halálos út mégis örökké tele van emberekkel. A bányák rabszolgái azért dolgoznak, azért húzzák a rettenetes robotot, töltik meg szénnel a négy-öt tonnás kocsikat, azért hagyják el szülőfalujokat, azért keresik meg dollárjaikat, hogy a halál völgyén keresztül a múló életörömök tarka városába, Keystoneba, más-képpen Sandy bottomba menjenek. Sandy bottom!

Majdnem úgy hangzik, mint egy Bret Harte novella címe. A poros falualja. Mert ebben a szűk völgyben mindenütt ott épültek helységek, ahol a hegyek kis katlanokba szűkültek össze, ahol egy kis sík felület volt kapható. Keystone hajdan úgy látszik poros lehetett, ma pálinkás, sörös és véres. Úgy megöntözték ezt a port, hogy feladhatja régi nevét.

A világ nőstényeinek söpredéke került itt össze. Persze a feketék vannak többségben. De százsámra van fehér is, lányok, akik megjárták Hoboken csapszékeit, akik a Westen szolgálták a férfiakat, akiket végigkergettek az Egyesült Államok minden nagy városán, Rio de Janeiro, Buenos Ayres lekopott, elrongyolódott leányai, muszkazsidó nyomorultak s két-három: magyar is. De ha kérdezik, mind azt mondja, hogy amerikai.

Két ucca az egész város. De minden ház bordélytanya s minden üzlet szalon. Gyérfényű villamoskörtek hintenek kétes világosságot, a házakból kihallatszik a villamoszongora zenéje, a nyitott ajtóknban néger fiúk banjoznak és énekelnek hozzá, a járdán, az ablakok mögött száz és száz lány. Nevetnek, integetnek, kopognak:

— Com' in!... Com in!... You will have a fine time...

West Virginia klímája nem túlságosan hideg, hát nincs rajtuk más, mint egy ruhaszerű ing, abban kacérkodnak és sűrögnek, forognak. Ott lakik a férjük, az anyjuk, — semmi, nem baj, ez üzlet; a hívásban, a mulattatásban segít a férj, az anya. És Sandy bottomban százsámra tenyészik a fekete selyemfiú, aki egy tallérért már gyilkol. Ott gubbasztanak a borbélyműhelyek, vagy szalonok ajtajában, amelyek mélyében játéklarangok vannak, lesik az ablakokat, hogy nem int-e nekik egy leány, nem kell-e sietni valakit kirabolni, láb alól eltenni.

Magam is meghökkenek, mikor leírom ezeket a sorokat, amelyekben sűrűsítve van minden ilyen lebut

szennye és félelmes aljassága, kérdem, hogy ez valóban Amerika-e, a nagy Egyesült Államok, amelyben Carnegie milliókat ad könyvtárakra s amely hivatalosan felszólal a muszka, vagy román zsidók érdekében?

Igen, ez Amerika s ez a bányatársaságok világa. Nekik kell Keyston, nekik kell a Dead men's cut, hogy a „horda“, amelyet a világ minden részéből ide összehoznak, igya le magát, verje el a dollárt, amelyet tőlük keresett s tegye gazdaggá a rendőrséget, amely sztrájk esetén lelövi a munkásokat, tegye gazdaggá a saloonkeepereket, akik az ő spiclijeik, alkalmazottaik. Magyar fiúk isznak odabent a szalonban, vagy harminc sörösüveg előttük az asztalon. Kalapjukat a szemükbe húzzák s úgy dalolják, kezüket meg-megrázva a fejük mellett:

*A kisztoni hegytetőn
Integet a szeretőm,
Fehér kendőt lobogtat,
Engem oda csalogat,
Ne csalogass engemet,
Úgy se leszek a tied.*

*A kisztoni csárdába
Ecet ég a lámpába,
Az is olyan vígan ég,
Majner gyerek a vendég,
Majner gyerek húzatja,
Babáját vigasztalja.*

Néger fiúk állják körül a vigadó magyar parasztot. Hallgatják a furcsa, idegen dalt. Széles, fehér fogsorral röhögnek. Ez lett a magyar népszínműből.

Hej, hogy zeng itt a citera, hogy dzsiggel Sandy bottom homokján egy néger, amott egy emeletes deszkaház feljáró síkatorán milyen lassan csúszik be egy fekete. Melyik bányászt kell kirabolni? A leány kezdi, kitépi zsebéből a pénzt, ha kiabál, befutnak lányok

négyen-öten, kést ragadnak, jön a tulajdonosnő férje, a selyemfiúk. Még jó, hacsak kidobják. Ha akarják, meg is ölik s eltemetik a ház mögött az árokban.

Szegény megrabolt, berúgott magyar megy a squirehoz.

—Van-e tanúd? — kérdi a bíró.

—Nincs.

—Akkor nincs itt keresni valód.

El van intézve, osztozkodnak a rablott pénzen. Kétszer is gondolja az meg, aki bemegy egy keystonei házba! De be se kell menni. Az ucca, a nyitott szalon elmond mindent.

Zsúfolva az egyik. Csak feketék vannak bent. A zongoraverkli persze vágja a ragtájmot, táncolnak a párok, de az többé nem dzsigg, hanem még az Afrikából megmaradt hastáncnak egy amerikaiba oltott változata, érzéki, fanatikus, a sokaságot magával ragadó. A csatornák patkányai futkosnak össze-vissza ebben a hatalmas teremben, cafatos, lehetetlen néger némberek heverednek a férfiak ölében. Táncolnak, részegen fetrengek a földön, felettük tombol a fekete orgia és ömlik a pálinka. Letépi a leányok ruháját s ördögi visongással táncolnak. Éhez fogható nincs a világon! Az elnyomott, rabszolgasorba vert, ma is ott tartott afrikai vadak felszabadult részvétele a civilizáció örömeiben ...

Hátul egy kis szobában kockáznak, ötvenen állanak a rongyos feketék egy asztal körül, számok vannak ráírva, odadobják a számokra a pénzüket s amelyik szám kigurul a kockán, az nyer... A bankár fizet...

Egy oldalajtón ki a dögletes, whisky-szagos levegőből. Szűk sikátorba érek. A saloonhoz tartozik. Kéthárom házikó egymás mellett. Lámpa nincs, csak sutogások, röhögések, fojtott szavak.

—Halló! Halló! — szólnak utánunk. Egy ablak kinyílik:

—Com in... That's a white house!

Fehér ház. Úgy mint Washingtonban az elnöké.
Fehér lányok vannak benne.

Mi az itt kirabolni, megölni egy embert! Megtudja-e valaha valaki! És ha eltűnik egy hunki, vagy olasz, vagy tót! Holnap más áll a plészre, más diggolja a szenet.

Harsog és zeng az orgia, revolverünket kezünkbe szorítjuk s visszaindulunk. Amott tárja ki sötét kapuját a Dead men's cut...

DÉL FELÉ

A NAPSUGARAS FLORIDÁBAN.

Jaksonville, 1921 április.

New Yorkban mélyen a fagyponthoz alul. Sziszegő, metsző nyugati szél korbácsolja az uccák havát, mint millió-milliónyi megfagyott darázsfülánk, olyan sűrűn, fájdalmas-élesen vág a hó, egy negyed óra alatt megbénul a gigászi város forgalma, a Fith-avenueról a főtérig elsöpri az autókat s a Vanderbiltek, Drexelek, Astorok, Stuyvesent-Fischek velencei csipkefüggönyös ablakai mögül délelőtt tizenegy órakor tompán kireszket az útra a csillárok sápadt villanyfénye.

A közkönyvtárak tömve; — soha annyi tudnivaló, betűszomjas ember. Nyomorultak, akiknek lába spárgával átkötött zsákrongyokba van pólyálva; elnyűtt, huszadik gazdától öröklött télikabátos alakok csoszognak a hatalmas, fehér márványpalotában a 42-ik ucca sarkán, a képtártermek megtelnek azokkal, akiknek szobájuk falán soha sem lóghat kép, mert soha sem lesz szobájuk s a könyvtárakat elárasztyják az írni, olvasni nem tudók...

A felhőkarcolók 40 emeletes szeszélyes, köd és mese-kontros kockái, tornyai eltűntek a havas, megsűrűsödött levegőben, amelyben lecsapódott New York minden korma, — csak képzeletnek, szabályos ködoszlopoknak tűnnek fel — a Hudsonon, mint éhes farkascorda, úgy sírnak és vonítanak a ferryboatok, útközben kapta el őket a hóvihar. Amerikában nemcsak az ember, de az időjárás is egyik pillanatról a másikra a legnagyobb szélsőségeket produkálja.

De a hideggel, a hóval dacolni nem lehet. S a Wall-Street környékéről szempillantás alatt eltűnik az uccai börze, az emeletek ablakából behúzódik a „főnök“, aki- nek fűrge ujjai boszorkányos jelekkel intik az uccán álló „ügynöknek“ az árfolyamot, a, szél szétveri az ordító, veszekedő, dollárt hajszoló sokadalmat... Csak a City Hall előtt mozgalmas az ucca. Az amerikai bevándorlás élő múzeuma tülekszik, hömpölyög itten. Lekötött sapkájú, mindenféle vastag rongyokba bujt tömeg, de abban egyenlő, hogy kitűnő meleg kesztyűje és vízálló cipője van. Hólapátolók! Két dollár napibért kapnak. A kontraktorok ordítva járnak közöttük s mint a nyáj, úgy szegődik a nyomukba egy csomó muszka, — nem zsidó, valódi fajorosz — azután olasz, román, görög, amott a magyarok; csak a szavukról ismerem meg őket, éppen olyan rongyosak, mint a többiek, s minden nemzet, minden nemzetiség a vörösnyelű lapátokkal, csákányokkal, jégtörökkel elindul fel, up-town felé. Európa minden népének legnyomorultabb gyűjteménye. Apró rongyfoltok. Néhány lépés. Látni se lehet őket. Elnyelte New York.

... Harminc órával lejjebb délfelé. Az asztalomon kis pohárban fehér narancsvirág; duzzadó fehér szirma, sárga porzója édes illatot áraszt, délelőtt szakítottuk Orange Groveban, ahová az apró Satilla hajócskán rándultunk ki a széles, hatalmas St. John Riveren. Kétoldalt zöld partok, fénylőlevelű narancsültetvények, virágzó alma- és cseresznyefák, a ponszécia itt emeletmagasra nő és karminpiros virága úgy ül a csupasz ágakon, mint vesztett csata után a lerongyolódott vezéri sátron a lobogó. Partraszállunk. Hatalmas, évszázados tölgyek köszöntenek, árnyas, messze húzódó fasorok, de mégis az az érzésem, mintha temetőkertben járnék. A fáknak nincs és soha többé nem is lesz levelük. Egy élősdű növény, a finomszálú, kúszó „Spanish moss“ ahogy itt hívják, foglalta el helyüket és szívta ki a fa nedvét. Amerre csak néz a szem, fátylas csomókban ez a zöldesfekete szövevény lóg le a fákról a sírkövek vésett füz-

fái primitív csomóhoz hasonlatosan, s míg egyfelől a kezdő szemitropikus világ buja flórája kezdődik itt, másfelől a pusztulás fantasztikus zászlói lógnak a fákról. Festőiesen szomorú kép. Élő, a szellőben meg-megringó sötét grották csüngenek alá. De alattuk aranymosolygású narancsok, óriási, emberfej nagy „grape-fruits“ tömeg, duzzadó, a nedvtől fénylő, vékonylevelű mandarinfácskák, sárga jázminok... A St. John Kiver felett elrebbenő fekete vadpulykák és sirályok.

Harminc órányira New York alatt.

A város neve, ahol vagyok, Jacksonville. Útban Kuba, Jamaika és a Panamacsatorna felé. Amerika ez is, de más, mint a küzdő, nyugtalan, pénzt és üzletet hajszoló észak, más, mint a vérverítékű acél-, gyár- és bányavidék. A régi, az első foglalóktól betelepített Amerika ez, a térítők, a szelíd szavak, a földművesletelepedők és gyümölcsstermelők Amerikája. Amerre csak keresztülhaladt a vonat: Virginia, North-South Carolina, Georgia, mindenféle hatalmas gyapottermő földek, az állomásokon óriási kötegekben felhalmozva a gyapot, a hajdani rabszolga négertartás főfoglalkozása, a kis falvakban mindenütt feketék laknak, a futó vonatot nézik házaik előtt, asszonyaik színes ruhájuak, groteszkek, férfiak a legalacsonyabb munkát végzik ma is, fehérek közé, azok engedelmé nélkül nem tehetik a lábukat, a villamoskocsikon, a várótermekben külön helyük van, még az állomások félreeső kis zugain is megtalálod a különbséget: White—Colored. Ez a fehérek, az a „színesek“ helye. Itt délen, a rabszolgatartás hajdani fészkeiben nem számítanak embereknek, itt „lynch“-elhetik meg őket felelősség nélkül, ha a törvényhozás, az észak dél ellen véres háborúja fel is szabadította őket, ma is rabszolgák. Egy csomóban kell élniök, mint a gettók zsidóinak.

Jacksonvilleben 30.000 néger lakik egy negyedben. Ahol ők élnek, csak a főuccák vannak kiköveztve, a széles, pálmákkal szegélyezett mellékuccák homokosak, köveztelen egyszintűek, mint a mi falvaink; fehér em-

bért sehol sem látni, a férfiak majdnem mind ringatózva, „csípőből“ járnak, mint a keletiek általában, az asszonyok húsosak, érzéki külsejűek, legizgatóbb vágyuk, hogy olyanok legyenek, mint a fehér nők, ezért azok divatját a nevetségességig túlozzák, olyat is láttam, akinek az arca fehérre volt festve, középen nagy karmin folttal... Amott a „porch“-on egy fiatalember udvarol a háziasszonynak, lágyan hintálnak a hintaszékeken, itt a kerítésnek dől a szomszédasszony és átbeszélget a harmadik szomszédba, ahol ugyancsak a kerítésnek támaszkodik a másik szomszédasszony; az ember mindig csodálkozik, hogy angolul beszélnek. Itt egy nagyon előkelő lady lakhatik, legalább az uccai fronton száradó fehéreneműi azt árulják el. Gazdagon csipkézett fehér ingek, kissé széles méretű, ugyancsak csipkés, fodros „combination“, — milyen igéző is lehet benne Mrs. Johnson — túlnan durván szövött, kihordott férfialsók lógnak... Hja, a férfié a munka, az asszony csak játék, *csecsebecs*, ahogy Madách mondta.

Élni, élni kellene ebben a kis néger tengerben, hogy az ember megtanulja őket Mert mégis csak itt születnek bánatos, vidám nótáik, innen indulnak el a világ mulattatására groteszk táncaik. És innen indul útnak a vágy is, hogy igazán egyenjogú emberek lehessenek. *Alig néhány hete ment az első kivándorlóhajó Afrikába.* Háromezer néger indult vissza ősei földjére, hogy egy szabad birtokon letelepedjenek és megteremtsenek egy új néger köztársaságot. Az akció megindult, ki tudja mivé fejlődik?

Afrika az övék volt, újra az övék lehet, — Amerika soha.

Mikor másnap a Sight Seeing autón elhaladtunk a fekete városrész mellett, a vezető azt harsogta tölcserébe:

— Itt harmincezer fekete lakik. Egyik olyan, mint a másik, nem érdemes megnézni őket. Szavazati joguk nincs, csak a dry és wett kérdésben. (Az U. S. A. államai most szavaznak le, hogy szabad-e szeszes italt kimérni,

vagy nem. A dry a száraz ország, a wett a nedves; az előbbi a kimérés ellen, az utóbbi mellette van.) A néger mind wett...

Az autó utasai nevetnek, otthagyjuk a colored világot, megyünk ki a strucc és alligátor farmra. Itt tenyésztik a struccot, az alligátort. Az U. S. A.-ban több ilyen struccfarm van s ezért a sivatag madara Amerikában háziállat. Mutatja ezt a híres, vagy hírhedt rendelet is, az úgynevezett tollbehozatali tilalom, amely minden New Yorkba menő hajón ki van függesztve s szól a következőképpen:

Tollbehozatal az Egyesült Államokba.

Az Egyesült Államok kincstárának egyik rendelete következtében tilos az Egyesült Államokba hozni bármiféle kócsagot, kócsagtollat, halászgém tollát, továbbá bármilyen vadmadár tollzatát, farkát, fejét, vagy szárnyát, akár kikészítve, akár természetes állapotában. Teljesen mindegy, hogy ezek a tollak akár az utasok poggyászában, vagy a hölgyek kalapján találtak. Ezen rendelet alól senki sem vétetik ki, s a tollakat csak akkor bocsátják be, ha tudományos célt szolgálnak. Különben minden tollat elkoboznak és megsemmisítenek. E rendeletnek semmiféle vonatkozása sincs strucctollakra s más tenyésztett madár tollára.

A strucc tehát Amerikában háziállat, tenyésztett madár. Az állatbarátok nem féltik, hogy kivész ritka és drága tollazata. A jacksonvillei farmon nagy nyájakban futkároznak bekerített helyeiken, tojásaikat inkubátorok keltik ki, fark- és szárnytollukat minden hétnyolc hónapban levágják és a tribün, továbbá a kis-kocsik azt is bizonyítják, hogy struccversenyt is szoktak rendezni a kerek pályán, amelyre beléptünk. Versenystruccokat is tenyésztene. Több, mint kilencven kilométer órasebességgel tud rohanni a strucc. De kínos nézni, hogy fogják be. A versenystruccnak zabla van

a fején, kis gyűrűk, de mielőtt befogják, fejére kis fekete zsákot tesznek, hogy ne lásson. Ez a régi, híres struccpolitika. Amikor, rajta van a zsák, vezethetik, ahová akarják, befogják, rajta van a kantár és a megriadt óriási madár széleseben rohan el a kis kocsival, a néger kocsissal. Egy másikra ugyanilyen manőver után felpattan egy szerecsen, lábát a strucc szárnya közé vágja és körülrohan a pályán.

Aki akar, a helyszínén rögtön struccotlat is vásárolhat. Hatvan koronáért már nagyon szépet kapni. Csak ide kell utazni érte.

Odébb az alligátorok világa. Pirinyók, aprók, nagyok, óriások, ma kiköltöttektől háromszáz éves korúig száz és száz van itten. A bőrük miatt tenyésztek. Ötvenhatvan centért bárki vehet egy kis alligátor-babyt. Két éves, de alig húsz centiméter hosszú.

Az egyik nagy tartályban él a háromszáz éves Olivér. Mozdulatlanul és lomhán fekszik a vízben. Az év mostani szakában az alligátor: nem eszik. Egész fél évig nem eszik. Olivér behunyt szemmel fekszik a eementteknőben — mit érdekli őt a sok kíváncsi? Amikor született valahol a Mississippi partján, itt még boldog és primitív indiántörzsek éltek, ájtatos spanyol papok énekelték zsoltáraikat a missziókban, aranyos fegyverzetű kalandorok jöttek és rabolták el a földek kincseit, azután jöttek franciák, angolok, folyt a vér, a földért, a gyapotért, jött Washington, Lincoln, Theodor Boosevelt, a franciákat, angolokat, spanyolokat elkergették, csatornát vágtak a két óceán között, — Olivér mindezzel nem törődött, azt se bánja, hogy Mexikóban most harcolják a Standard Oil Cy. legvéresebb háborúját, hogy északról az U.S.A. ad fegyvert, délről Japán és Anglia és hogy azok' véreznek a harcban, akiknek alig van közük hozzá. Olivér csendesen fekszik teknőjében, legfeljebb csak akkor nyitja fel szemét, ha a magyarázó őr megfogja farkánál fogva, kihúzza a vízből, hogy megmutassa a hosszúságát, a hátára áll, hogy megmutassa bőre óriási erejét. Olivér ezt se nagyon bánja.

Háromszáz évével visszacsúszik a vízbe. Júniusig meg se mozdul. Akkor kitérja majd a száját, enni kap. Azután novemberig újra tovább gondolkozik elmúlt háromszáz évről... Érdeemes volt-e, Olivér?

PALM BEACH

1914. április.

Az út kanyarulatánál szinte önfeledten kiáltottam föl:

— Ilyen sehol másutt nincsen, csak a tündérmesékben és a moziban!

És most elálmodozva, gondolkodva minderről, majdnem fizikai fájdalommal érzem, hogy így, az apró tollal a kezemben, csak ember vagyok, csak szavak, csak apró betűk állanak rendelkezésemre, holott mikor tegnap délután bebarangoltam a tájat, muzsikák töltötték be a lelkemet, zengő melódiák és csodálatos színharmóniák; a végtelenség láthatártalan harmóniája, amelyben bentfoglaltatik minden művészet és. minden szépség. Hogy lehet erről írni? Ki az a vakmerő és szerénytelen, aki bátorzkodnék? Csak száraz felsorolást adhatok.

Buja, ezerszínű mező. De pázsítja sok apró pálma, alig ökölnél nagyobbak, leveleik beterítik a földet s meg-meglebbenve súgnak a tórol felrebbenő szellőben. Cserjék, — nincs is rajtuk virág és mégis a színek egész tengerét csillogtatják, a leveleik csodálatosak, a lombjuk, mintha pillangófelhő szállott volna le. Odébb magasabb bokrok, tűzpiros kelyhű, serlegszirmú virágok csüngenek rajtuk, a térség közepén nyíló agave, száz évben egyszer virágzó törzse embervastag, több emelet magasra szökött, rajta egész virágkorona, azután szét-szórva óriási kókuszdió-pálmák, lombjaik karcsú ívekben hajladoznak, s levélfüggönyük úgy csüng alá, mint nemes mének sörénye. A földön, a gaz között — minden lipótvárosi ház büszke télikertje lehetne! — kókuszdiók

hevernek szanaszét, fürtjeikről szakadtak le, s a színek eme káprázatos szimfóniájában egy-egy hanggal, színnel belezengenek a vörös-cédrusok, datolyapálmák, kámforfák, duzzadó, majdnem patinászöld, de mégis csillogó magnóliák, kenyérfák és felkúszó gyökérkígyói közé csavart gumifák. Messziről terhesen édes narancsfaillat száll felénk, a bujavadságú terét balfelől pedig egy régi-régi szürke kétemeletes deszkabódé zárja el, ablakai töröttek, beszögezett kapuján fényes zöld lonc fut föl. Hova lettek ebből a paradicsomból az elhagyott kalyiba gazdái¹?

Csend van, mély, millióhangú csend, a nagy természet csendje, melynek megnyugtató voltához úgy hozzátartozik a lombok suttogása, a madarak éneke, a szálló bogarak döngése és a messze, messze földről jött vándor fáradtsága. Mindez együtt milyen balzsamos, milyen békességes. Hova lett a nagy rohanás, Canada zordon fagya, New York életet őrlő lármája, Pennsylvania acélgyárainak gépdítása, Armour, halálra ítélt marháinak a bőgése, West Virginia bányáinak rettenetes sötétsége; mindaz csak álom, — vagy az a valóság és ez az álom? — az Egyesült Államok legdélibb félszigetén állok, ahol 1513 virágvasárnapján partraszállott egy spanyol lovag, Ponce de Leon, s a virágos országnak a Florida nevet adta s az indiánok meséinek nyomán elindult, hogy az „ifjúság forrását“ megtalálja. A csodakutat, amelyből ha valaki iszik, újra, örökké fiatal lesz. Nem csodálatosan szép, nem a legbájosabb történet ez? Hány Ponce de Leon indult már útnak s megtalálta-e egy is a csodakutat?

Halkan, szinte absztrakciókban járok, lesem és várom, hogy a pálmaligetek közt felbukkanjon a samínöle-indiánok wigwamjainak füstje s a maga fiatal, ősi szüziességében köszöntsem Floridát. Mert ma az első, a legszebb megnyilatkozások napja van. Civilizációban, kőházakban, múzeumokban, állatkertekben, kávéházakban, képeskönyvek, irodalom között felnőtt ember, — ma láttam a maga ősi valójában az első kókuszpálmát,

az első flamingót a tó vizében és a groteszken repülő, halakra lecsapó első pelikánt. Elámultam, kiáltottam, gyermek lettem; az első örömök, az első észrevevések, az első meglátások a leggyönyörűbbek, a legigazabbak, — az *ifjúság csodakútja!* Holnapra már megszoktam, holnapután ügyet sem vetek rájuk, — élek, meg-öregszem.

Fürdőhelyé változik az Éden, mint ahogy Palm Beach, Amerika milliomosainak egyszerűen téli fürdőhelye. Kertek, amelyek valóban csak a tündérmesékben és a mozi vásznán fordulnak elő. Villák és dús kéj-lakok, a megszámlálhatatlan és gondtalan pénz pazar gazdagsága, ápolt, puha kényelemben és üdítő sportok között fölnevelt pompás lányok, fehérruhás, szélesen nevető fiúk, akiknek szülői csinálták meg az óriási gyárat, építették a vasutakat, fölfakasztották a petróleumforrásokat, kergették a bányák gyomrába a bevándorlókat. Mindaz a lihegés, ordítás, kattogás, gépzúgás, pénzcsergetés, ami az Egyesült Államokat betölti, itt életörömmé halkul; a négyszáz legfelsőbbek mulatnak, a kilenevenmillió többi az őrlőmalom kövei közt dörgőiődik. És az amerikai nagy lapok, a New York Times, a Herald, a World mindennap oldalakat közöl a palm-beachi fürdőéletéről. Egy egészen kis kör, mulatsága éppen olyan fontos nekik, mint a világ legnagyobb eseménye. Igen, — mert ez a kis kör tartja pénzzel a nagy amerikai lapokat s Palm Beach is a kapitalizmus rettenetes hatalmán épült. De a legszebb is, amit a gazdagság adhat.

Hatalmas, árnyas pálmásor vezet a tengerparthoz. Utján apró, gyors „wheelchair“-ek, szalmából font kocsik, mint a kerékpárt, hátul egy-egy néger hajtja, bennük színes, fonott selyemkabátos, fehérruhás leányok vagy fiúk, mennek fürödni ki a tengerre. A kocsik között fürge kerékpárok, — itt nincsen ló, az automobil is ritka, — a szép amerikai missek tündérkertjeikből kerékpáron sietnek a fürdőkbe, oda, ahol egyszerre megtörik minden vegetáció, megszakad a pálmák útja, kezdődik

a fövényes part s az egész világot felséges kékjével betölti a tündöklő Atlanti-óceán. A millió színben irizáló déli Atlanti-óceán!

A parton ernyős vászonszékek sora, de nagyobb divat leülni a fövénybe, a meleg gyöngyként lepergő fövénybe. És — ez igazi amerikai! — a hölgyek nagy része pompózus ruhában, kis selyemcipőcskében, selyemharisnyában, tollas kalappal jön ki a partra és divatos, sok dolláros ruhájában ül a fövénybe. Isn't it lovely! A fürdőruhák luxusa itt a leggazdagabb. Minden selyem, minden legdrágább. Hancúrozás, játék, kodakcsattogás, az Atlanti-tenger pedig egyre küldi, hömpölygeti a part felé fehérfodros, játszó hullámgyermekait. Nagy messze egy feketetestű gőzös füstje lomhán lebeg a láthatár fölött... Kubába megy... Vagy talán Argentínába? Van-e rajta magyar?

És mikor a dél a legizzóbb, a szalmakocsitábor, a sok-sok kerékpár; elfut a villák, a hotelek irányába. A gondtalan dollármilliók mennek ebédelni. A Royal Ponciana Hotelban 1500 vendég számára van szoba, s folyosói végén egészen elvesznek már az alakok. A legnagyobb szabású és a legdrágább, amit csak a tropikus Amerika adhat. Teteje fölött százával repdesnek konyhahulladékaiért a sasok. Úgy ülnek ormán, mintha kőből volnának faragva. A dollár a sasokat is háziállattá szelídítette.

Délután következik a csend, a pihenés. De csak négy óráig. Mert akkor egy pálmatisztás alatt megzendül a néger zenekar banjocincogása, a kis kocsik, a biciklik, a fiúk, a leányok újra megérkeznek, még mindig színes szvetterekben, fehér ruháikban, a pálmásátor alatt vörös villanykörték girlandja gyúl ki. Köröskörül asztalok, székek, a középben pedig egy kókuszpálma óriás törzse körül sima parkett, a fiúk a leányok középre libegnek és estig egyre folyik az „one-step, hesitation-walse és a tangó“. Már egészen homályos a táj, csak a vörös villanykörték világítanak, a táncoló alakoknak csupán a tömege látszik s a tánc ütemére a négerek

énekelnék... Nincs az az operettszínpad, amelyik ezzel versenyezhetne.

Azután egészen csönd lesz, az élet, a tánc, a gazdagság a hotelekbe vonul vissza. Ott újra kezdődik a vigaság. A tó fölött pedig egy-egy vízimadár; rebben el, a pálmák árnyéka a holdas éjben egyenes vonalakban, élesen fekszik a fehér úton, a túlsó oldalon az Atlanti-óceán pihen s berregő motorzúgással siet haza a hidroplán, amely a vendégeket röpíti körül délután a víz fölött. A pelikánok nyugtalanul riadnak föl, a vadkacsák már meg se mozdulnak. Ha Ponce de Leon ezt megérhette volna! Ah, de az ifjúság kútját még máig se találta meg senki...

KEY WEST.

1914. április.

Key West kikötőjéből indul a hajó Havanába. Menjünk hát arra, — a milliomosok útján. Ez talán a világ legdrágább, de legérdekesebb vasúti vonala is. Éjjel 11 óra 40 perckor indultunk el Palm Beechből. Se a Breaker's, se a Koyal Ponciana Hotelből nem kell kimenni a pályaudvarra. A vasúttársaság külön síneket rakatott a hotelek elé, a pálmák alá, a hotelek hátsó kijáratán át egyenesen a hálókocsiba lehet szállni, se köszénfüst, se korom, a pálmateremből kihallatszik még a néger minstrellsextett éneke, vagy a one-step muzsikája, pajkos melódiák, vidám emlékek hangulatában záródik le a szem, s mikor reggel hétkor felébredünk s kinézünk az ablakon, vonatunk kint jár, — a tengeren.

Nem, — nem tévedtem. Nem sajtóhiba és nem elírás. A világ egyik legnagyobb technikai csodája: a key-westi vasúti vonal. Florida déli csúcsától le délnyugatra sok-sok mérföldön át apró szigetek egész sorozata nyúlik el. Egyikök a másiktól olykor öt-hat kilométer távolságra van. S egy multimilliomos amerikai, Plagler, John D. Rockefeller egyik társa, síneket rakatott végig a szigetekre, végig a tenger fölött cementíve-

ken. A nagy munka még nincsen egészen készen, de már évek óta fut a vonat! Egyelőre némely helyen csak faalépitményen, de nagyobbrészt már kész a cementviadukt s a kilátókocsin állva, valóban feledhetetlen kép, amint a tropikus nap fényében csillogó tenger felett mérföldeken keresztül dübörög a vonat. Az ívek távirópóznáira pelikánok ülnek s a vonat alatt halak ugrálnak fel. Ha megállana, még halászni is lehetne az ablakából. Majd szigetek jönnek, pálmák, munkás-embepek, állomások, ahol a város csak két ház, azután egy végső rohanás a víztükrön és az U. S. A. legdélibb városa: Key-West. Milyen érdekes volna itt megállani és becsatangolni ezt a tegnapról mára épült deszkabódé-halmazt, ezt az új világot. De nem lehet. A vonat megáll, a néger felkapja a poggyásznkat, a vonattól öt lépésnyire horgonyoz a Governor Cobb, felülünk, felhúzzák a hidat, indulunk Kuba, Havana felé. A hirdetésekben Key-West mindenütt mint az U. S. A. Gibraltárja szerepel, egy fordulónál csakugyan feltűnik egy kis erőd, két-három ágyú... Egy hadihajó húsz perc alatt elpusztítaná. Reklámnak jó, erődítésnek rossz...

Azután öt és fél óra hosszat a tenger. Még szerencse, hogy nem tovább. Mert a teljesen csendes vizén is a kis hajócska úgy táncol és reszket, hogy betegség nélkül alig lehetne tovább kiállani. De mire betegek akarunk lenni, már fel is tűnik a part. Világítótorny és erődök, valamivel erősebbek, mint Key-West, tizenkét év előtt láttak utoljára háborút, mikor az amerikaiak két nap alatt elfoglalták. Kibontakozik a pompás öböl, közelebb csúszunk a parthoz, — nincs szebb, mint egy exotikus, idegen földre megérkezni. Laposfedelű, oszlopos, kedélyes házak, kis szűk uccák, néhány kupola és torony... Amott az egyik nagyon öreg, spanyol barokkos... Az a székesegyház... Ott volt eltemetve sokáig Columbus, vagy ahogy itt hívják, Christoda Colon.

Jön az egészségügyi hajó. Rövid izgalom. Az orvos kijelenti, hogy a városban egy bubo-pestis eset fordult elő, a „Halifax“ reggel utas nélkül ment Amerikába,

nem tudja, hogy lesz-e karantén vagy nem, aki akarja, kiszállhat, aki nem akar, reggel mehet vissza ugyanezzel a hajóval Key-Westbe. Néhány percnyi habozás után mi, két budapestiek kiszállunk. Mit nekünk 350.000 ember és egy bubopestis. A hajó 89 utasa közül még 22, többnyire benszülött kubai leszáll. A többi a hajón marad. A kikötőben lárma, megrohannak a szállók emberei, kínálnak, licitálnak, élet, tréfa, ötlet, elevenség van bennök. Az uccák egész spanyolosak és olaszosak, mindenki kiabál és jókedvű, a házak bájos déli architektúrájúak, nagy nyitott ajtók, ablak nincs is, minden kint van az uccán — Amott a sarkon az első kávéház, az asztalok körül vidám naplopók ... Ah, elmúlt az Egyesült Államok, az árbocokon kettős kék-fehér-kék lobogó leng, egyik oldalán vörös háromszög, benne fehér csillag, ez a kubai köztársaság színe..

KUBA SZIGETE

BEVEZETÉS

Havana, 1914 április.

Találkoztam Havanában egy magyar mérnökkel, Arдай Henrikkel.

— Nos, mit szól? — kérdezte tőlem. Hogy tetszik ez a paradicsomi föld? Három év előtt voltam utoljára otthon s ott azt kérdezték tőlem, láttam-e már itt oroszlánt? Sejtelmük sincs Kuba szigetéről. Azt hiszik, hogy valami rettenetes vadonban élünk...

A magyar mérnöknek igaza volt — nekem se volt fogalmam a cukornád és dohány szigetéről.

Pedig de szép föld... Latin, és ezért közelebb esik szívemhez...

A latinok mégis csak egészen más faj... A legkülönb ... Hiába Egyesült-Államok, hiába az óriási gazdagság, organizáció, hiába a gyárcsodák, a gigászi erő kifejtés és új világot teremtő siker, abban a pillanatban, hogy elhagytam az angol-szász erkölcsön és világrenden épített kolosszust, amint latin-spanyolvérű kubaiak közé kerültem, egyszerre vígan, könnyen, megifjultan emelkedett a magasságba a lelkem, hazaértem az enyéim, a mieink, az európaiak közé. Embernek érzem újra magam emberek között. Nyílt, szabad oszlopsorok, vidámság, sétatér; padjain pihenő, üdülő, víg emberek, kedves, drága semittévő naplopók, nem pedig az Union Square szegény, kiéhezett, munkára váró nyomorultjai. Apró kocsikban csengős lovak futkároznak, a kocsis nevetve beszél hátra az utasoknak, ének és ostorcsattogás, nyitott kávéházak, színházak és

mulatóhelyek, nem azért, mert starok játszanak bennük, de mert a népnek kell a színház, a szín, a multság ... Az uccáknak fantáziájuk van, csillogó vígságuk, lelkek, eszük. Ó, egyetlen, felülmúlhatatlan, örökké ifjú, megújható latin faj ... Odahaza Európában elcsenevээzedett, erőtlen lett a spanyol, itt a föld másik oldalán New Mexikótól kezdve le Brazilián és Argentínán túlig egy új spanyol világ támadt, gazdag, forrongó, erjedő, ma még nyugtalan, hevülő, de a szabad versenyben, a nemzetek nagy vásárján majd kiformalódó, amelyből végül is kialakul a spanyol nyelvet beszélő népek Délamerikai Egyesült-Állania és az Európából kiszakadt két vezető faj, a germán-angolszász és a latin tovább vívja harcát az elsőbbségért. És ebben az új alakulatban jelentős szerepe lesz annak a kis szigetnek, amelyen most vagyok.

A természet a mexikói öbölben a Panama-csatorna szomszédtságában a legfontosabb stratégiai pontnak helyezie ide észak és dél között; vagy az északot fogja megvédeni a dél ellen, vagy a dél vára lesz észak ellen. Ma szabad köztársaság, 1902-ben ledobta a spanyol jármot Amerika segítségével, önálló állam lett, de hálája jeléül elfogadta az Enmienda Platt-ot, amely javaslat törvényerőre emelte, hogy Kuba az U. S. A. tudta nélkül idegen kölcsönt nem vehet fel s minden védelmi és külpolitikai lépését be kell Washingtonban jelentenie. Ez azt jelenti, hogy teljesen az Egyesült Államok protektorátusa alatt van, bár látszólag szabad. A kubaiak magtik sem titkolják, hogy úgyis csak az lesz a végük, hogy az Egyesült Államok anektálni fogja. Santiago di Kuba mellett már úgyis van szénállomása. S mindig így szokott elkezddni.

De a nép lelke spanyol, bár lerázta a spanyol kormányzatot s gyűlöli a kiszipolyozó hispániai bigottizmust, de tradíciója, műveltsége, művészete, nyelve, minden szokása a latin fajokhoz köti, s ha az Egyesült Államokhoz csatolnák, fellázadna az angol-szász erkölcsi világ ellen. Hová tűnne gondtalan, víg élete, hova sok

kis kávéháza, ajkáról a nóta, a fütty? A nagy verseny megölné az életörömét, a latin vidámságot és korlátlan szabadságot, amely egészen más, sokkal természetesebb, emberibb, igazibb és ősi, mint a híres yankee szabadság, amelyből hogy elkerültem ide a csengőszavas, daloló, fűrge spanyol-kreol világba, egyszerre mintha megtanultam volna örülni, repülni — élni! Tíz, tizenkét év előtt, közvetlenül az amerikai-spanyol háború után őr a föld paradicsoma lehetett a vállalkozóknak. Aki akkori ide merészkedett, ma dúsgazdag ember. Azóta a föld ára Havanában tízszeres-húszszoros értékre emelkedett s mert a szivar- és cukorgyártáson kívül a szigetnek más ipara nincs, legfeljebb a fatermelés, minden importált áru rendkívül drága. De pénz van töménytelen s így Kuba a külföldi vállalkozók kincsesbányája volt. És talán még ma is az.

Éppen ezért Havana drágább, mint New York, drágább, mint Budapest s csak itt alkothat az ember magának fogalmat arról a drágaságról, amely a trópusok nagy városaiban, Rio de Janerióban, Buenos Ayresben vagy Valparaisóban uralkodik. Európának megfizethetetlen, az idevalók pedig semmibe sem; veszik. Havanában a pénz gurul az uccán. Vígtság és mulatság, nemtörődömség, mintha az örökösén kék ég, örökösén zöld palma örök ifjúságot és gazdagságot is jelentene.

CUKOR ÉS RABSZOLGASÁG

Toledo Mariano, 1914 április.

Jöttek az amerikaiak és Havanából, sőt egész Kubából kiirtották a sárgalázat. Mingyárt a spanyol uralom végeztével.

— Azelőtt nem lehetett itt élni — mesélte nékem egy kubai — minden nyáron az esős évszak után csapattól hullottak el az emberek, most évek óta nincs egyetlen eset sem. A városi csatornákat végigfolyatták petróleummal, Havana szomszédságában lecsapolták és

felgyújtották a mocsarakat és ahol minden sárgaláz és malária fészke volt, a tengerparton a Castillo de la Punta alatt, most Havana legszebb sétaútja van: a Calzada del Malecon. Végigtisztították egész Kubát, egészségesse tették.

Ó, ezek az önzetlen egyesültállambeliek! Kuba még a Baedeker szerint is az Antillák gyöngye, a szemitropikus világ legnagyobb gyümölcsfajta termő vidéke s mint valami csodálatos eldorado előtt, úgy álltam félóraig is gyümölcsös bódéinál és bámultam a burgonyakülsejű zapote ízes gömbjét, a vörös, széthasadó, belül szederjeslila, mézédés mameyt, a tüskeshéjú üdítő avocatot; csupa fantasztikus és különös gyümölcsöt, amilyenről Budapestről idekerült szemem sohasem álmodott.

Ó, ezek az önzetlen egyesültállambeliek! A legnagyobb dohánygyárak az ő kezükben vannak, a legjövődélmezőbb cukorplántációk nekik termik édes dollárjaikat s amelyik pillanatban akarják, az övéké Kuba minden kincse — csak a nép nem, sem annak szelleme. De minden többi igen, amit pénzzel és szervezéssel meg lehet szerezni. Vasút és út, kormányzat és posta, minden az Egyesült Államoké lehet Kubában máról-holnapra, de a szigetet még sem hódíthatják meg soha, mert minden ember mellé egy század katonaságot kellene állítania és az még akkor is, úgy is spanyolvérű, erkölcsű és szokású maradna. Csodálatos, még a kubai néger is! Mennyivel szabadabb, öntudatosabb, emberibb, mint az Egyesült Államok feketéje.

Megállok az uccán a forró napsütésben és elnézek egy négert. Bemegy a szomszédos gyümölcsüzletbe. Kókuszdiót vásárol, kihozza. Ebben a pillanatban nincs nála nagyobb úr egész Havanában. Nagy késsel, mint valami taglóval, négyet suhint a kókuszdióra, annak a hegye, akár csak a tojásé, leválik, vékony kérgébe kerek lyukat vág s a következő pillanatban a kristálytisztá kókusztejet mély pohárba tölti és kéjes arccal issza ki. Nagyot nyel és boldogan mondja: Áaaa.

Ezeket az embereket nem lehet sohasem meghódí-

tani. Mert itt nincs szükség, nincs ínség, nincs nyomor. Innen senki sem vándorol ki, itten senki sem hal éhen.

Nincs lakása? Lefekszik a mezőn a pálmafa alatt. Hiszen tél soha sincs! Reggel, ha kedve tartja, megmosakszik a kútnál. Szomjas? Ott a kókuszdió... Éhes?... Megint ott a kókuszdió, ha unja, van ananász, ha ezt is unja, fürtökben kínálja magát a banán... Jólakott, szivar kell? A legszegényebb ember is drága ingyenszivart szív Kubában... Kell szerelem? Istenem, menynyi szép kreol lány terem erre. A szegény embernek, ha nincs is pénze, mégis mindene van itten. Áldott föld, amely így eltartja gyermekeit. Paradicsomi boldog vegyülésben éli itt a világát a spanyol és néger faj keresztezése, a spanyol-indián keresztezésű meztiz, a kreol s azt itt maradt spanyolok ivadéka: a büszke, uralkodó fehér kubai. Lottón játszanak és politizálnak, engedik magukat megvesztegetni és mert ők e föld urai, eladják a britnek és az önzetlen amerikaiak, hegy természetesen dohányt és cukrot rajta.

Ó, igen... A gazdag szegények táplálékából kifejeztem a cukornádat. Pedig a legtermészetesebb, hogy az út mentén letör egy darab cukornádat, késével lehántja és kiszopja belőle a mézes levet. Nagyszerű mulatság. Messze se kell menni érte, majd minden föld cukornádat ringat itt. Kétszer olyan magas, mint a mi kukoricánk, éppen úgy hányja kalászeit is, de nem fárad ki, egész évben és tékozlón, bőven terem, terem... Ültetni se kell, ha levágják, utána nő. És az angol, de főképpen az amerikai eljött a cukornád után. Maga mellé vett társnak persze mindig egy kubai befolyásos férfit, esetleg politikust és azóta szedi, szedi a cukrot. A kubai csak igazgatósági tag marad. És mindig nagyobb és nagyobb mezőségeken ring és suttog a cukornád. Hatalmas, hat ökörtől vont szekér húzza a levágott szárat a cukorgyárhoz, amely körül ott sátorozik az egész munkássereg. Pálmaháncsból készült, guano-pálmalevéllal fedett kunyhó a kubai lakása, mindenütt

egy csomó gyerek, a bölcső a mestergerendáról csüng le, tűzhely nincs, csak egy lábakra állított pálmadeszkából összeszőgezett négyszögben a hamu közt faszén izzik, kémény sehol, a kis fészek pálmaháncs-fallal két-három rekeszre osztva. Mindenütt Singer-varrógép. A kunyhó előtt kis lovacska, a kunyhóban a fődísz a nyereg, íme, ez a kubai munkás, földműves, vagy ahogy nálunk hívják: paraszt háza. Házbérgond nem bántja; pálmafa ezerszámra nő; ott üti fel a sátrát, ahol akarja.

A cukorgyár, amelyet Toledo Marianaóban meglátogattam, kivétel. Hiányzik mögüle a tipikus kubai falu, hiányzik a nyitott, tágas fészer, amelynek függőágaiban menekülnek a nap heve elől a munkások. Toledo Marianaóban egyetlen hatalmas kőházban laknak a cukorgyár munkásai. *Ez a ház Kuba, de a maga nemében talán a világ egyik legérdekesebb épülete.*

A vasúti állomáson, ahol leszálltunk, már várt a cukorgyár fogata. Kettős pálmásor között ügettünk a gyár felé. Az út mentén baloldali magaslaton kisebb épület.

Vezetőnk, a gyár egyik főhivatalnok, magyarázza:

— A rabszolgakereskedés idejében ez a kis épület volt a piac egyik legfontosabb helye. Az Afrikából jött spanyol hajók itt vetettek horgonyt s az összekötözött négert ebbe a házba vitték. Néha pár százat is összezúfoltak a putriban. Körülbelül innen indult ki a rabszolgakereskedés Amerikába. Hogy cukorgyárat építettek ide, csak ürügy volt. Ezzel akarták palástolni a rab szolgakereskedést.

Kis, fehér, elnyúló épület pálmák és banánok közé temetve. Ajtaja előtt cica játszik és csöpp néger fiú álldogál minket bámulva, kapujában. Ki tudja, talán valamelyik őse megkötözve feküdt hajdan a küszöb mögött.

A lovacskák tovább poroszkáltak — a cukorgyár előtt állottunk. A szekerekről garmadában dől a cukornád, melyet mozgójárda visz fel egy nagy préselő hen-

gerhez. A nád a présbe kerül, s oldalt nagy tartályokba folyik le a cukorlé. Egész cukorfolyó hömpölyög végig a gyáron át csatornákon, katlanokon, párolókon, míg végre nagy üstökbe jut, ahol egészen fekete salakokat vet ki magából s az alja ugyancsak feketés-barnán kristályosodik össze s úgy kerül zsákokba.

Az üzem éjjel-nappal, vasárnap is dolgozik, a gépek nem állhatnak meg. És egyre több és több lesz a cukornádföld Kubában. A kávéültetvényeket rendre váltja fel a cukornád és a híres kubai kávé már magának Kubának a szükségletét sem fedezi. Itt csak a dohány és a cukor a nagyon nagy üzlet és ez teszi, hogy az „Antillák gyöngye“ ama boldog államok közül való, amelynek exportja sokkal nagyobb, mint az importja.

Amikor elhagytuk a cukorgyárat, kerültünk szembe a munkások lakásával. Ekkor már velünk volt az ültetvény tulajdonosa is. Mesélt:

— Ha az amerikai négerség történetét megírnák, az első fejezet talán erről a házról szólana. A barommód összekötözött feketéket az alsó kis épületből idehozták és ez volt a lakásuk. Néha háromezren is voltak ebben a házban s innen vitték őket az ország belsejébe, esetleg az Egyesült Államokba. Az amerikai felszabadító háború után Spanyolország is eltörölte a rabszolgaságot és megtiltotta a rabszolgaüzletet. De persze sok befolyásos ember, papi személy volt érdekelve ebben; a felszabadított rabszolgák azt jelentették, hogy márholnapra százezreket veszítettek tulajdonosaik, hiszen egy rabszolga ezer dollárba is belekerült. És titokban tovább folyt a vásár. Ez a pont volt legközelebb a tengerhez, a csempészarut idehozták. Itt is szállásolták be. A ház ugyanolyan, mint akkor volt, tornyában még bent van a harang is, mely reggel munkára szólította lakóit.

Bevonultunk a szomorú emlékü történelmi ház udvarára. A frontja és egyik oldalszárnya pálmaoszlopon nyugvó emeletes égszínké, mint a legtöbb kubai ház, az épület többi része vagy háromszáz földszintes

cella, óriási, elnyúló udvar, középen fészer, melyben hajdan dohányt szárítottak — ma közös konyha. A celláknak nincs ablakuk, csak széles, magas ajtajuk idevaló szokás szerint. Börtön. Ha kapuját bezárták, senki se menekülhetett belőle.

—Nem maradt meg valami régi írás? Adás-vételi szerződés? — kérdeztem.

—Ó, nem — felelt a gazda —, akitől én átvettem, minden emléket gondosan elpusztított. Félt, hogy tiltott dolgok derülnek ki róla.

—És van-e itt még néger, aki rabszolga volt?

—Hogyne! Amott is, az az öreg.

Az udvar közepén alacsony széken egy nagyon öreg néger üldögélt. A haja egészen fehér. És azt tartják, ha a néger öszülni kezd, már túl van a hetvenen. Mint valami vén majom, rágicsált egy cukornádon.

— Alvareznek hívják — mondta a gazda. Mert Alvarez volt az előbbi tulajdonos és minden Afrikából idekerült rabszolga köteles volt gazdája nevét felvenni. Azért van annyi egyforma nevű néger Kubában. Nincsenek rokonságban, de egy gazda láncait csörgették. Különben ez is a rokonság egy neme.

Alvarez aligha tudta, hogy róla beszélünk. Lehunyt szemmel üldögélt a napsütésben, mint egy óriási nagy fuvolát, úgy tartogatta foga között az édes, méztől csöpögő nádat. Úgy-e, mi lett Alvarez vége? A spanyolok hajdan összekötözték, hajófenéken Kubába hozták, a toladomarianaoi rabszolgacsemopész-házban kihajózták, a csuklóján lánc csörgött, hátán ostor csattogott és most öreg, csipás szemmel a napfényen ül és cukornádat szopogat. Tud-e még afrikai, nyelven, jut-e még eszébe egyáltalában Afrika? De sajnálom, hogy nem tudok elbeszélgetni veled, fehérhajú néger, te cukornádon csámcsogó vén Alvarez.

SZIVARGYÁR.

Havana, 1911 április.

A villamos kocsiban egy néger ül. Fogai között akkora Henry Clay, mintha egy nagy budapesti tudományos banket vendége volna. Legalább négykoronás szivar.

—Hogy kerül ez ehez a feketéhez? — kérdem.

—Ó, szerénykedik a kérdezett... Mi itt mind ezt szívjuk... Itt van a gyár. Lopjuk, uram, lopjuk...

Másnap délelőtt megjelentem a Henry Clay-társaság gyárában: Zulneta 10. Nem vagyok dohányos ember s nem tudom kellően megérteni azt a néma megilletődést és kegyeletes áhítatot, amely a szivaros szíveket elfogja, átlépvén eme szent küszöböt. De tudom, hogy ennek valami nagy, rendkívüli érzésnek kell lenni. Mert kávéházi, vendéglői életet éltem sok, sok éven át s több ezerszer hallottam vacsorák végeztével, kártyajáték közben a kiáltást:

— Szivaros...

S az ötödik, hatodik hívás után megjelenik a ládával a kis, hajlottvállú, az éjszakázástól s szivarfüsttől tajtéksárgára szívott arcú pincér, felcsapódik a láda fedele, a vendég szeme szakértően néz végig a rekeszekben, osztályokon s félhalkan, de egészen hangosan, hogy mindenki hallja, kérdi:

— Hogy ez a Henry Clay?

És csendes irigység, halk, duruzsló csodálat úszik át a kávéházon. S most itt vagyok Henry Clay & Bock Co. gyárában. Elöttem felhalmozva a finom és drága dohánylevél garmadája, látom a nagy műhelyeket, ahol a munkások ülnek, sodorják, csavarják, vágják a szivarokat, kimérik a nagyságukat, fekete néger és barna, gyönyörű kreol-leányok ujjai ráragasztják a híres gyűrűket, némelyik ragasztóval ragasztja, másik bizony benyálazza... Ki tudja mindezt, mire Budapestre jön, ki bánja, mikor elhangzik a kiáltás:

— Szivaros!...

A szivargyártás nem újság nekünk. Éppen ezért csak néhány rövid adatra szorítkozom. Henry Clay amerikai ember volt. (Nem szabad összetéveszteni a hasonló nevű híres amerikai államférfival.) Ő alapította a híres gyárat s hozott trösztbe huszonhat kubai szivargyárat. Munkásaik mind kubaiak, kreolok és négerek. Kevés bevándorolt spanyol. Minden elkészített szivar után három centet fizetnek a munkásnak, aki így egy nap három-négy dollárt is kereshet. Ezenkívül hat szivar jár neki naponként ajándékba is.. Ezeket el is szívhatja, el is adhatja. Ezenkívül mindenki lop is naponta hatot, tízet s a városban titkos megrendelőknek eladja. A társaság nem törődik ezzel. A piac olyan óriási, hogy ez a pár százezer szivar évente nem számít. A gyűrűt asszonyok ragasztják; ötven centet kapnak ezrenként. Henry Clay & Bock Co. telepén csinálják külön műhelyben a dobozokat is. A dohánylevelek hulladékát cigarettának használják fel. Tíz cigaretta Kubában öt cent. Tehát egy cigaretta magyar pénzen két és fél fillér. Az Egyesült Államokban ugyanez már ötször ennyi.

Az első és második emeleten vannak a sodróműhelyek, a harmadikon a csomagoló. Ott hevernek szép oszlopokban a barna, csaknem tündöklő szivarok, kicsik és nagyok, vékonyak és vastagok. Van olyan nagy és vastag is, amelyet külön tesznek üvegburokban egy kis ládikába. Ez itt egy dollár kilencvenkét cent. Majdnem tíz korona. Budapesten lehet harminc is.

—Mit csinálnak ezzel? Ki szívja ezt el? — kérdi egy kíváncsi amerikai.

—Ó — feleli a Henry Clay ember — valami gazdag bankár, művész, vagy kártyás, egy jó hosszú siker, vagy nyereség után pezsgőt hozat, rágyújt erre a szivarra, szív néhány szippantást, leönti egy pohárka pezsgővel, újra szippant rá néhányat. Akad rá amatőr...

Majd megvagyázom odahaza! Hátha egy nap megtalálom Henry Clay nagy szivarját. A viszontlátásra!

LA RUMBA

Havana (Kuba).

A nápolyi múzeumban fehér talapzaton kecses, elragadó vonalú szobor mutogatja magát a művészetre szomjasaknak. Venus. De míg a világ múzeumainak minden más Vénusza szemtől-szembe fogadja vendégeit, a nápolyi márványistennő háttal áll felénk, ha termébe lépünk. Mert a szerelem, érzékiség és meztelen vágyak habszülte uralkodónőjének a háta, csípője és a csípő körül virágsziromként hajló és duzzadó vonalai adják a legbájosabb aktot s az egész szobrot „pars pro toto“ egyetlen, mindent megmagyarázó jelzővel Venus Kalopygének neveztek el. Görögül klasszikus, minden más nyelvre lefordítva illetlenség.

Kalopyge! Milyen egyszerűen, artistikusan, muzsikálón és csengőn hangzik így. Egyszerűen és mégis mindent megmagyarázón. Egy fogalom dominál benne, amely a művészetnek mindenkor rajongó tárgya volt, festészet, irodalom, szobrászat, divat szolgálták millió vonatkozásban és amelyről beszélnünk mégsem illik, írunk még kevésbé. Kényes, sőt lehetetlen.

És nekem most mégis szakítanom kell a hazug morállal, mert a tánc, amelyekkel foglalkozni akarok, nem más, mint a társalgásból, irodalomból kiközösített testrész tánca. Venus Kalopyge, hozzád fohászok, hogy segíts ebben a munkámban. Nézz reám talapzatodról és lágy vonalaiddal, bársonyos hajlásaiddal, klasszikus ráncaiddal védj meg a profán világ támadásai ellen.

Hiszen a La Rumba voltaképpen az a tánc, amely téged dicsőít és nemednek örökkévaló erejét példázza... Venus Kalopyge, te kísérij utainkon.

...Gyanútlanul és ártatlanul sétálgatunk este nyolc; óra tájt Havana uccáin. A latin-spanyol faj hangos, boldog vidámsága töltötte be a tereket, holnap karnevál és Havana már ma örvendező, nevető volt. Ámbár azt hiszem, hogy mindig az. Ezeknek a messzi Antillák-

nak a népe sokkal kevesebb felelősséggel, és sokkal több szabadsággal él, mint bármely más embersokaság. Fehérjei uralkodnak és szórják a pénzt; a vértükbe, a gondolkodásukba íródott, hogyha már századok -óta élnek is itten, ha sovén kubaiak is, mégis egy messze, másik földrésről jöttek az őseik s nekik még most is örökké vígsággal, könnyű étellel kell kiegyenlíteni azt a tartozást, hogy idehozták őket. Tradícióban, minden intellektuális érzésükben európaiak, de a pálmák, az új szigetek fantasztikus új gyümölcsei új örömeket támasztottak bennük. És nem lehet tudni, hátha csak kaland az egész.

Voltak már a spanyoloké, voltak kicsit az angoloké, kicsit a franciáké, nagyon az amerikaiaké, lázadások borították lángba a cukorültetvényeket, ma szabad köztársaság (az U. S. A. hatalmában), — hátha holnap mindennek vége, valami más következik! Azért hát éljünk, vigadjunk és szórjuk a pénzt ma.

Ezek a fehérek. És a félvérűek, a feketék? Azok még most is, egyre ujjonganak, hogy felszabadultak, hogy itt egyenlő részesei az életnek, nem úgy, mint az Egyesült Államokban, ahol megvetett vadak. Itt az állam igazi polgárai, szavazati joguk van és ha nagyapjuk rabszolga volt is, annál inkább kell nekik kiélni az élet forró örömeit.

És az idegen kereskedő? A spekuláló tőke? Az mindig szeretett vidáman, könnyen, házárdan élni. Ezenkívül Havana tőzsdéje diktálja a dohány és cukor árát a világ nagy részének, s ahol tőzsdejáték van, ott van könnyelműség, mulató vágy is.

Most egy színházhoz érünk: Molinó rojo (Moulin Rouge). Kapuján csak úgy tódul a sokaság befelé, mintha még nekik fizetnének. Csupa férfi. A nagy melegben alig hord valaki kabátot. Egyre többen és többen jönnek, katonák, rendőrök, fehérek, feketék.

Mit játszanak vájjon itten? A falragasz zarzuelát hirdet. A kedves, népies, incselkedő spanyol egyfelvonásosok kerültek ide tengerentúlra. A spanyolokkal

származott át évszázadok előtt. Menjünk be. De a pénztárnál elénk áll a rendőr.

— Nem... Hölgyeknek nem szabad a színházba menni...

Megütközve néztem rá. De miért? Hiszen százan és százan jönnek ide.

— Igen, de azok mind férfiak.

Elmentem. Az egyik uccasarkon ismerőssel találkoztam. Elmeséltem neki, hogy mi történt. Nem is csodálkozott.

— Persze, hogy nem engednek be nőket... Várjon, majd együtt elmegyünk.

— Hát mégis?

— Hogyne... Dugva, proscenium páholyban.

Ami előbb még lehetetlen volt, az egy kis spanyol diskurzus után most sikerült. Bejutottunk. A színház előrésze rácsos, mozaikkal kövezett szabad térség, ott árulnak frissítőt, lottójegyet, újságot, legyezőt. Naplopó, kósza népség áll itt, néger, kreol, kínai összevisszaság. Kíváncsian, sőt kissé megütközve néztek hölgyvendégeinkre. De azután hozzátették a mindent megmagyarázó szót:

— Americana...

Egy oldalajtón eltűntünk, a színpadon voltunk. Két díszletfal között elrejtve egy páholy közvetlenül a függöny mellett. A hölgyek hátul ültek le, őket a nézőtérrel senki sem láthatta. Mi, férfiak, elől kiláthattunk a nézőtérre.

Minden kis hely zsúfolva, összesen talán négyszáz ember; fért be. A karzaton egymás felett közönséges deszkapadok, s a lábat az előtte levő pad szélére rakva a gallértalan, nadrágban, ingben ülő sokadalom. A földszinten jobb közönség, közöttük néhány külföldi turista.

— Nőnek vájjon miért nem szabad itt nyilvánosan megjelenni? — kérdeztem.

— Mert ennek a színháznak a főmutatványa a La Rimba!

—Mi az?

—Voltaképpen annyit jelent, mint „multság“, de itt egy tánc, a legérzékibb, a legalantasabb. Tipikusan kubai és délamerikai. De többet nem beszélek róla. Majd meglátja.

A közönség türelmetlenkedett. Helyi szokás szerint úgy tapsolt, mintha ezer castagnette ütődött volna össze. Dobogott a sok láb. Végre megjelent a zenekar. Az egyik muzsikus kezében hangszer, amelyet még sohasem láttam. Exotikus gyümölcs, vagy fa szárított kérgéből készült rovátkolt pufók valami, rovátkáin kis fadarabkát húznak végig s az recsegő, riszákoló hangot ad. Egészen bizonyosan afrikai eredetű. Különös, jellegzetes karaktert hint a zenébe.

De csend, felgördül a függöny, kezdődik a játék. Színpadon hasonló produkciót még nem láttam. Már maga a tárgy. olyan, hogy nehéz hozzászólni. Két egymás mellett épült ház bonyadalmáról van szó. Az egyik házban hangos kis hölgyek laknak, akik csak abból élnek, hogy nők, akik az ablakon kikopogva, az ajtóknban álldogálva csalogatják be a férfinépet, — ebben a pillanatban éppen a szomszéd ház néger inasát, akinek egy megtakarított aranya van. Ezt szedik el tőle.

A szomszéd házban ugyancsak három hölgy lakik. Anya két leányával. Derék, igen tisztességes polgári család. Egy vidéki bácsijukat várják, aki kamasz fiával látogatóba jött Havanába. Már évek óta nem látták, talán meg sem ismeri őket.

Ugyebár fölösleges magyaráznom, mindent tudnak. A vidéki nagybácsi összetéveszti a két házat, az ucca leányaihoz tér be, akik rögtön a szituáció magaslatára emelkednek, rokonokká alakulnak át, kitartott lovagjaikat vőlegényüknek mutatják be, végül pedig elcsábítják a bácsit és vidéki kamasz fiát.

Eközben mások tisztességtelen szándékkal a tisztességes házba kerülnek be, ott a mama és leányai azt hiszik róluk, hogy a vidéki rokonok, de azért a leg-

nagyobb mértékben furcsálják a jámbor vidékiek illetlen mozdulatait. A leányok vőlegényeiről a vendégek azt hiszik, hogy kitartott lovagok s meg akarják verni őket. Mindenki hálóingben, a hölgyikék pedig majdnem meztelenül szaladgálnak.

Amit leírtam, az csak halvány vázlat, vígszínházi bohózat, amelynek hihetetlen fordulatokat ad a játék. Mozdulatok, gesztusok, fogások, amelyek a világ minden más városában rögtön azt vonnák maguk után, hogy a rendőség becsukja a színházat, itt a legtermészetesebbek s az, hogy valaki nadrág nélkül lép a színpadra, csak annyi, mintha nálunk felöltöben jönne be.

A nők ruhája csak egy köpeny s féltrikó, a lábuk csaknem a csípőjükig csupasz s „véletlenül“ mindig kilátszik meztelenségük. De nehogy azt higgyék, hogy ez a színház lebuj, hogy csak ordinárságoknak épült. Ilyen van vagy három-négy Havanában. Ez a népmulatság. Európa latin nemzetei se valami igen erkölcsösek színházaikban, de képzeljék el őket, ha a világ egyik messzi tengerének buja kis szigetére vetődnek el, ahol megszűnik minden tartózkodás és még fölébe kerekedik a néger, afrikai érzékiség. Olyan színházi produkció támad, melynek sehol sincs párja.

A színdarab maga körülbelül mellékes. A fontos az, hogy az egyfelvonásos zarzuela változásokra van osztva s minden változást ének és tánc fejez be: danzon. A szereplők egy sorba állnak fel, a primadonna kissé előbbre lép. Rendesen félvérű. Eléneklí a dalt s azután következik a tánc.

Venus Kalopyge, most segíts! A táncosnő felsőteste egész mozdulatlan, csak a csípőjétől lefelé mozog — háttal a közönség felé. A legravaszabb izomforgásokat végzi, körbejár és a zene vad ütemeire fel-fellöki izmait, a különös fahangszer, a „güaja“, rikácsoló hangot ad az egész zenekarnak, a rézkürt hosszú ívvel ordít ki a káoszából és a timpani, valamint a dob afrikai vad táncok ütemeit hozza vissza. A színpad minden szereplője keveri és forgatja ülőizmait, fel-felrázza, —

azután következik a változás. A darab folytatódik tovább.

A közönség csupa várakozó izgalom. A darab legvégét, a „La Rumba“ bemutatását várja. Bár erősen megtapsolja a bolerot, amelyet mindig a darab közepe táján énekelnek, de nem igen törődik vele. Fődolog az utolsó tánc, mikor a darab végezte után lemegy a függöny és újra felgördül, hogy minden pár, aki egymásé lett, bemutassa a „La Rumba“-t.

Az előbbi apró változásvégek csak éppen figyelmeztetések, apró izgatások voltak, a „La Rumba“ a nagy felvonásvég, a finálé, amelynek, mint Wagner színpadján is, mindig valami rendkívülinek kell lenni.

A hölgyek erre a táncra átöltöznek. Csak egy vékony selymekabátka és még vékonyabb selyem térdnadrág van rajtuk. Két hónap előtt még egészen meztelenül táncolták, de a rendőrség — ah, a civilizáció! — most egyelőre betiltotta.

Háttal állanak fel férfitáncosuk felé. Az egész tánc jellege érzéki magnetizmus, hogy a férfi, mennyire követi, mennyire rabja a nőnek. A kreol táncosnő sárga vagy vörös selymekendőt tart a kezében. Lassan körbe kezd haladni, a férfi egészen kis lépésekkel, folyton egy pontra nézve utána. A nő felső testét kissé előre tolja, miáltal csípője erősebben kiválik s minden lépésnél megvonaglik. Néha egy-egy spanyol táncokra emlékeztető vonás csúszik a táncába, de különben az egész teljesen afrikai marad. S a Moline Rojóban megtaláltam a machiche, s az annyira divatos tangó eredetét. A legkezdetlegesebb rabszolgatartó korszakból valók ezek a táncok, mikor a Dél-Amerikába hurcolt feketék a saját ősi táncaikat beolvasztották a spanyol táncba. Argentínától felfelé egészen az Antillákat beleszámítva Havanáig divatosak és őseredetűek ezek a táncok, európai Spanyolországban, vagy fehér spanyol gyarmatokon sehol sem lelhetünk nyomukra; de az északafrikai négertáncok már rokonuk és az, hogy szalonjaikban most olyan divatos a tangó, azt jelenti,

hogy a spanyolok négereket vittek rabszolgaságba s a cukornád- és dohányültetvényeken az úr ezekkel a táncokkal mulattatta magát, barátait. Különös és érdekes erkölcsi lehetnek annak a világnak!

De a rumba-táncosnő szembe kerül a közönséggel. Ekkor következik be a felső testrészt egyetlen mozgása. Megrázza vállait és mellét, egy pillanatig hastáncba csap át, majd megfordul. Háttal a néző felé. Ami kígyószerűséget, vonaglást, rázást csak feltételezhetünk izmuktól, az mind bekövetkezik. Az alak egyre jobban ülőhelyzetbe kuporodik, egészen a színpad szélén guggol, a zenekar felett. És rázza, forgatja magát. A közönség, a táncos megszokta, hogy meztelenül táncolják ezt a táncot, a táncosnő tehát tánc közben egyre azon igyekszik, hogy széles kis nadrágjától megszabaduljon. Egyre több és több látszik ki a kreol aktból, — oh, Venus Kalopyge! — a közönség ordít és tombol, az alak vállát, derekát rázva, felemelkedik, a férfi, aki eddig mozdulatlanul állott a háttérben, hozzásimul s majdnem egybeolvadva, lassú ringással a zene afrikai, tropikus ritmusára kitántorognak.

Következik a másik, a harmadik pár, a verseny fel-lázítja a tömeget, vad ordítással telik meg a ház. Végül csak a nők jönnek ki s egyszerre hárman ismétlik el a rumba végső mozdulatait. De már csak azért, minden ambíció nélkül, hogy a tomboló zaj elüljön.

A rumba zenéje tipikusan kubai sanzon. Másnap este egy előkelő bálban hallottam megint. Gyönyörű fiatal leányok táncolták, a legjobb társaság. Persze kolostori egyszerűséggel, minden hevesebb akció nélkül. Úgy, ahogy házileányokhoz illik. De azért néha egy-egy mozdulattal elárulták, hogy rumbául is tudják. Néhány házzal odébb, a Café Politeamában álarcos b l volt. Főképpen négerek és kreolok. Ott már az igazi, hamisítatlan rumba járta.

Erre a trópusok felé m g őszinték az emberek.

AZ ŐSZINTE KREOL NŐ.

Április estén volt Havanában.

A tengerről berepült a szellő és kiverte a nappal megüllepedett, nehéz meleget. A keskeny uccák napvédő ponyváit, amelyek e házak között végigfutnak, felgöngyölítették s a vidáman ragyogó csillagok kedvtelve hallgatták Columbus városa felett a felszálló zenék élénk ritmusát.

Márványszobámból, — közönséges hotelszoba! — ahol egész nap feküdtem, megfürödve, gondtalanul, mulatságra vágyón siettem ki az uccára.

Nappal csak feküdni, feküdni itt a trópusokon, de este ki a nagyszerű multságokba, az örökös havanai bálba.

Idegennek lenni, pénzt érezni a zsebben és Havanában tölteni el az éjszakát, — nem rossz!

— Hát ma hova menjek? — kérdeztem meg a hotel portásától, a becsületes kubaitól.

Hogy miért volt becsületes¹?

Mert nem hazudott.

Mikor első este Havanába érkeztem, észrevettem, hogy nekem valamiért kétszer annyit számított, mint a benszülötteknek.

— Mi ez? — kérdeztem a még Európából magammal hozott szigorúsággal.

— Honszeretet! — felelte a portás. — Az idegen csak fizessen, van pénze, mulatni jön ide.

Meghajoltam az érv előtt. Fizettem és mulattam.

A portás gondoskodott róla.

— Hova menjen ma! — ismételte meg a kérdést.

Rövid gondolkodás után el is döntötte.

— A Cafe Politeamába.

Tehát odamentem. Bál volt a „Café“-ban s estétől reggelig a rumba járta. A rumba, — minden délamerikai tánc szülője, őse, foglalata és kivonata. A tangó,

a macsics, a maxixe csak egy-egy virág, de az élő, ringó, zúgó, eleven törzs a La Rumba.

Kavargott és lihegett a Politeama terme. A villanycsillárok alatt összezsúfolva százan és százan csúsztak és topogták egy helyben a rumbát. A kreol zenekar; szakadatlanul a rumba kurta, vonagló, izgatott, dühös és akaratos melódiáit játszotta. A gu&ja rikácsolva ordított, amint a kis fadarabot végighúzták rovátkás hátán, a rézkürt magosán sikított, a banzso pengett és pattogott, a hegedűk zümmögtek, mert a vonónak nem volt ideje, hogy végigfusson a húgokon.

A rumba érzéki örülete kábította mámorossá az egész sokaságot.

Olé!

Havana alja találkozott a Politeamában. Együtt a pokol és a lebuajok gőze márványcsarnokban, villamoslámpák, virágos girlandok alatt. Az ajtók nyitott terraszokra nyitak, ahol számtalan asztal körül ömlött a jégbehűtött pezsgő, az oranzsád, a kokakola. Fent a mélykékségű, csillagrajzú ég előtt a rumba bacchanáliája.

És a rumbapokol ördöge egy kreol nő.

Öreg, csúnya, a kikötőlebuajok söpredéke. De a ruhája! A ruhája rózsaszínű muszlin és ezüstcsipke. Rózsaszín harisnya és fehér cipő. A derekán égszínkék öv. Hajában teknősbékatűk és virágok. Fekete karja ifedetlenül lógott ki a rikító rózsaszínből, dekoltázs körül csipkék és a muszlin alatt, keblén egy kis zacskó tele arannyal.

Ez a kis zacskó arany volt a Politeama szenzációja.

A rikító kreol nő arcához kellett az arany. Megöregedett, elnyűtt volt ez a fej. Beesett arc, alacsony homlok, tüskés szemöldökű, villogó, apró szem, a fogsora csaknem csupa aranyfog és a vékony, alul hirtelen széles, tömpe orr mellett két függőleges ránc.

A karja vékony, csuklóján csörgött az arany és vert ezüst karperec, jamaikai benszülöttek munkája.

A termete vékony, már-már megrokkant, öreges.

A zene őrjítőn duruzsolta, keverte a rumbát. Mindenkinék ott lihegett a párja a háta mögött, csak az aszott kis kreol nő állott, vergődött egyedül. Az area a kielégítetlen vágy bánatával telt meg, a szeme kért könyörgött a férfiaknak, hogy jöjjenek, jöjjenek, táncoljanak vele... Senki nem hálásabb, nem hübb, nem odaadóbb nála. A férfiak nevettek, csúfondáros arcok hajoltak köréje, de a kreol nő nem hagyta magát.

A melléhez nyúlt és megcsörgette az aranyakat...

— Hujj jé! Hujj jé! — sikongott a sokadalom...

És kivált a tömegeből egy férfi. Fehér férfi. Megveregette a vállát az öreg nőnek és a háta mögé állt. A zene újra kezdte a rumbát.

Csak ezt a párt nézte a Politeama.

Ami kiégett parázs, be nem teljesülhető vágy, elszállott ifjúság siralma és kielégítetlen szenvedély csak lehet egy nőben, az mind kiült a kreol nő arcára. Vékony, elernyedtt testét hevesen és lázasan dobálta, lehunyta a szemét... Arany fogsorával ajkába harapott és úgy adta oda magát a gyönyörnek, hogy táncosa Van.

A fehér csirkefogó pedig lassan legúgolt mögötte és észrevétlenül, kígyósiklással eltávolodott. Havana szegény, öreg lánya pedig rendületlenül járta a rjgmbát. Azt hitte, hogy egy férfi tartozik hozzá, hogy bájai megbabonázzák, — az övé, az övé...

A zene dőzsölt és tobzódott, a terem ordított és nevetett.

Nevette a kreol nőt.

De egyszerre észrevette, hogy mi történt. Mint az állat, akinek torkába dőfik a kést, nagyot hörgött és elkeseredetten rázta, rázta mellén az aranyakat.

—Gyere, gyere vissza! Megveszlek, pénzt adok neked, aranyat, csak táncolj, táncolj velem.

—Hujj jé! Hujj jé! — sikongott a terem.

A fekete gnóm körbeszaladt, kereste, hol lehet az ő férfja.

Visszajött!

A kezében egy pohár oranzsád. Mint egy lovag meghajolt a kreol nő előtt.

A terem tapsolt, ordított, ujjongott.

A kreol nő pedig győztesen emelte fel fejét és balkezeivel megcsörgette sivár mellén az aranyakat. A kreol zenekar rázendített újra a rümbára.

Olé!

ROHANÁS KUBÁN KERESZTÜL

Isten veled szép, erkölcstelen és vidám Havana!

Sietve el kell hagynunk, mert ezen a héten már négy pestis eset fordult elő, lehet, hogy kimondják a nemzetközi zárlatot s nemsokára nem is érinti hajó Kuba szigetét. Siessünk, rohanjunk Santiago di Kubába, ahonnan a hajó Jamaikába érhet.

És rohantunk!

De ez a rohanás szép volt a hétszáz mérföldnyi szigeten keresztül. Indultunk este. Az út huszonnégy óra. Érdekes megemlíteni, hogy a tropikus vonat fő-részvényese a havas északi vasútóriás: a *Canadian Pacific*. De míg fönn északon minden kocsi acél s kívülről olyan, mint a kovácsolt acéldoboz, itt lent minden fa. De milyen fa! Ez a mahagóni, a cédrus és a magvagua hazája. A legnemesebb és a legrágább fakincsek. Kuba el van árasztva velük. Minden kapu, a sétatér padja mahagóni. És minden vasúti kocsi egy kis csodaláda. A kubai ügyet sem vet ezekre a fákra. Olyan természetes. Terem. Majd száz év múlva, ha az amerikai kipusztította és eladta erdőit, majd akkor tudja meg, hogy mit vesztett el.

Havana kiszalad mellőlünk; egy pillanatra még becsillan a nyitott ablakon a mexikói öböl, azután kint száguld a remekmívű, tompán csillogó mahagóni vonat a holdvilágos, csillagos ég alatt.

Másnap tündöklő reggel.

És most engedjék meg, hogy a következő tizenkét

óráról egészen rohanó leírást adjak. A téma szép. Egy exotikus, tropikus sziget a vasút ablakából nézve.

A pálmák és cukornádültetvények felett százával repülő sasok. Pompásan gosiroznak, mintha csak a repülőgépektől tanulták volna. A fekete szolga vasúti kocsinkat belül sastollseprűvel tisztogatja. A vasúti ajtók tárva, nyitva. Nagy meleg. Hogy be ne csapódjanak, kis faék van alattuk. A faék mahagóni fa. Pálmákkal szegélyezett hatalmas utak. A pálma egymagában a mezőn kietlen, poros, szomorú, csaknem koimákus növény. Fasorban már szép és árnyatadó, erdőben együtt száz és száz megindító. Az óriási levelek sutto-gása viharszerű.

Tisztásokon kétkerekű hatalmas kocsik. Színültig cukornáddal. Négy pár ökör van eléjük fogva. Az első pár kötele méterekkel hosszabb, mint a többié, csak azután következik a második pár. Vájjon m!i előnye lehet ennek a húzásnak? Cukorgyár. Körülötte égszínkék kis falu. A házak előtt oszlopos, földbe cövekezett tornác. Ablak sehol, helyükön csak ajtó,, széles, nyitott. Minden ház egyetlen nagy szoba, ívekkel, paravánnal több részre választva. A „spanyolfal“ szó származását most értettem meg.

Megint pálma, banán és mahagóni erdő. Tovább... Az erdő ki van vágva. Cukorültetvény támad helyébe. Ezért mindig több és több erdőt vágnak ki. A kezdődő cukornád olyan, mint a fiatal kukorica, A kiálló fatönkék, mint egy elhalt, erdő sírkövei. Állomáshoz érünk. Apró kis lovak kikötve a kerítéshez. Rajtuk magas, erősen ívelt nyeregkápa. Gazdájuk sarkantyúsan, széleskardoson áll az állomás előtt, mely egyúttal vásár is. A kardos, sarkantyús emberek nem katonák. Azt gondoltam, hogy a büszke spanyol vén gögös maradványa. Hidalgók a kubai állomáson. Megmagyarázzák. Közönséges parasztok. Sarkantyú kell a lónak, kard pedig, mert olyan rosszak az utak, hogy a gazt karddal kell sokszor kiirtani. A parasztokon csak panamakalap. Csak a paraszt és a vidéki úr hord panama-

kalapqt. A finom kubai feketeszalagos, apró szalma-
kalapot hord, melyet Budapest „Girardi“ néven ismer.

Az állomás elmarad. Pálmatereng. A legváltozato-
sabb alakulatok, magasságok. A pálmák alatt ökrök le-
gelnek. Fűrésztelep. A legdrágább mahagonifák ezer-
számra. Újra kivágott, kiégetett erdőség. A földön
megpörkölt, hatalmas pálmalevelek. Őserdő következik.
Amilyen hajdan Kuba volt. Vékony fák ezrei, szövevé-
nyekkel, élődsi kötelekkel keresztül-kasul csavarva,
fonva. Ember itt még sohasem hatolt át. A legbámu-
latoisabb színek és virágok. Közben egy-egy óriási
pálma. Némelyiken húszfajta élődsi. Egész botanikus
kertek egy fán. Újra cukornád, megállunk. Cukornád-
dal teli vagonok. Egy néger lerohan a vonatról, lop
egy cukornádszálat. Van egész napra tápláléka.

Kis falucska. Salvador. Minden putri pálmaháncs-
ból fonva, teteje pálmalevél. Olyan, mint a zsúpos al-
földi ház. Munkás camp-ek. Egészen nyitott, ez is
pálmaháncs, bent függő ágyak, szabad tűzhely, lobogó
láng, asszonyok főznek, meztelen csokoládébarna gye-
rekek játszanak a porban. Hátnál a mezőn lovasok bak-
tatnak, messze cukorgyár füstöl.

Megint őserdő. De csak egy mérföldig. Hatalmas
dohányültetvény. Az erdők lassan mind kipusztulnak.
Kuba ősi szépsége eltűnik. A dollársáska mindent fel-
fal, a merre elvonul. Színek, virágok, ősi erdők... El-
múlnak. Helyettük cukornád, dohány, cukornád,
dohány.

Állomások. Nem állunk meg. Az útra kihajlanak
az állomás kerteskéjéből, kerítése mögül a csodálato-
san buja, fürtös, lila bourganvilla függönyös ágai.
Mért olyan virágosak, szépek mindenütt az állomások?
Hogy az állandóság boldog, nyugodt képét adják? Hogy
fájjon az utasok szíve? Ó nyugtalan, izgató rohanás!

Most megállunk. Narancsliget. Isteni, boldog illa-
tok. Építik a vasúti töltést, rakják a síneket. A talpfa
is mahagóni. Camagüeybe értünk.

— Una lista! Una lista! — rohanják meg a vonatot.

Száz és száz ember. Havanában tegnap volt lottóhúzás, annak a nyereménylistáját kérik az újságárustól, aki a vonaton jött. Mindenféle rendű és rangú ember. Egy lista, kis rongy, nyomtatott papír 25 amerikai cent. Több mint egy korona! Mindenki megveszi.

Ebédidő, le kellene szállani a vendéglőbe. De nem lehet. Minden kocsit elzártak. Jön az orvos. Végigvizsgál. Nincs pestis. Mehet.

Pompás ebéd; 75 cent. Az asztalra kirakva tízféle jobbnál jobb étel. Mindenki azt, annyit vehet, amennyit akar. A szakács, a pincérek kínaiak. A kubai vasútvonal mentén minden vendéglő a kínai Vay Tsong kezében van. A tálalásnak ezt a módját Szibériában az oroszoktól tanulta. A spanyol-amerikai háború után jött ide ajánlatával. A vállalkozó kínai hangyák elárasztják az egész világot. Vay Tsong ma dúsgazdag ember.

Rohanunk tovább. Száz és száz változatban a dél-előtti képek. Egy agavemező mellett gördülünk el. Vadon nő a pálmák közt. Egyidősek, egyszerre virágoznak. A ritka virág száz és százszámra egyszerre. Tékozló gazdagság... Hát ez? Hogy került idei Zabültetvényen robogunk keresztül. A pálmák, széleslevelű banánok, duzzadó mahgofák, bambuszligetek közé? Szegényes és fakó kis hegyes kalászkok. Valami az én hazából. Megindulva nézem.

Országút. Kis lovacska két szántalpon a réteken keresztül vízzel teli hordót húz. A kocsis szétvetett lábbal áll a szánon. Szánkó a pálmás Kubában? Nem különös?

Alkonyodik. A hátunk mögött a felhők színén látjuk. De csak egy pillanatra. Itt nincs átmenet. Világos — egyszerre sötét.

Gyönyörű holdas este. A vidék kezd hegyessé válni. Folyón robogunk át. Széles, lassú víz. Partján óriási pálmák, bambuszok. Üde, zöld völgyek, a vonat állandóan hidakon, meredélyek felett csattog el... Csak

sejteni lehet a növények gazdagságát. Kár, hogy este van.

San-Luis ... Kivilágított kis város... Zene harsog. Cirkuszsátor... Látni a közönséget, a körbefutó kis lovacskát. Taps... Hány helyen tapsolhatnak most a világon egyszerre ... Hány siker, hány bukás!

Szaladunk tovább ... Mindig több és több lámpa... Zaj, hotelemberek, poggyászhordók kiáltozása mindnyájunkat egy terembe szorítanak... A hónunk alá hőmérőt tesznek... 36.7 fok. Mehetünk...

Santiago di Kuba. Bájos kis spanyol házak. Olyan jó idegen városba megérkezni. Az autó meredek úton siet fölfelé. Más mint Havana. Még régibb, még spanyol osabb. Az uccákon embertömeg áll s az égre néz. A fényes holdgömb egyre jobban elsötétül. Már. csak csöpp karéj látszik.

Holdfogyatkozás és pestis! Minden jó lélek dicserje az urat.

KAKASVIADAL

Christo di Kuba, 1914.

...Vakító, izzó napsütés. Ezekon a déli szigeteken lehetetlen reggel kilenc órától délután négy-öt óráig az uccára kilépni.

Öt percnyi séta felér öt órai hazai gyaloglással, vagy egy kisebbszerű hegymászással. Csak egyetlen megoldás lehetséges. Autóra ülni és rohanni fel a hegyekbe. De ez azután öröm és élvezet. Szembekapjuk a nagyszerű, üdítő szellőt, egy-egy pillanatra a pálma- és bambuszligeteken túl felcsillan a tenger, Dos Bocas házai szinte elvesznek a virágok és gyümölcsök színeinek orgiájában, a legpazarabb levélalakulatú pálmák ligetein surranunk át, a nyitott házak verandáin boldog ismeretlenek — miért csak az ismeretlenek boldogok? — ülnek és hintáznak kis székeiken, túlon túl gaz-

dag és buja gyümölcsösbódék, azután vasúti sín; állomásra értünk. Christo! di Kuba...

Az autó megáll, megfordul. Leszállunk, hogy körülnézzünk. A hátunk mögött valahonnan ideges zaj, kiabálás hangzik. Cirkuszalakú faépület. Nincs egészen bedeszkázva, olyan, mint valami épülő ház váza. De látom, hogy amfiteátrumszerű ülései vannak s hogy első emeletén korlát fut körbe. Kapuja tárva-nyitva. Belépünk. Két oldalt vályogfészer, alatta vagy ötvenhatvan kikötött, felnyergelt ló. Bizonyos, hogy a környék farmerjei gyűltek össze. Kissé idegenül, félve húzódnak az arénába. Középen manézs, mint a cirkuszban, de széle sűrű ketrecszerűen van elzárva. Emberek vitatkoznak, ordítanak. Az első sor közepén egy fekete rendőr; ül, mellette csengetyűs úr, mindenki eléjük járul s dollárokat ad át. Havanában spanyol pénz járja, Santiago di Kubában csak amerikai. Egy szigeten, egy államban!

— Két dollár a fehérre!... — ordít az egyik. — Három a feketére!... — ordít a másik. — Nálam a feketét! Nálam a fehéret! — zajongják össze-vissza.

Csakugyan, lent a porondon egy gyönyörű kakas járkál. Kakasviadalba jutottunk. A rendőr, aki a fogadásokat ellenőrzi s egy angolul beszélő úr; hozzánk jön.

— Tessék felmenni a karzatra... Ez itt lent csak a fogadók helye. Külföldi vendégeket fent látunk igen szívesen.

Felmentünk. Alattunk a kis ketreccel berekesztett kör, néhány padsor, azon izgatott arcú, villogó szemű fehérek, feketék. Az egyik kakas begyesen és büszkén lépdelt az ide-oda siető, fogadásokat kötő emberek lába alatt, között. Acélos, zöldeskék farktollai diadalmas ívben csillogtak, farka alatt minden tolla ki volt tépve s bőre mintha zománccal lett volna vértézve. Lábain fel, egészen a combjáig nem volt egyetlen tollú sem, lábszára kaminpirosra festve s taraja körül is vérespiros a feje. Tündöklött, fénylett a hősi állat, határozottan úgy járkált, mintha tudná, hogy miről van szó.

Ellenfele, egy kis, jelentéktelen szürkésfehér kaskas, gazdája hóna alatt húzódott meg. Most hirtelen csengetés hangzott fel, a zsúri: a rendőr; és csengetyűs társa jelt adat a viadal megkezdésére. A fogadók zaja fokozott erővel nőtt leírhatatlan hangzavarrá. Hirtelen mindenki újra tett, fogadott, intézkedett, igazgató, mint a zug játékszíjakban, mielőtt a krupié leadja a lapot.

A közép csakhamar kitisztult, csak két ember maradt bent, hóna alatt a két kakast szorongatva. A madarak fejét néha egymás ellen irányították, ingerlően, idegesen kapott, csapott egyik a másik felé, egészen olyanok voltak, mint a cirkuszi birkózók, amikor ujj-hegyükkel ingerlik egymást.

Végre lekerültek a földre. Csak egy pillanatig állottak egymással szemben, akkor a fekete nekiugrott a fehérnek, de az hirtelen átrepült felette. Nagyszerűen védett és rögtön újra megfordult. A fekete újra neki-esapott, nem talált, mert a fehér újra átrepülte, megfordult és csőrével a fekete taraja alá vágott. így váltakoztak folytonosan apró rohanások és kapkodások. A cél: mindig a másik feje a taraj alatt, lehetőleg a szeme táján, vagy éppen a szemébe. Semmisem a véletlen, minden a tudás, a tréning. Hihetetlen, mennyi energiával, ötlettel dolgoznak ezek a szerencsétlen állatok. Tudják, hogy életről, halálról van szó. Gondolkodnak, védenek, akciót folytatnak. Se a vívó, birkózó vagy boxoló emberek nem különbek náluk. Nem is tudnak többet.

A fogadók tömege pedig visszafojtott lélekzettel nézte a támadásokat. Ó, hogy tudják, hogy melyik csapás mit jelent, mennyi értéke van. A kaskasok gazdája és mestere pedig a keleti emberek ülő guggolásával kuporodott a kör két átellenes pontjára és úgy nézte a védést, a rohanást. A négerek szemefehérje sokkal jobban villog, mint a fehér emberé s úgy tűnik fel, hogy az átmenet nincs élesen elhatárolva, hanem sárgás irizálással olvad át. A fekete kaskas gazdája szemének ez

a foltja izzott és égett, az egész szem óriás nagygyá nyílt szét, a széles fogak állatian váltak ki a feketepiros ajak mögül és az arc szinte eltorzult.

— Gallo! Gallo! — ordította vadul és kétségbeesve.

A kis fehér odacsapott a fekete nyaka tájára, az aréna üvöltött, ők, a szakértők, tudták, hogy mit jelent ez az ütés. A fekete futni kezdett körbe, kínosan, menekülön, a fehér pedig utána. A két egymásra vadított állat őrzőngő köröket írt le, felülről nézve minden borzalma mellett is komikus volt a két futó szárnyas. Amennyire csak képes volt, úgy lépett ki mind a kettő, kívül a menekülő fekete, belül szaporábban a kergető fehér. Amikor pedig a fekete azt gondolta, hogy a másik elszédült, hirtelen megfordult és feléje csapott, de a fehér hirtelen felrebbent és felülről vágta csőrét a másik szemébe.

— Gallo! Gallo! — sírta kétségbeesve a guggoló néger, a fehérekakas-pártiak pedig vad diadalordításba törtek ki.

A föld véres lett, a fekete egyik szeme kifolyt.

A vad hajsza újra kezdődött, a rettenetes futkározás az élet és halál kapui között. A fekete megfordult, újra szemén csapta a fehér. Ó, itt nem repdestek tollak, mint a japán peravánok híres kakasviadalain, csak fejre és szemre ment a harc. Addig ütni, csípni a tarajt, míg kiloccsan az agyvelő, addig vágni a szemet, míg megvakul az ellenfél, addig kapni a nyaka alá, míg felszakítja a torkát.

A fekete már nem bírta a véres köröket, egyszerre megállott, mintha ólommal vált volna hirtelen a feje és megroggyant lábbal előre bukott, lehajtott fejjel egy helyben állva. Rettenetes kép! Kegyelemre megadta magát, akárcsak a gladiátor, aki Néróra nézett véres szemmel, várva a lefelé fordított hüvelyk halálos jelét.

A néger bíró csengetett. Szünet. Az óráját nézte. Egy perc. Mint a boxolóknál. És mindkét gazda vagy tréner felkapta a maga kakasát, vörös selyemkendőcskével letörülte a véres tarajt s a gyilkos csőröket ajka

közé szorítva tisztította meg a homoktól s fűjt be levegőt. Aki már boxversenyt látott, tudja, hogy csaknem így tesznek az emberekkel is. A különbség csak annyi, hogy ott nem megy életre-halálra.

Újra csengetnek. A szünetnek vége, egymással szembe állítják a két kakast. A fekete minden életösztönét összeszedve, támadni akar, de nem tud... Nem lát... Megvakult. A fehér fejbeüti. Mint az ólomdarab, lehajtott fejjel újra előre bukik. Megáll. Gazdája jobb kezét magasra emeli. Újra szünetet kér. Megkapja. Szótalanul emeli fel szegény állatját, a fehér egyedül marad a porondon. Büszkén járkal körbe, azután megáll, kinyújtja nyakát és egy ujjongót, boldogát kukorékol. Egyetlen egyet. Győzött!

Megfagyott bennem a vér! Ez a kukorékolás jelentette a megmenekült életet, a diadalt, a sikert, a szerencsét, a dicsőséget, a hírt... Minden harc díját, minden értéket, amit az élet adhat akár kakasnak, akár embernek. Naphosszat, álmaimban kísér, azóta ez a kukorékolás, ez a hatalmas megnyilatkozás.

És a büszke kihirdetés után újra peckes körökben járkal a fehér. A feketét gazdája mosta, csőrébe levegőt fűjt, letette a földre... Hátha csoda történik... Hátha? És mozdulatlan szomorúsággal guggolt le nézni gyászos, legyőzött madarát. Az meg se mozdult, a fehér még egyszer fejbevágta... Azután hozzá se nyúlt... Minek? Már vége.

A fehér gazdája pedig boldogan ordított:

— Fél dollár ellen ötöt adok! Ki fogad?

A fekete gazdája újra feltartotta kezét... Újra kegyelmet, szünetet kért. A bíró nem adta meg... Mire a feketekakast tulajdonosa felemelte, vesztesnek jelentette ki. Nem várta meg, míg a másik megöli...

A viadal véget ért. A fogadók középre tolakodtak, hogy megbeszéljék a részleteket, mi pedig indultunk vissza Santiago di Kubába. Egy katonatiszt kérezkedett fel autónkra, lekéste a vonatját. Gyönyörű, férfias arcú spanyol fiú. Húsz dollárt veszített a feketén.

— Semmi! — mondta. — Generálisom, ötezer pesot szokott fogadni a kakas fejére.

Útközben elmesélte, hogy a gladiátorkakasokat két-három hónapig gyakorolják otthon bekötözött fejjel, lábukat alkoholba áztatják, hogy erős és ellenálló legyen, minden fölösleges tollától megszabadítják s mikor a legjobb kondícióban van, kihívják az ellenfél kakasát. Tét tét ellen. A viadalra összejön a környék minden farmere s megkezdődik a játék pénzre, életre-halálra. Míg az egyik kakas meg nem döglik, vagy míg gazdája fel nem adja. Hacsak a félszemét ütik ki, meggyógyítják s legközelebb egy másik félszemével cserztik össze.

Beértünk Santiago di Kubába. A Plazan pálmák alatt sétálók százai, harsogó katonazene. Élet, boldogság, szerelem, játék, — egy kis töredéke annak az egyetlen kukorékolásnak!

KINGSTON—JAMAICA

1914. április.

Föld, amelyen 1494-ben Columbus is állott.

Kelet-India helyett Nyugat-India, — de Columbus indiánjainak, az *arawak* törzsnek ma már nyoma sincs, ám helyettük van sok ezer hindu.

Ilyen tréfákat csinál a kolonizáció.

Ha Columbus ma utaznék Jamaikába, ott valóban hindukat találna, akikért valaha útra kelt.

Xaymaka az arawak indiánok nyelvén „a források országa“ volt. Lett belőle *Jamaika*.

Rum, szalmakalap, banán, rizs, ananász, néger, hindu, pálma, kávé, nád, néger, hindu, vízesés, forrás, halászat, banán, egy marék angol, Kingston két széles uccáján árkádos fehér angol kormányzati házak, St. Vndreeóban a kormányzónak íves, csúcsos, automobilgarázs-szerű palotája, egyik vagy másik kikötőben egy ott vesz Legelő angol cirkáló, pálmafák, rettenetes hőség, este kellemes szél a tenger és a hegyek felől, reggel hangozós piac, ázsiai, afrikai tarkaság az uccákon, halászó, automobilozó és kormányzó fehérek — ez Jamaica.

Angol gyarmat.

Mindenütt ugyanaz. Malta éppen olyan, mint Ceylon, Ceylon mint Malta és Malta mint Jamaica.

Csak a vegetáció változik, de az angol ugyanaz marad.

*

Hajónk csendesen siklik a mexikói öbölben.

A tengerből felbukkan Jamaica zöld, pálmaligetes partja.

Port Antoniónál egy félórára megállunk, azután indulunk a főváros: Kingston felé.

A fedélzeten megszólít egy úr:

—Ön magyar?

—Igen...

—Kingstonban is lakik egy magyar.

—Úgy... örvendek... Hogy hívják?

—Gróf F...

—Gróf F...? (és csodálkozó arccal nézek az angolra.) Ilyen grófi család nálunk nincs.

—Sejtettem... — szól az angol. — Nagy kártyás, könnyelmű alak. A Myrtle Hotelben megtalálhatja.

*

Megérkezünk Kingstonba.

A „pestises“ Kubából jövünk. Orvosi vizsgálaton kell átesnünk. Az angol orvos kis csipesszel felfordítja szemhéjunkt, — mehetünk.

A parton megrohannak a hotelek vendégfogói, kis egylovas, ernyős kocsik, „hackney“-k vágatnak fel és alá, április van, a hőség elviselhetetlen.

El a hotelbe.

Kőpadlós szobák, nagy, nyitott ablakok.

A rettenetes hőség minden energiámat megöli. De mégis, az a magyar... Gróf F..., beszélni kellene vele. Ha már Jamaikában lakik egy magyar ember...

F... Egy ilyen nevű patikus volt egyszer Budapesten, élt egy lump fia is, akit kitagadott. Hátha ez az? Azóta gróf lett.

Legvékonyabb selyemruhamba bújok s átmegyek a Myrtle Hotelbe.

Fehér és szikrázó a cementváros, boldog vagyok, hogy a pálmakertes Myrtle Hotelbe érek.

—Hol találom gróf F...-t?

—A második bungalow-ban.

Külön a hoteltől, a kertben két kis házikó. Ezek a bungalow-k.

Bemegyek a másodikba, nézelődöm az ajtókon. Az egyikken névjegy: Gróf F...

Bekopogok.

— Come in!

Belépek s jó hangosan köszönök:

—Jó napot!

—Hű!... Magyar?... —kiabál az ágyon fekvve egy jól meghízott meztelen alak.

És felül és megvakarja magát.

—Honnan jön!

—Pestről, gróf úr!

—Ugyan, hagyja! — nevet. — Jamaikai gróf!... Mit csinál az öreg disznó?...

—Ki azt — kérdem.

—Az apám! — nevet a gróf.

Az ucca ez az egy érdekes Kingstonban. Vásár napján. Fehér embert csak elvétve látni. Hemzseg a fekete. Az angol néger! Mert más az amerikai néger, más a spanyol néger és más az angol néger. Milyen érdekes stúdium lenne kifejtetni, hogy mennyiben lettek .amerikaiak, spanyolok, angolok, — *s mi maradt belőlük afrikai?*

Hangosak, vidámak, nevetők s messziről kínálják:

—Ripa banana gwine pass!...

—Dukonü, dukonu túde!...

Angolul beszélnek, de csak az a jó angol úristen tudja megérteni őket.

Közöttük karcsúderekű, vékonybokájú hindu nők és férfiak siklanak fel-alá. Megint egész más faj. Finom és arisztokrata. Bokájukon és csuklójukon ezüst-perecek, maguk verik kis kovácműhelyeikben, mint a cigányok. És kínaiak, és szíriaiak. Ez össze-vissza világ a földnek, azaz hogy a tengernek ezen a kis pontján.

Elhagyott, régi temető mellett visz el az út.

Halk füttyöt hallok. Megállok. Odanézek. A temető omladozó fala mögül két villogó szem, egy szép fiatal hindu lány szerelemre hív.

Bizarnak elég bizarr volna, — sietve menekülök.

Száraz, égető forróság. A hajnali ticcai sétáról hazaértem s mint a gróf, meztelenül én is az ágyra dőltem. Úgy látszik, itt ez a divat. Fekszem, fekszem, fekszem. Már tizenegy óra. Az mégse járja — gondolom — hogy itt vagyok, a világnak ezen a messze szögletén és heveréssel lopom a drága napot. Fel, fel! Friss fehérnemű, friss vászonruha — és ki az uccára.

De csak öt percig!... A hátamon Niagarák folynak, a tudóm nem bírja a forró szárazságot... Use«... Haza!... Magamba öntök egy citromos jeges teát, és vissza az ágyra...

És amíg heverek, elgondolkodom.

Kubában milyen szűkek az uccák, a házak árnyéket vetnek s az egyik háztól a másik oldal házáig baldahin védőernyő nyúlik át... Ezek az angolok pedig itt a trópuson széles, nyílt avenüket építenek.

A spanyol a déli nép, néki van igaza!

*

Este hat óra. A tespedt melegség egyszerre kilibben jótékony szellők szárnyán... „The breeze“... Az áldptt esti szellő megjött, ki lehet menni az uccára, a kertekbe. Ez az angolok ideje. Kezdődik a sport, a tenisz, a golf, az autózás, a halászat. Jó az az angol isten, aki a gyarmatokat teremtette.

Megyünk ki a fűvészkertbe.

A világ legbámulatosabb kertje. Szűk területen egész őserdő. A trópus minden szépsége és csodája. Fűszeres illatú virágok és soha nem látott pálmák... A nap lebúvik és egyszerre fenn ragyog a sötétkék égen, az ezüst hold.

Varázslatos est borul Kingstonra. Külön zeng a hindu és külön a néger ének, a kínai úgy oson a házak között, mint a kísértet, és gróf F... megkezdí társadalmi életét.

Ó!... a trópusok... az egy más világ...

A PANAMA CSATORNA

1914. április.

A panamai földszoros 1903-ig Kolumbia köztársaságához tartozott. Theodore Roosevelt volt akkor az Egyesült Államok elnöke, s az Egyesült Államok akkor: már 40 millió dollárért megváltotta a francia Lesseps—Wyse-féle koncessziót s Kolumbiával kezdett alkudozni, hogy csináljon vele száz éves bérletet a csatornára. Kolumbia nem akart úgy táncolni, ahogy az Egyesült Államok fityült, a hirtelen elhatározású Roosevelt tehát pénzen lázadást támasztott a panamai isztmuszon, ez elszakadt az anyországtól és külön köztársaság lett aznl a jelmonddal: *Pro mundi beneficio*. (A világ javára.) Az új köztársaság ezután független szerződést kötött az Egyesült Államokkal, a kijelölt csatornától jobbra és balra öt-öt mérföld területet — Canal zone — bérbe adott a végtelenségig az U. S. A.-nak, amely a bérletért 10 millió dollárt fizetett az első évben s a kilencedik évtől kezdve minden évben 250.000 dollárt. Ezt a pénzt Panama először ezidén kapta meg. Kolumbia még ma sem ismerte el az új köztársaságot, az Egyesült Államok szerzett jogait is tagadja s a lehető legtöbb kellemetlenséget okozza Panamának és hatalmas védőjének.

Panama köztársaság alkotmánya az Egyesült Államok mintájára készült azzal a különbséggel, hogy elnök egy ember csak egyszer lehet. Minden négy évben választanak új elnököt s 28 képviselőt. A választásokat az U.S.A. ellenőrzi. Panamának 450.000 lakosa van. Zászlója négy négyszög, fehér, kék, vörös, fehér színekben, az egyik fehér mezőben kék, a másikban vörös csillaggal.

Panama városa a köztársaság fővárosa; lakossága mintegy 50.000. Minden népfaj összeverődése. Kereskedelme kétharmad részben kínaiak kezében van, igen sok hindu, brit, néger lakja, benszülötteinek az anyanyelve spanyol. A telivér panamai az amerikaiak gyűlöli s a Canal Zone társadalmával nem érintkezik. Az az érzésük, hogy az Egyesült Államok kihasználja és majdan kifosztja. Így is van.

A város déli része piszkos, bizarr, uccáin rendkívül élénk élet lüktet, az erkélyeken, a házak előtt egész népvándorlás forrong és kavargó, a legérdekesebb néprajzi múzeumok egyike.

Az északi oldal festői, tiszta, nemes spanyol tradíciókon épült, épületeinek, uccáinak stílusa van, grafikusoknak való téma. Kis földnyelv s minden oldalát a Csendes óceán mossa. Szemben vele nyájas szigetek, ezek közül kettőn, a Naos-szigeteken épül az Egyesült Államok csatornavédő erődítése. Úgy mondják, ágyú Gibraltáráival fognak vetekedni.

Az elnök palotája körbefutó erkélyes, emeletes spanyol épület, udvara mozaikkal fedett, tele pálmával, virággal. Közepén szökőkút. Belső emeletén is árkádfolyosó fut végig.

A Royal Mail Steam Packing Cö. Danube gőzöse reggel nyolc órakor érkezett negyvennyolc órai út után Jamaikából Colon-Panamába. Milyen furcsa, hogy egy Duna nevű hajó hozott ide. Még a fél hajó aludt, amikor parthoz értünk.

Éppen a fürdőben voltam, mikor a steward bekopogott, hogy úgy, ahogy vagyok, siessék egészségügyi vizsgálatra. Úgy, ahogy voltam, nem mehettem, de felkaptam fürdőköpenyem. Hölgyek és urak mind egybegyűltek, csupa pajama, fürdőruha és kimono, — kár, hogy egy mozifelnevő nem volt jelen.

Egy óra múlva már a parton voltam és másfél óra múlva már a vonaton útban Gatun felé, ahol a Panamacatorna első lock-jai vannak. Egészen a megnyitásig

ezen keresztül nem bocsátanak hajót. Szédítő munka. Az Atlanti óceán vize vagy harminc méterrel mélyebb szintű, mint a Panama-üsztmusz vizei, ezért a tengerről jövő hajókat arra a szintre kell felemelni. Erre való a két Gatun-duzzasztó. Hatalmas, dermesztő látványú cementtartályok a földben. Háromszázharminc méter hosszúak és vagy harminc méter mélységűek. Hatalmas acélkapuk zárják el tőle a tenger és a csatorna vizét. Ha majd hajó érkezik az Atlanti óceán felől, megtöltik vízzel s a víz lassan felemeli majd az óceánjáró alkotmányt olyan magasságig, hogy átszelhesse Panamát a Gatun-tavon át. A Csendes óceán felől jövő hajót pedig szépen lebocsátja az Atlanti óceán szintjére.

Micsoda emelők, micsoda zsilipek, micsoda gépek kellenek éhez. Az egyik cementveder most javító-dock és a mélységben öt tengeralattjáró hajó pihen. Javítják őket. Ha kitarozták, majd vizet bocsátanak a Gatun-lockba s az öt Nautilus kiúszik rajta az óceánra.

Bennünket, utasokat, a Gatun-tavon kilátó-hajó vár. Széles deszkabodé, akárcsak egy falusi színház, lépcsőzetes emelkedésű ülésekkel. Oldalához kis propeller van kötözve, a „Bohio“, — az cipel a csatornán át. A valódi hajók se mehetnek majd saját gözzel keresztül a Panamán. A dockoknál lokomotív húzza őket.

Elindulunk. Három óra hosszat megyünk egy fenséges szép tavon keresztül. A legpompásabb növényzetű partok váltakoznak, banánok és pálmák ezrei, hófehér gémek a zöld partokon, apró szigetek és délszaki erdők, mesebeli, délszaki fjordokon siklunk keresztül. Csak néha emelkednek ki a vízből kopasz fák, elhervadt, kopár ligetek.

Igen... Mert ahol most hajónk siklik, ott még néhány hónap, egy év előtt szárazföld volt, dombok, síkok, hegyek, erdők váltakoztak, míg száz és száz gép, ezer és ezer égszínkékinges munkás — így dolgoznak itt — el nem hordta a hegyeket, az erdőket és ligeteket s a szárazföldből egy 164 négyzetmérföld területű tavat csinált.

Dinamitrobbantástól volt hangos a levegő évekig, az Atlantitól a Pacificig repültek ég felé a sziklák, s mintha csak a biblia csodája elevenedett volna meg: „víz öntött el mindent, ahol tegnap még föld volt és gazdag ligetek virultak...”

De a művészi, a nagyszerű az, hogy mindebből a munkából, gépezettömegeből, pénz- és energiahalmazból semmit sem látni. A partok, a szigetek, a napsugárban fürdő erdők, — mintha a természetnek játékos, szemet-szívet gyönyörködtető alkotása volna. Csak a part lombjai között, pálmák közé rejtett világítótornyok — mint az ostábla bástyái — mutatják, hogy itt emberi munka történt.

Szigetek, partok között kanyargunk, a part egyre összébb szorul s Bay Obispónál a hajó bejut a híres *Culebra-cutbe*.

A csatorna megnyitását újra és újra azért kellett elhalasztani, mert a Culebra-vágáson földomlás történt. A Culebra-cut tizenöt és fél kilométer hosszú vágás a hegyeken át. A franciák jelölték ki, az ásatást ők kezdték meg, az amerikaiak az ő eszméjüket fejezték be. 100—160 méter magas hegyek, dombok, sziklás vidéken keresztül tizenöt méter mély csatornát vágtak tizenöt kilométeren át. Húszt, harminc, negyven ezer emberhangya dolgozott itt éveken keresztül, kotró, emelő, hordozó gépszörnyetegek gurultak odább és odább a síneken, vágták a hegyeket, robbantották a sziklákat, kiegyenlítették a völgyeket, — s ma hajón mentem végig a Culebra-cutön. Culebrának nevezték el a mellette levő legnagyobb helységről, ahol a legfőbb kormányzó és mérnöki irodák vannak.

Sziklaóriások és kettészelt hegyek között szennyesvízű csatorna hömpölyög. Legkeskenyebb részén száz méter széles. De elég ahhoz, hogy bármely óceánjáró kényelmesen keresztülúszhassak rajta. A kettévágott hegyek, a föld bosszút állottak az emberen, mert az ősi nyugalmat megzavarták és a Culebra-cut újra és újra beomlott. Még ma is töméntelen földomlást látni, még

most is egyre dolgoznak a kotrógépek. A parton kétoldalt félméter átmérőjű csövek futnak végig, gépszivattyúk vizet vezetnek a leomlott földbe, a víz a mederbe mossa a homokot, a sziklát s a kotrógép kiemeli. A Culebra-cut földomlása csak bosszantás, de nem akadály. Mindig szélesebbre, szélesebbre vágják a begyi folyamatot s az út mindenhogy szabad lesz.

A Gatun-tavon megerősített világítóhajók mutatják a hajó útját, hogy hol vezet át a tó medrén a mély cementcsatorna. A Culebra vágáson nem kell útmutató. Itt nincs más út, csak a meredély között hömpölygő víz.

Vasárnap van, a munka szünetel, a munkások kint üldögelnek a házak előtt, a banjójukat pengetik s száz méter magasan fejük felett kis amerikai gyerekek játszanak. Akárcsak álomban, úgy siklunk keresztül ismeretlen pálmák, emberek, hegyomlások közepett a világ legújabb csodáján.

*

Reggel hat óra. Ébred a trópus, a pálmák megborzonganak a szellőtől, amely az óceán felől besiet a keskeny földcsíkra az Atlanti- és Csendes-Óceánok között, vízimadarak krugatnak és berzenkednek, Panama városával szemközt a kis szigetek aranybíbor violas ködben páráznak. Ébred a csatorna népe, — a világ minden fájának és nemzetének serege, vagy negyvenötezer ember. Fehérek és feketék, sárgák és rézbőrűek, Acklin-szigetlakók, Kongó-állambeliek, franciák, kínaiak, olaszok és indiánok, hinduk és mexikóiak, osztrákok és montserrabeliek, magyarok és inaguák, görögök és quadeloupek. Emberek, akik oly helyekről jöttek, amelyekről nem is tudtuk, hogy vannak s néprajzi kutatók és antropológusok statisztikáiban fordulnak csak elő. Magukra kapják égszínkék vászonnadrágjukat és kabátjukat és sietnek ki az állomásra. Ancon, Las Cascadas, New Frijoles, Monte Lirio, Golden Green, Matachin — a Canal Zone vagy negyvenkét ilyen állomásra van osztva, ahol a munkások sok ezrei szétszórva

tanyáznak. A vezető hivatalnokok és munkások csinos, széles tornácos faházakban, amelyeknek tornácát sűrű szúnyogháló zárja el a külső világtól. Bár a moszkítóhálóra semmi szükség. Négy napig voltam a csatorna területén s egyetlen szúnyog sem jelentkezett. Bámulatosan kitisztították ezt a földet!

Az alacsonyabbrendű munkások és az amerikai négerek már sűrűbben laknak, tíz-tizenkét család nagy emeletes bódékban; — ki tudja milyen város épül majd a bódék helyén? A többiek pedig munkájuk szerint össze-vissza. Sűrű csalitas, pálmás bozótok közé vert fészerekben, lakássá átalakított vasúti teherkocsikban, amelyeket, ha kell, sínekre raknak s egy egész falu, egy egész város egyszerre elutazik házastul, népestül.

A sok ezer égszínké emberhangya ellepi az állomásokat, várja a munkásvonatot. Jön. Nagy, nyitott kocsik, szélességükben padok, akárcsak az iskolában; alig áll meg, már felugranak rá a tréfálkozó, hangos munkások és a vonat már szalad ki a hegyek, a gépek, a gőzások és földcsuszamlások közé. Az egyik kocsin: „Gold employees“, a másikon: „Silver employees“ felírás. Arany-munkások, ezüst-munkások. Az arany-munkás kocsiban csak fehérek vannak, az ezüst-munkásban fehér is, minden már is. De fehér sokkal kevesebb, az is elkülönítve. Vájjon mit jelent ez az osztályozás?

Mr. A. Mc. Ilvaine, a kulebrai kormányzati főhivatal vezetője volt szíves erről felvilágosítani.

— Mikor tíz év előtt az U. S. bérbevette ezt a földet és megkezdte a munkástoborzást, eleinte persze csupa panamai néger és szomszédos szigetlakó jelentkezett. Középamerikai keverékek, spanyol-néger, kínai-néger, indián-spanyol kereszteződések, emberek, akik soha papírpénzt nem láttak és nem használtak. Ezekben a kis államokban örökös forradalmak dúltak, a papírpénz máról-holnapra értéktelen ronggyá devalválódott volna, itt csak az ezüstnek volt értéke. Eleinte az Egyesült-Államok papírpénzét se fogadták el. Tehát ezüstben kellett őket kifizetnünk s innen ragadt rájuk

a név: Silver employees. Később jöttek az amerikai és európai tanult munkások, akiket az Egyesült-Államok pénzével fizettünk, ezek a: Gold employees. Ez a rendszer annyira átment a köztudatba, hogy a panamai üzletek, ha valaminek az árát megszabják, meghatározzák, hogy „in gold“, vagy „in silver“ kell-e fizetni. Ötven cent aranyban kétszer annyi értéket jelent, mint ötven cent ezüstben.

—Tehát az ezüst-munkások kisebb bért kapnak, mint az arany-munkások?

—Hogyne. Az ezüst-munkások a legközönségesebb munkát végzik, csaknem mind néger és kuli. *Tíz* centet kapnak egy órára!

(Nem rettenetes! Ezért az állati tropikus munkáért óránként tíz centet fizetnek, ötven fillért — mert négerék.)

—A kissé tanultabbak, akiknek már kell valamit tudni, például a cementkeverők, tizenhárom centet kapnak óránként» míg a legjobb silver employees, akik a kovácsoknak, mechanikusoknak segítenek, felmennek 25—30 cent órábérre is.

—S a golden employées?

—40—65—70 cent órabér között váltakoznak — aranyban, tehát U. S. pénzérték szerint. A hónapi fizetések pedig száz dollártól felfelé vannak megszabva. Arany-munkás csak amerikai polgár lehet, továbbá Panama köztársaság polgárai, mert végre is az ő országuk ez a föld.

—Magyar munkásaik vannak?

—Nem igen hiszem — felelte — majd előkeresett egy kis füzetet. Census of the Canal Zone. 1912 február 1. Az ekkor megejtett népszámlálás szerint a munkálatok megkezdésétől egészen fenti dátumig Austria-Hungary összesen 80 munkást adott a Panama-csatornának, 78 férfit, 2 nőt.

—A nőmunkások mit csinálnak?

—Ápolónők, tanítónők. Mert iskolát is tartunk, részint az itt élő amerikai gyermekeknek, *részint pedig*

az idegen európai munkásokat tanítjuk angolra. Polgárokat csinálunk belőlük.

(Így dolgozik az Egyesült-Államok, hogy embereket kapjon s hogy a munkabér, a munkások keresete az államokban maradjon. Ennek nagyon érdekes esete az is, hogy minden telepen Comissionary-üzleteket nyitott meg s a munkások csak ezekben az üzletekben vásárolnak szelvényekkel, melyeknek fizetjeit részben fizetésük helyett kapják. De mert az U. S. alkotmány egyik pontja, hogy az állam semmiféle üzletet nem nyithat, a Comissionary-üzletek a Panama Railroad Co. tulajdonában vannak. Ez pedig államvasút s így az üzlet s annak közel 500.000 dolláros havi forgalma mégis az államé. Vagy 20%-a térül így meg a munkabérnek. De viszont az is igaz, hogy egy rablógazdasághoz szokott vidéken méltányos áron kitűnő árut adnak. Az árakat a központ szabja meg *és a panamai nép szívesebben vásárol az U. S. A. üzleteiben, mint saját kereskedőinél.*)

Negyvenötezer ember a Canal Zone-on egész kis ország, amelynek apró kis falvai, telepei reggel egyszerre kiürülnek, amikor a népe munkába siet.

A Panama-csatorna északnyugat-délkeleti irányban Colontói Panamáig szeli keresztül az úgynevezett Canal Zone-t. Pontosabban meghatározva: a Panama-csatorna a Limon Bayben kezdődik s Balboánál fut a Pacific Óceánba. Hossza mélyvítől mélyvízig ötven, parttól partig pedig negyven mérföld. Tehát nyolcvan, illetőleg hatvannégy kilométer. Ára 375 millió dollár, magyar pénzre átszámítva 1875 millió korona. Az Egyesült-Államok a munkát 1904 május 4-én kezdte meg s a csatorna megnyitásának idejét 1915 január hó elsejére tűzte ki.

A csatorna már teljesen kész.

— A világ bármilyen hajója keresztülmehetne már rajta, — mondta nekem a munkálatoknál alkalmazott

egyik mérnök — de most tisztogatunk, kicsinosítunk mindent, hogy a megnyitás nagy napjára kifogástalanul álljunk a világ szeme elé.

A világ szeme! Három nagyhatalmat jelent ebben a pillanatban. Az első Franciaország, amely talán a leggyászosabb melanchóliával tekint az egyre közeledő dátumra. A nagyszerű Lesseps Ferdinánd terve a domináló ma ils a csatornán, s a hivatalos térképen a legnehezebb és legbravúrosabb rész, a „Culebra cut“ felett ott olvasható a kezdeteknél: Excavated by French. Azt a részt a franciák kezdték kiásni. Ha a francia zsenialitás és könnyelműség nem produkálja a halhatatlan világbotrányt, a Panama-csatorna már régen a francia dicsőséget jelentené.

A másik két nagyhatalom Anglia és Németország. Egyformán osztozkodhatnak a féltékenységen és irigységen. Nagy érdekeltsége van még a csatorna kérdésben Japánnak is, de ez csak üzleti érdek. Közvetlen útja nyílik Amerika keleti partjai és Európa felé. A világ minden más nemzete csak statisztika, zászlóhordozó lesz a ragyogó sorban, amikor a nemzetek hadihajói átvonulnak az Atlanti-óceánból a Csendes-óceánba.

„*The land divided, the world united!*“ — ez a Panama Canal Zone hivatalos jelszava. A földet szétválasztotta, a világot egyesítette...

Óriási érzés leírni ezt a mondatot a Panama-csatorna partján. Itt értjük, érezzük a nagy művet.

Mi mindent lehetne írni erről a munkáról! A modern kor egyik legnagyobb eposzát, az izgalmas és veszedelmes kezdetet, amikor egy mocsaras, dögleletes országban munkások jelentek meg ezrével, hogy megöljék a sárgalázatot, a maláriát, a pestist. Karbolla, petróleummal, olajjal mentek neki a mocsaraknak, tűzzel a millió és millió ártalmas rovarral teli gaznak, szekercével és kardszerű késsel a gyilkos csalitnak. 1904-től 1906-ig a sárgaláz és a malária volt a győzedelmes, ezrével hullottak az idegen munkások, a négerek s az anconai temetőben sok ezer fejfa porlad, amely alatt áldo-

zatok, hősök, névtelen senkik, olaszok, spanyolok, nége-
rek, magyarok, amerikaiak pihennek. Emberi porsze-
mek, melyekből a csatorna épült!

A franciák hajdan rögtön a csatornaépítéshez fog-
tak, az Egyesült-Államok előbb egészségessé tették az
országot. Ez talán még nagyobb munka volt, mint maga
a csatornaépítés. Egy bámulatos aktivitású, bámulato-
san gazdag nép évszázados tapasztalatokon tanult és
kiművelt organizációja tehetett csak ezt a csodát. Az a
nép, amely az Egyesült-Államokban csinált mocsarak-
ból televényföldet, sziklából narancstermő Kaliforniát
s kalandorokból alkotmányos állam hőseit.

Nincs az a felső fok, amely eléggé magasztalhatná,
hogy mit tett itt Amerika. Koosevelt győzhetetlen ener-
giája és vakmerő bandita-diplomáciája kellett hozzá,
hogy megszerezze a Canal Zone-t, a többit azután el-
végezte az Egyesült-Államok szervezete.

Ó, valóban, senki sem láthat a jövőbe, de mégis,
tegnap óta, hogy keresztülhaladtunk a csatornán, az a
hitem, hogy valaminek a kezdetét láttam, aminek a
vége, a jövője egészen bizonyos. Magas cövekalapon,
deszkából épült, szűnyoghálóval körülvett házakat, teg-
napról mára épült városokat ott, ahol a jövendő or-
szágútja vezet majd keresztül s gazdagság, fény, keres-
kedelem és művészet fog lakni. Ki ismeri ma ezt a ne-
vet: *Balboa*. S tíz, ötven év múlva a Csendes-óceán
partján egy tüneményes nagy város lesz itt, szép és
dús, mint San Francisco, vagy Los Angeles. A Panama-
csatorna Balboánál ömlik a Csendes-óceánba. Most épí-
tik a jövendő világváros uccáit, apró, csinos faházakó-
kat állítanak fel az amerikaiak, vonaton hozzák a desz-
kát, a kész ajtókat, ablakokat, csöveket, vízvezetéket,
lámpát, tűzjelző állomást. És Panama városa nem is
sejti, hogy ez a kis, új deszkaváros az ő végzete. Balboa,
a Canal Zone amerikai új városa meg fogja fojtani Pa-
nama köztársaság fővárosát. És nincs messze az az idő
sem, amikor az egész panamai isztmusz U. S. A. gyar-
mat lesz.

Milyen szép, mámoros, fantáziával teli mindezt előre látni, mikor még csak a munka kezdete, a váz van készen: *a csatorna!*

Kevesebb fáradsággal és költséggel, mint ahogy én tettem, meghívom önöket egy útra a csatornán át. Érkezzünk az Atlanti-óceán felől. Hajónk befut a coloni kikötőbe, amelyben két sor, este kivilágított vörös bója egészen határozott utat jelöl meg, be, a part felé. Megállunk. Megérkezik a pilóta-hajó, amelyet szépen oldalunkhoz erősítenek. Itt jegyzem meg, hogy a csatornán való átkelés ára tonnánként 1 dollár 25 centbe fog kerülni. Tehát az 50.000 tonnás Imperator, 60.000 dollárt fizet majd, hogy átmenjen a csatámén. Első pillanatra ez horribilis árnak látszik, de ha tudjuk, hogy az Imperatornak napi költsége úton 25.000 dollár, és hogy Dél-Amerikát megkerülni néhány heti utat venne igénybe, akkor éljük meg, hogy mi a Panama-csatorna, amelyen 12—14 óra alatt érünk egyik óceánból a másikba.

Végighaladunk a Cristobal, másképpen Limon Bayn, messze gyenge köd takarja el a partot. Közelebb érve látjuk, hogy a part megszakad, mintha folyó ömlelnék a tengerbe. Ott kezdődik a csatorna. Ott kezdte el Lesseps is munkálatait, de az amerikaiak a csatorna útját szélesebbnek, mélyebbnek és kissé nyugatabbra tolódottmak jelölték ki. Lassan beúszunk egészen Gatun városáig. A csatorna helyén hajdan dombok, erdők voltak, ma mintegy 180 méter széles medrű folyó. A Limon Baytól Gatunig hét mérföld az út. Gatunnál hatalmas acélkapu zárja el az utat s azon vesszük magunkat észre, hogy bent vagyunk egy óriási cement-tartályban. A kis hajócska eltűnt oldalunk mellől s hátul is acélfal zári be. Köröskörül tíz-tizenöt méter magasságban cement- és acélfalak, bent ebben a különös skatulyában kis gyufadoboz aa óceánjáró hajó. Nem is vesszük magunkat észre s hajónk lassan emelkedni kezd. Alattunk láthatatlan forrásokból egyre

több és több víz ömlik, magasabban vagyunk, az acélfal, a cementkoporsó kisebb lesz, egyszerre csak az előttünk levő ékalakú acélkapu jobbra, balra kinyílik, a cementfalhoz lapul és mi lassan becsúszunk egy másik cement- és acéltartályba.

Hátunk mögött ujca elzárul a kilátás, újra feljebb emelkedünk, azután még egyszer, hajónkat jobb- és baloldalán acélsodronyon két villamos lokomotív húzza befelé háromszáz méter távolságra keskeny cementpartok között — a Limon Bay vizéből 28 méter magasságra emelkedünk a Gatun locks segítségével a Gatun-tó vizébe. Előttünk a gyönyörű tó. *Tízezer főnyi lakosságú városok voltak ott, ahol most a tó vize hullámszik.*

A Pedro Miguel lockshoz érkezünk. A gatuni tó bejáratánál megint egy kis hajót kötöttek oldalunkhoz, ez visz egészen Redroj Miguelig, ahol vagy tíz méterrel kell lejebb szállnunk a Miraflores Lake vizére. A Gatun-tavon s a Culebra vágáson 33 mérföld utat tetünk meg.

Hajónk újra zárt tartályba kerül — chambernek, szobának hívják —, persze a kis hajót megint lekötötték rólunk s a villamos lokomotívok sodronyához erősítettek. A tartály most tele van vízzel. Lassan több és több vizet bocsátanak ki alólunk, süllyedünk, az előttünk levő vaskapu kinyílik s a két kis villamos a cementpartok között áthúz a Miraflores-tóra.

A cementboltozatok alatt óriási kerekek, hidraulikus gépek, láncok, elevátorok végzik ezt a nagyszerű munkát, *amelyet egy egyszerű villamos gépecske mellől, mint egy vasúti blockházból, intéz, igazít egy gyöngye kéznyomás.* Minden rendben van, minden készen, még arra is gondoltak, hogy ha a hajó elszakítja az acélfalat s beomlik a víz, ha elszakítja a biztosító láncot, ott a csatorna mentőegyesülete, az *Emergency gate*, ez a *nagyszerű gép, amely 14 perc alatt elzárja a csatornát.*

Újra hozzánk kapaszkodik a kis pilótahajó, átvisz a másfél mérföldes Miraflores-tavon, ott ugyanúgy,

mint előbb, még három méterrel lejjebb süllyesztenek s belejutunk a Csendes Óceán csatornájába. Az amerikaiak a Rio Grande folyam vizét vezették ide s nyolc és fél mérföld után gyönyörű erdős partok között előtűnik a napfényben tündöklő Pacific-óceán.

Hajónk szelepei zúgnak és süvítenek, árbocain büszkén lengeti zászlóit a szél s mintha csillagokból volna az alkonyi ég aranysávjai közé írva, mint egy óriás U. S. lobogóra, a korszakos mondás: *The land divided, the World united!*

AZ ANCONI TEMETŐ

— Hús centtel többet fizetek — mondom idegesen a jamaikai néger kocsisnak —, ha jobban sietsz.

Hunyorít a szemével, az ostort boldogabb végére fordítja s azzal dögönyözi a lassú mulit. Máskor milyen érdekesekek a piszkos panamai külvárosi uccák, a kínai boltosok, az üzleteikben kártyázó spanyolok, a fekete aranyos, bársonysapkás hinduk, ez a nagy, zajos összevisszaság, most ügyet sem vetek rá. Ügy érzem, hogy a homlokomon, egész testemen égő hólyagok támadnak, a harisnyámat egyre láthatatlan, tüzes bogáncsoktól tisztogatom, a kalapomat ledobom, hogy érjen a tiszta nap, a levegő és agyamban a trópus melegében borzalmas képek rajzanak... Nem, nem!... Nem akarok itt, olyan messze, ebben a dögletes örökzöldben beteg lenni... Ne, ne... Ne temessenek engem az anconi temetőbe.

A hotelhez érünk. Két lépéssel fent vagyok az emeleten, ledobom égető, szűrő ruháimat, lesodrom, letépem fehérneműmet... Ügy... Zuhogjon rám a hűs zuhany, mossa le a rettenetes képzeteket, felejtsem el ezt az elmúlt órát... De lehet-e elfelejteni életemben valaha?

Hol voltam hát? A válasz olyan egyszerű. Az anconi temetőben. Magasan Panama városa felett, az anconi hegy lankáján, ahova 1904 óta a csatornamunká-

latoknál meghalt fehérek nagy részét eltemették. Fényképen láttam először annak a temetőnek a képét. Sok ezer és ezer fehér, kerekvégű deszkalapocska a földre tűzve, rajtuk név, dátum és a halott kora... Egy temető, ahol csupa férfi, csupa fiatalember van eltemetve. Jöttek a világ minden részéből, kalandvágó, nyomor, tréfa, fiatalos kedv hozta őket ide, kezükbe adták az ásót, a csákányt, a széles csaltívágó kést, hogy pusztítsák el a „big ditch“, a mocsárláz, pestis, black water fever ingoványos őserdejét. Ismeretlen, névtelen áldozatai a csatorna világraszóló művének! Százszámra hullottak el naponta a fiatalkedvűek, a kalandvágók, a szegények, a tréfálkozók. Az ambulánsok felszedték a mocsár csaltívágójában, ha fehér ember volt s vitték az anconi kórházba. Külön kórházvontatok, tíz-tizenöt kocsis egymáshoz kapcsolva. A feketéket úgy temették el, a feketéért nem kár...

És ha majd megnyitják a csatornát: zászlódíszben, ágyúdörgés, zene közepette a világ minden nemzetének egy-egy hadihajója vonul rajta keresztül, jelezve, hogy a csatorna üdve minden nemzeté. De megfélemlenek róla, hogy volt már nemzetközi találkozás, amely a világ közös tulajdonává tette a Panama Canalt. Az anconi temető. Minden nemzet fiát oda temették el, a halál nagy nemzetközi felvonulása sem volt érdekeletlenebb, mint a hadihajóké.

Ott állok a temető bejáratánál. Alattam egész kis város, pálmák és virágok közé rejtett szűnyoghálóval körülvett pavillonok — az anconi kórház. Még lejjebb, még messzebb Panama házai csillognak a napban, milyen tiszták innen! — Azután a Csendes Óceán tükre, rajta gőzhajók, vitorlás bárkák, megannyi kis kagyló, jobbkéz felől Balboa, a megszakadt part, tündöklő vízcsík... A csatorna!

Megfordulok. Fejfaerdő mered rám... Joe Me. Dasher... 906. nov. 22. Aged 22 years... Martino Ronches, 904. may 18. Aged 23 years. Friedrich Schultze, 906. jan. 15. Aged 27 years. Beljebb és beljebb megyek,

olvasom a fejfákat, keresem a neveket. Hátha magyar névre is találok, hátha magyar ember áll meg a magyar halott fejénél... Egy másik, messze világban, a Panama-csatorna felett. Amint így nézelődve haladok, megbotlom s bal lábammal gödörbe lépek... Még van annyi egyensúlyom, hogy fent tarthatom magam... Ahova értem, ott nincsen több fejfa, ott csak sűrű sorban sírgödrök húzódnak egymás mellett és mögött.

Mi ez? Mért ástak ennyi sírt? Talán nagy szerencsétlenség történt, vagy járvány ütött ki? Körülnézek. Tíz, tizenkét lépés távolra tőlem elkorhadt, esőtől, időtől, rothadástól barnára szívtott fakoporsók tömege fekszik, egyik-másik nyitva, benne ruhafoszlányok, csontok.

Dél van. Csend. Én állok egyedül élő ember a kiásott halottak között. Kietlenül vakító és ragyogó körülöttem minden, a pálmalomb a fejem felett, a fehér, izzó homok körülöttem és a munkások sírpartra vetett ásója.

Mi történik veletek, ti nyomorult csontok, ti ruhafoszlányok, ti egykor emberek. Mc. Dasherek, Itonehesek, Schultzeok? Gondol-e arra odahaza anyátok, húgotok, szeretőtök, hogy most vetik ki csontjaitokat a földből? Ezért jöttetek át a nagy, zúgó, áradó, habtarajos vizeken fehér, fekete hajókon? Itt a csatorna, kész, a városok helyén tó, a hegyek helyén folyó, az emberek helyén sír, a sírok helyén kihányt csontok...

Hangos beszéd, nevetés hallatszik. Odébb, az út másik oldalán négerek ülnek egy fa alatt és banánt, kenyeret esznek. A földön szerszámok... ők a munkások, az exhumálók...

—Halló, John! — szólítom meg őket — mi történik itt? Mért hevernek szanaszét a koporsók, a csontok.

—Kell a temető, házakat építenek ide... Kiássuk a halottakat, a csontokat ott égetjük el, a koporsókat itt...

Ott!... Kis házikó, fekete vaskéménye vígan füstö-

lög, nyitott kemencéjében lábak, fejek, koponyák, aged 22, aged 25, aged 27, aged 21 years... Kérem, mint Hamlet, hova lettek bakugrásaitok, tréfáitok, fiatal izmaitok?

Itt!... Elrothadt koporsók máglyája. Csak tíz éve temették el s már mi lett belőlük... Ez hát az örök nyugalom?... Halottaikat annak idején mésszel, kénnel öntötték le, a mész bugyborékol, a kén pattogzik, csúszva, hólyagozva ég, lassan kanyarog a lángja, mint a köd, a pokol...

—Hallo, John! ... És mennyit kaptok egy órára... „

—Tizenhárom centet, Mr., mindegyikünk három, négy koporsót is kidíggol egy nap. Jó dzsab!...

Nevettek és falták a banánt. Most hirtelen szélroham támadt, egy csomó kénes füstöt vágott hozzám, éreztem a kén szagát, a fa ropogása városok égésévé nőtt a fülemben, eltakartam a szemem... Lehet a trópus napja, lehet az izgalom... Mintha a koporsókból száz és száz légy szállott volna rám... Mi kell több? ... Egy fullánkuszúrás s nyomorultul itt veszek el, s tíz év múlva engem ásnak ki a négerek... Gödrön, gazon, bogáncson keresztül kint várakozó kocsimhoz rohanok.

El innen!... El!

A MEXIKÓI ÖBÖL HULLÁMAIN

1924 tavaszán.

A fehértestű, karcsú „*Turrialbia*“ csendesesen úszik a mexikói öböl kék vizén... Nyugvószeánkön a fedélzeten heverésünk, és nézünk a fel-fel tűnő, el-eltunó part felé. Ma reggel még Kolonban, a Panama-csatorna Atlanti-kapujánál, délben már Kosztarika alatt, holnap Nikaragua, Honduras... így tanul földrajzot az ember!

A trópus banánillata kísér végig az úton. De ez nem szimbólum... Valóság. A *Turrialbia* banánt szállít a newyorki piacra, s a nyitott fedélközből szinte szökőkútszerű illattárral tör fel a banán szaga. Sirályok röp-

dösnek *az illat fölött*, honduraszi négerék csónakja követ bennünket s a fürge feketék fejest ugranak a vízbe egy fürt édes banánért... Nemcsak a szárazföldnek, a tengernek is vannak koldusai.

A fedélzetszéken heverészünk...

Tegnap Nikaragua, Hondaras, ma Mexikó!

Balkéz felől feketélik ki a vízből Mexikó partja... Kai, hogy nem kötünk ki az örök forradalom földjén... Milyen különös!... Hajón ülök és a sima, gyönyörű nyári tengeren a partot nézem, ahol emberek, népek gyilkolják egymást...

Csak így... ilyen messziről nézve érezzük, hogy milyen kicsinyes ez, milyen buta! Fejünk felett isten szép, szabad napja, körülöttünk a kék, ringató tenger, előttünk a csodálatos föld, — és a buták gyilkolják egymást. Ó, szegény, nyughatatlan emberi faj!

A fehér hajó csak megy a kék vízen a véres partok alatt.

Sugárzó a nappal és sugárzó az éjszaka... A csillagok rejtelmes rendjében most éppen egész ezüstkörével lebeg a hold, a második osztályon négerék énekelnek és táncolnak, a víz foszforeszkál, amerre a hajó fut és repülő halak villannak fel csapatostól... És banánparfömbe vagyunk burkolva...

New Orleansig négy és félnapi út... Édes merengő semmittevés, csontjainkban, minden idegünkben még a trópus ernyedtsége, agyunkban még a *Dél* pálmás, buja képe, milyen furcsa lesz két-három hét múlva megint Európa, a szürke, megszokott, unott élet.

Siklik ... siklik... a fehér Turrialbia.

A nagy, szabad tengert nézzük. Az égen nincs egy felhő, a vízen nincs egy hullám, a látóhatáron hajó... De ott... mésszel... Mi az¹?... Mi lehet az? ... Szürke, több mérföldre nyúló szürke csík, egészen határozott vonal a vízen... Gyenge körívű... Odáig kék a víz, tengervíz, a mexikói öböl vize, *attól* a vonaltól kezdve szürke, más összetételű...

Úgy van... Az már a Mississippi — „a folyamok aty-

já“-nak a vize... A 4209 kilométer hosszú folyam olyan erővel, olyan messziről tör a mexikói öbölbe, hogy mérföldekre sodrot ás magának a tengervízben, és part még nincs, föld még nincs, de Mississippi már van!... A csupa kettős mássalhangzója folyam vad erővel írja magát a tenger vizébe...

Pilóta száll fel a hajóra, s a vízben kanyargó vízcsatornán haladunk lassú ütemben. Mocsaras, feneketlen földet sejtünk magunk körül, mert partot nem látni, de néha mégis kiütözik egy pár cserje, és ott... ott... a vízen, vagy fővenyen? ... néhány deszkaház, csónak... a pallón futkározó kutya... Osztrigahalászok!...

Lassú gőzzel haladunk...

Most már mocsarasán, füzeseket ringatva felbukkan a part, világítótornyok merülnek fel, és mintha domború térkép volna, úgy látjuk jobbra és balra a Mississippi deltáját.

Itt kezdődik megint az Egyesült Államok...

Isten veled trópus, isten veled színes, könnyelmű, forgatagos Dél... Megérkeztünk a rend, a fegyelem hazájába...

De a Délnek búcsúja még elkísért...

A távoli földekről a csillagos estébe, amely New Orleans alatt ért bennünket, egész narancserdők illata szállott le... És legyőzte a banánillatot és mámorossá tette a levegőt. Fehér, köd, mint bárányok gyapja, emelkedett fel a vizekről és állott meg a fedélzet magasságában... Felfelé, a csillagos égre lehetett látni, de *előre* nem... És a Turrialbia, megállott... így álltunk órák-hosszat a narancsillatos ködben...

Így búcsúztunk a tróпустól...

ÁRPÁDHON

New Orleans, Louisiana, 1911.

I.

Kanadában hallottam még róla:

— Itt Amerika legészakibb részén nagyon hideg van, Mégis ezrével élnek errefelé magyarok. De ha lemegy Észak Amerika legdélibb részébe, Louisianiába, ott is ezrével talál majd magyarokat. New Orleanstól egész Alascaig nem fogy el a magyar kivándorló. Kanadában Esterházy, Kaposvár, — Louisianiában: Árpádhon.

És elindultam megkeresni Árpádhont. Mentem, mendégéltem bányán, gyáron, trópuson, csatornán keresztül, mindenfelé kérdezősködtem:

— Nem tudjátok, merre van Árpádhon?

Az amerikai, a spanyol, a néger csak nézett rám s azután ennyit felelt:

— Sohase hallottam róla...

Bolyongásaim! közepette elvetődtem New Orleansban, a mezőgazdasági kiállítás palotájába. Az egyik asztalon kiterítve a louisianiai mezőgazdasági lapok. Kétszer; is megdörgölöm a szemem, de az egyik lap címe csak ugyanaz marad: Árpádhoni Kertészlap.

Ha pedig Árpádhoni Kertészlap van, Árpádhonnak is kell lenni!

—Kisasszony, — szólítom meg a kisasszonyt, aki az újságokra felügyel és a levelezést intézi — hol, merre van Árpádhon?

—Árpádhon? — és kíváncsian néz rám. — I never heard from it... Sohase hallottam róla...

— De nézze, hiszen, itt az újság... Árpádhoni Kertészlap. Magyarok írják...

—Au... The Hungarians!... A magyarokat keresi ... Igen virágzó közösségben élnek... Tessék vasúti jegyet váltani Hammondig, onnan, azután kocsni meg hozzájuk.

—Árpádhonba?

—Nem!... Ki a hammondi földekre...

Másnap reggel vonatra ültünk s alig másfél óra múlva kint voltunk a hammondi állomáson. Megszólít a fuvaros vállalkozó:

—Kocsni tetszik?... Hova akarnak menni?...

—Árpádhonba...

—Az nincs... Ilyen helyet nem ismerek.

—Oda, ahol a magyarok laknak... Nézze, itt az újságon a nevük. Zboray A. Tivadar, Bruczkay János...

—Hogyne... Ismerem őket... A magyarok... Hiszen én is hirdetek a lapjukban. Ide nézzen... „Bútor szállító, kovács, szíjgyártó, temetésrendező, de különösen a magyarság fiakerese: J. C. Farley“... Ez én vagyok... .

—De hiszen az újságon az van, hogy Árpádhoni Kertészlap... És Árpádhon sehol sincs?...

—Nincs.

És félóra múlva már két kis lovacskával, kreol kocsissal poroszkáltunk a mezőkön keresztül. A trópusból jöttünk, a pálmás, banános Jamaikából, Panamából, öt nap előtt még izzó, vakító nyár s itt a Mississippinél a legüdébb, legfrissebb tavasz. Ó, milyen szeretettel üdvözöltem a leveleket, amelyek tavasszal fakadnak és télre lehervadnak, meghalnak. Mennyivel közelebb vannak hozzánk, mennyivel emberiebbek, őszintébbek nekünk elmúló embereknek a trópusok örökzöldjénél.

Az út két oldalán erdő, vígan szökellő patakok felett pallón, hidacsokan döccentünk át, ez itt még a szűzi, ősi Amerika, az erdőket csak most kezdi irtani a fejsze, most vágja errefelé az úgynevezett „civilizáció“ első mesgyéit.

Jobbra-balra, amerre csak a szem ellát, számozócsomók. Szép rendben, mint valami leányiskola padsora,

sorjában egymás mögött az ezer és ezer számócapalánta, szelíd mosollyal ülnek fészükben- a piros szemeskék.

Elhagyjuk a földeket. Erdőhöz érünk. De az erdő már nem erdő. A fák kivágva hevernek a földön, nem egy helyütt felgyújtják, amott új, most fűrészelt, ösz-szeszögezett deszkaház. Új farm... Most irtják az erdőt, most törik a földet, hatalmas szál írlandi fiúk, egy kikötött ló, a kocsijuk után futó, vakkantó kutya... Megcsap az első telepítők levegőjének hangulata. Hat hónap múlva itt is számócaföld van s piros gyümölcsök mosolyognak a vándorra.

Házat alig látni. Azok beljebb vannak, a földeken túl. És az út két oldalán különös intézményt vettem észre. Első pillanatban azt hittem, hogy postagalambnak való ládák. De később megtudtam, hogy bár nem ilyen költői, de mégis posta. A lakóházak annyira messze vannak az országúttól, hogy a postás ezekben a ládába teszi az érkezett levelet s innen viszi el azokat, amelyeket az ó-kontriba küldenek. Minden kis ládikón felírás: U. S. Mail — az Egyesült Államok postája — és a név, hogy az voltaképpen kinek is a szekrénye. Megnézem. Joe Szentmiklóssy.

— Itt megálljunk! — szólok a kocsisnak. Magyarokhoz értünk.

Magyarokhoz... Amerre csak ellát a szem, minde-nütt számócatáblák. Az egyik tábla közepén ingujjas, kötényes, lehajtott karimájú, puhakalapos férfi, körülötte három-négy kisgyerek. Számócatá szedegetnek -.

—Hé, szomszéd! — kiabálok. — Maguk magyarok?

—Azok volnánk, vagy mi! — hangzik a hazai felelet.

—Aztán hogy folyik a soruk?

—Csak megvagyunk... Csak... Csak...

—Hol lakik Zboray Tivadar?

—Erre egyenest, mingyárt az a ház... ott a sarkon ... jobboldalt...

A kis kocsi! lassan dökög velünk tovább. Erre nincs

út, csak amit mindenki vág magának, kezdetleges drót- vagy deszkakerítés veszi körül a táblákat. Itt is, ott is dolgozó földművesek. Adjon isten!... Hozta isten!... Magyar szó mindenütt.

Sok, sok száz mérföldre New Yorktól, közel a mexikói öbölhöz, rábukkantam hát Árpádhonra. Itt nincs se bánya, se gyár, a munkást nem öli meg se a kő, se a villám és csendes lovacska húzza az ekét s az eke szarvánál lassú járású férfi dúdolja: Tisza partján juhászlegény vagyok én...

Hogy jöttek ide a magyarok, hogy szakadtak el a Tisza partjától? ...

Minderre megfelelt Zboray Tivadar.

Fehér, vidáman csaholó kutya ugatja meg a kocsit. Nem ellenségeskedésből. Csak úgy. Jókedvből.

Leszállunk. Kis házikó, fából épült, a vakolása fehéi meszelésű. Itt mindenki maga épít, mindenki háziúr.

Megösmarkedünk. Van nagy öröm. Mióta nem járt itt vendégségben magyar ember.

— Héj asszony!

Beljebb kerülünk. Odabent a második szobában áll az asszony és újságoldalakat „tördel“. Aki nem szakember, nem is tudja, hogy mi az? A kiszedett ólombetűket, hasábokat acélrámába szorítja, csavarokkal préseli, gép alá készíti. A szobában régi rendszerű, simanyomású gép.

— Mit nyomtatnak maguk itt?

— Így készül az Árpádhoni kertészlap. Magunk szedjük, magunk nyomtatjuk. Úgy mint valamikor Franklin Benjámín...

Meghatva néztem a primitív, régi korból megmaradt gépre — élethivatásom ősére! — és a Zboray-házaspárra, akik itt, a világ másik végén, annak is egy elrejtett zugában magyar újságot, magyar kultúrát csinálnak. A maguk módja szerint, ahogy éppen tudnak.

— És hány magyar lakik itt Árpádhonban?

— Vagy ezeröttszáz...

—Hogy kerültek ide?

—Ó, uram, hosszú sora van annak... Én hoztam őket ide Kanadából, ahol mi alapítottuk 1885 október 4-én Esterházy községet, Kaposvárt...

—És hogy kerültek Kanadába?

—Az Egyesült Államokból, különösen Pennsylvaniából ... Akkor kezdődött meg erőteljesebben a magyar munkáskivándorlás s az amerikai már bevándorolt munkások, különösen az irlandiak, üldözték és kínozták a magyarokat. Ennek a történetét még soha senki sem írta meg. Hány magyar kivándorlót öltek meg akkor az írek. Be a szkrantoni erdőbe kergették őket s mint a vadat agyonlőtték. Az Öcsémet, Zboray Bélát is megölték... Fehér Viktor, Oláh, Ujfalusy Ödön női ruhába öltözött s úgy menekült meg... Elhatároztam, hogy megmentem népemet s felviszem őket Kanadába, amely még egész szabad föld s ott letelepedünk, írtam a kanadai kormánzatnak, a Canadian Pacific Railway társaságnak s legnagyobb ámulatomra 200 dollárt és vasúti jegyeket kaptam tőlük. Egy gróf Esterházy vezetett minket...

—Hallottam róla... Igazában Grünspan Izidornak hívták...

—Nem igaz... Ráfogták... Lehet, hogy az anyja Grünspan volt... Gróf Esterházy sírva beszélt erről nekem... Az apja nem akarta elismerni... Törvénytelen fiú... Kanadában gróf Esterházy Pál volt... Elragadó modorú, előkelő úr... Felkerestük az akkori kanadai miniszterelnököt, Stevanst és a letelepülő magyaroknak földet és pénzt kértünk tőle. Megígérte. Érdekünkben ő szólalt fel az ottani parlamentben. Huszonötezer dollárt kért az új települőknek... Leszavazták... Ekkor sápadtan felállott s rövid beszédet mondott. Hivatkozott a magyar nép nagy múltjára, hősi harcaira. Kiemelte, hogy Vancouvertól keletre Albertáig és Saskatchewanig olyan területekre akarunk letelepedni, ahol már sok száz kanadait öltek meg az indiánok, kijelentette, hogy ő személyesen vállalta el a

támogatást és szavait sohase felejttem el: „Ha önök meg is tagadták a pénzt, én megadom nekik...”

Vagy harmincan, magyarok és tótok, ültünk az ottawai csodálatosan szép parlament karzatán, mind-egyikünknel piros-fehér-zöld magyar zászló volt; ebben a pillanatban felkaptuk, lengettük s a Himnuszt énekeltük ...

Zboray Tivadar, miközben ezt elmesélte, maga is fellelkesült az emlékek hatása alatt, hatalmas alakja kiegyenesedett, mint egy öreg fenyő.

S én csendes megindultsággal gondoltam gróf Esterházy Pál Grünspan Izidorra, aki elment Kanadába, hogy ott magyar városokat csináljon. Esterházy város ma is Kanada térképén van s örökké ott is marad...

De Grünspan Izidor már meghalt s Zboray és alapító társai, Bruszkay Gyula és a többiek ott hagyták Kanadát, amelynek zord klímáját nem tudták elviselni. Levonultak a napsugaras, gyapot- és szamócatermő Louisianiába. Kanadába sok-sok magyar telepedett le azóta oda, ahol ők jártak valaha... A kanadai kormányzat jelölte ki nekik ezt a helyet a magyarság ősi jogán...

Ennyit érdemes feljegyezni Esterházy alapításáról, mielőtt az első alapítók örökre elmúlnak... Ez is hozzátartozik a magyar kivándorlás történetéhez.

II.

Mentünk, mendegéltünk... Zboray Tivadarné ízletes ebédje után felkerekedtünk, hogy bejárjuk Árpád-hont. A templomot, az iskolát, egy pár házat s a temetőt, — mindent, amivel az Egyesült Államok legdélibb részén egy magyar kolónia eldicsekedhetik. Mert a szép temető éppen úgy hozzátartozik egy telep büszkeségéhez, mint a szép iskola. Ott a múltat ápolgatják, itt pedig a jövőt. A temetőkultusz különösen New Orleansban még a város látványosságaihoz is hozzátartozik. Másutt mindenütt a földbe temetik a halottakat, New

Orleansbairi a Mississippi közelsége, a b talajvíz miatt pedig a földre teszik a koporsót. Srhalom nincs is, hanem minden sr szarkofgszeren rejti magába a porladó hamvakat.

De rpdhon messzebb van, az odavaló szegény magyaroknak nem igen marad pnzk a halál utánra, ht szépen eltemetkeznek, ahogy odahaza tudják, a mező, a szántó szomszédságába. Emitt mg szamctbla gondozott zöld rendje, néhány lépés — s bent állunk a temetőkertben.

j temető; alig van benne kilenc, tz sr. Hiszen maga rpdhon sem régi. Talán három mrvnyemlk, a többi mind korhadó fejfa. Van olyan, akinek még keresztre se tellett, csak egy ferdén levágott vg cövek s rajta parasztos betűkkel:

ITT NYUGSZIK
KOOS ISTVÁNNÉ
LT 78 VET
BÉKE HAMVAIRA!

Tudják-e, kicsoda Koos Istvánné? Valamelyik atya-fival, Varga Jánossal vándorolt ki Amerikába Tiszadobrl. Szép csendesen éldegélt rpdhonban és szép csendesen meg is halt. Nem maradt utána semmi más, csak egy arckép. Méltóságos asszonya arcképe, akinek a kisfit szoptatta, dajkálta... A méltóságos asszony a néhai külügyminiszter, Andrássy Gyula felesége volt, s a kisfiú: ifjabb gróf Andrássy Gyula.

Grosz perth-amboyi (New Jersey) magyar plébános egyszer rpdhonban járt, elvitte az reg méltósága képét, hogy majd elküldi gróf Andrássy Gyulának. A grf r talán sírkövet állít messzi világban nyugvó dajkájának. De az arckép soha sem jött Budapestre s Koos Istvánné fejfjrl az idő már kezd i letörölni a betket... Hosszam merengve álldogáltam az rpdhoni temetőkertben. Honnan és milyen messze is jutunk mi mindenhova, magyarok!

Beszélgetve lassan poroszklunk az úton. Me-

zőnek, erdőtisztásnak is beillenék, csak éppen az mutatja, hogy út, hogy nagy messzeségben egy-egy ház húzódik meg a fák mentén. Ez a Washington avenue. Deszkából összetákolt házak, mindegyik előtt amerikai-
 asan kis veranda. Akárcsak az alföldi tanyákon, úgy szét vannak szórva a házak. Messze egy másik; az a Kossuth avenue. És a házak megett gondozott, bőtermésű strawberry földek. „Sztroberi“-nek mondja az amerikai, a magyar lekurtítja beri-re, s végül kedélyeskedően, — hiszen kenyeret ad! — „bericske“ lesz belőle... A bericske-palánták között, mint kotló a csibéivel, úgy járkál az asszony gyermekeivel. A kisgyerek itt nagyon fontos, mert annak játék, multság a számócaszedés, a „pikkolás“, ahogy itt mondják. (To pick= fölszedni, csipegetni.) Zboray Tivadar lelkesen magyarázza:

—Szegény embernek való a bericska-termesztés. Egy pár hold föld és megél belőle. Segítség nem kell, a kisgyerek felpikkolja... Ha gazdag ember jönne ide, semmi pénzért se kapna cselédet, aki pikkoljon és szárán rohadna a jó bericske. Amennyi egy családnak kell kenyérre, kitelik belőle, aki uzsoráskodni akar vele, az rajtaveszt. Igazságos gyümölcs a bericske.

—És kinek adják el?

—Van nekünk szövetkezetünk; aki bericskét szed, odahozza a „baxikat“ (a rekeszes kis ládákat), mi vonatra tesszük s megy a vállalkozóhoz. Chicagón túl már nem jut belőle; szétkapkodják. Nem lehet annyit termesztetni, amennyi elég volna. Az ára napról-napra változik a termés szerint, — mindenki tudja, mennyit adott hetenkint a szövetkezetnek és a newyorki, chicagói árak szerint számolunk el vele.

Strawbery-termesztő lett a magyar Louisianában. A búzatermő Alföldről elindult s a bányákon keresztül ide vergődött. Vagy nyolc-tíz házba néztem be. Csak a „bericské“-ről beszélnek mindenütt. Ez az élet, ez a kenyér! És mindenütt gyerek, minden sarokban. Enélkül itt nem lehet. Van is ám sűrűn dolga a magyar bába-

asszonynak, akit különben tisztességes névén Bikáné asszonynak szólítanak.

Ahány háziba bekopogtatunk, annyi történetet hallottunk. De a legmeglepőbb história a Kecskeméthyházban várt bennünket Mikori meghallottam, hogy Kecskeméthy nevű emberek laknak ott, tréfásan megkérdeztem:

— Talán Kecskeméthy Győző, a híres sikkasztó is a rokonuk.

— Hogyne! — feleltek egészem természetesen. — Mikor szökött, még levelet is kaptunk tőle. A levelet egyszer később elvitte egy konzul úr! Ide akart jönni, meglátogatni minket. A hammondi hotelben szállott meg, láttuk is, de félt, hogy üldözik, hát tovább állott. Most Monte Videóban lakik.

Úgy beszéltek róla, mint akinek a dolgaival egészen tisztában vannak. Tartják erősen a rokonságot s lehet, hogy egy nap csak átrándulnak Győző bácsihoz. Alig tizenhat napi út ide...

És a történethez, a sok panaszhoz — mert majd mindenki visszavágyik innen Magyarországra — egy-egy kosár strawberry is került az asztallá. Végig bericskértük egész Árpádhont. Meglátogattuk a református lelkészt is, aki két éve nősült. Egy tizenhárom éves árvalányt vett feleségül. Az asszony most alig tizenöt éves és karján gyermekével úgy állt előttünk búcsúzóban alkonyatkor a templomajtóban, mint egy glóriás Mária...

Árpádhon!... Minden kis kunyhójában egy-egy regény van beleépítve. Könyveket lehetne írni Bruszkay bácsiról, az ezermesterről, aki mindenkin segít s csak azért nem megy vissza Magyarországra, mert mit csinálnának nélküle az újonnan érkezők...

Hát még Zbogay Tivadar! Hogy lelkesül, hogy sir, ha Magyarországról van szó...

— Csak vissza, vissza — mondja —, ha koplalnom is kell, de végig akarok menni a pesti uccákon.

Házában szent ereklyeként őrzi Pázmán Péter be-

szédeinek 1637-ből való kiadását. A könyv Kossuth Lajosé volt. Ez is egészem magyar történet. Hallgassák meg; Zboray beszéli:

— Lakott ide nem messzire egy Matthew nevű ember. Már nem emlékszem biztosan a nevére. Mindig kért, jöjjenek át hozzá, mert egy nagy láda magyar könyv és írás van nála, Kossuth Lajos Springfieldben az ő apjánál szállt meg, azt mondta, visszajön a könyvekért s nem jött. Egyre hívtam, jöjjenek, ott senki se tűnt magyarul, néztem meg a könyveket. „Majd, majd“ felelgettem neki. Egy szép napon leég a háza, ott ég a láda, minden írás és drága könyv. Ez az egy maradt meg. Hazaviszem, a Múzeumnak ajándékozom.

Este van, búcsúzunk Árpádhontól. Az iskolát most tatarozzák, tehát a gyerekeket abban a gyülekezőházban tanítják, amelyet Zborayék építettek, mikor Kanadából Árpádhonba égtek. Még tornya, harangja is van. Ez örvendett az első árpádhoni esküvőn, ez sírt az első árpádhoni temetésen. Bent padok és hatalmas palatábla, rajta ott felejtett gyermekírás.

Kocogunk az úton visszafelé. Gondolkodóm... Íme, itt él ezerötszáz miagyag. Úgy ahogy, megelégedettek. Ha kérdezed, hol élnek? — Árpádhonban — mondják mind. Csináltak maguknak egy álomterületet s elnevezték Árpádhonnak. De a posta nem visz oda levelet, a hivatal nem találja meg. Hammond — ez az amerikai neve. Árpádhon nincs, csak Zborayék szívében.

WASHINGTON

1924. április.

Az Egyesült Államokat két központból kormányozzák.

Az egyik központról, mint kormányzati tényezőről, *hivatalosan* nem esik szó. Ez a Wall Street, New York bank- és tőzsdenegegyede, amelynek aránya ma az egész világot kezében tartja, és érvei előtt meghajlik a másik, *hivatalos* kormányzati tényező: *Washington*.

A Wall Street kulisszái mögé sokkal nehezebb bejutni, mint Washington városába.

Szép tavaszi estén érkeztem „D. C. Columbia Washington“-ba.

Ez a *Columbia kerület* az Egyesült Államok fogadóterme, amelyet 1790-ben kiszakítottak, külön önkormányzattal ruházták fel a kongresszus bizottságának vezetése alatt, hogy az itt épülő Washington városa legyen az Északamerikai Egyesült Államok politikai és kormányzati feje. Ott nincs gyár, nincsenek forgalmas üzleti negyedek, nincsenek világraszóló vállalkozások, — ott csak egy világraszóló vállalkozás van: az Egyesült Államok politikája.

1790—1924!... Százharmincnégy év, és Washington hatalma, politikája valóban a világra szól.

Európa porba görnyed előtte.

Washington a fogadóterem, ahol a házigazda megmutatja előkelő berendezését, nagyúri gazdagságát. Márvány középületek és parkok, széles, virágos fák és kertek közé temetett uccák, választékos követségi paloták, a felső négyszáz káprázatos villái, — mert illik, hogy minden valamirevaló amerikai családnak Washingtonban is legyen szállása, ahová nagy nemzeti ünnepek idején meghúzódhatnak! — csodálatos és megható tudományos intézmények és múzeumok... Színei: a

középletek fehér márványtömege, kertjeinek zöldje és aranyának napragyogása.

És két nemzeti pólusa: a *Capitol* és az *Arlington National Cemetery*. A kongresszus épülete és az arlingtoni nemzeti temető.

*

Szép tavaszi estén érkeztem Washingtonba.

Vasárnap volt, autók ezrei a széles avenükön, gazdag gondtalanság s a széles Pennsylvania Avenuen hőmpölygött a nép. Az egyik sarkom az Üdv hadseregének zenekara kísért buzgó zsoldárokat, az útvonalon végig pedig különös processzió haladt. Töröksapkás, fehér lebernyeges polgári ruhás csapatok, elől zenekar, az Egyesült Államok lobogója, misztikus keleti ruhák... Mi ez? ...

— Semmi!... — felelik — a szabadkőművesek vonulnak nagygyűlésre...

Mentem én is, amerre ők mentek...

De bekanyarodtak egy mellékuccába és már nem törődtem velük. Elöttem teljes pompájában! kibontakozott a csillagos ég kékje alatt a kupolás, fehérfalú *Capitolium*.

Az Egyesült Államok törvényhozása!

Az ismert és százezerszer reprodukált kupola magasan emelkedett a város fölé és jobbról és balról az épület tetejéről három sor reflektor világította meg villamos fénnel, — mint ahogy minden este megvilágítja és a legragyogóbb hirdetéssé avatja Amerikában.

Igen!

Amerika a *Capitol* kupoláját is reklámcéloknak használja fel, mint ahogy templomai homlokzatán este villamos keresztet gyúlnak ki... A templomok a *vallást* hirdetik, a *Capitol* az *államiságot*. Az amerikai nacionalizmust, hatalmat, erőt és gazdagságot...

Miben rejlik Washington varázsa és bája.

Varázsa az amerikai nép nagyságában, erejében,

teljesítményeiben... Tudjuk, *érezzük*, ha Washington városába lépünk, hogy innen kormányozzák a világ legerősebb, leghatalmasabb nemzetét, s hogy Washington határozata mögött kimeríthetetlen tartalék van. A leghatalmasabb gyári, közlekedési, nyerstermelő és anyagi erő... És ez az érzés fogva tart, hipnotizál.

Bája pedig az, hogy ennek a világbirodalomnak kormányzati fővárosa még ma is megtartotta egyszerűségét, *demokratikus alapjait*, 1790-ből való levegőjét. Az igazi fejlődés, az egészséges fejlődés az, ha vissza tudunk menni' a gyökérig... Washingtonban megtalálhatjuk a ma már imperialisztikus célú amerikai demokrácia gyökereit.

Hatalma, ereje, célja olyan magától értetődő...

*

A fehér ház... A világ legnagyobb demokrata közösségének első polgára: az elnök lakik ott... Milyen egyszerű bejutni hozzá... Titkáránál kell jelentkezni s megfelelő ajánlattal az elnök fogad. A szótalan és szarkasztikus mosolyú Coolidge. A szeme érdeklődve néz, vékony ajka össze van szorítva, csak nehezen nyílik szét lassú és megfontolt beszédre. Lágyan és teli tenyérrel fog kezét. Fogadószobája a White House kertjére néz, széles üvegajtaja előtt ősi fák széles, impozáns íróasztalán néhány akta, íróasztala jobb sarkával egyvonásban kis tartóba tűzve a parkettből kiemelkedik az Egyesült Államok zászlaja. Ennek az árnyékában ül és dolgozik... Sehol a fehér falakon nincs kép, csak a kandalló felett egy rajz... Abraham Lincoln feje...

*

A kapitoliumban a szenátus terme... Zöld szőnyeggel borított téglalakú terem. Minden szenátornak külön kis asztala, előtte széles karosszék. A terem amfiteátrálisan emelkedik négy sor asztal mélységében. A világítás üvegtetőn sugárzik be. Az elnöki emelvény mögött fülkében egyetlen dísz és szimbólum: az amerikai zászló.

Az elnöki emelvény lépcsőjén rövidnadrágos fiúk ülnek, — ők a teremszolgák, az apródok. Nagy, szabad karzatok... Jegy nem kell, amíg van hely, mindenki bejöhet.

*

A kapitoliumban az alsóház terme. Nagyobb, de egyszerűbb, mint a szenátus. Óriási karzatain legalább ezer ember fér el. Az elnök mögött ugyancsak az amerikai zászló. Az elnök kezében kis fakalapáccsal kopog, ha figyelmet kér. Rövidnadrágos gyerekek futkosnak ki-be itt is. Ha a szónok beszél, személyes kérdésben bármelyik képviselőnek joga van rögtön közbeszólni és így egész párbeszéddek támadnak.

A karzatok falfülkéiben az Egyesült Államok nagy férfiainak szobra...

*

A kapitolium... Zarándokhely. Reggeltől estig tele búcsújárókkal, akik a mérhetetlen nagy Amerika messzi zugaiból eljöttek, hogy tapodhassák a szent márványköveket. Diákok, öregek, anyák gyermekükkel... Washingtonban kell lenni, hogy megértsük az amerikai nacionalizmust...

Erőteljesebb és lángolóbb ez a világ minden nacionalizmusánál ... Nemzeti céljaiért mindent feláldoz... Utolsó aranyát és utolsó csepp véréét.

Arlington National Cemetery... Az Egyesült Államok nemzeti temetője. A széles Potomac folyó felett néz le Washingtonra. Az amerikai hadsereg hős katonáit temetik ide, a nagy tábornokokat és a nagy hadi emlékeket... Fehér márványtalapzaton itt nyugszik a spanyol-amerikai háborúban elsüllyesztett *Main* hadihajó horgonya is. És a temető földjéből emelkedik ki tornya és árboca is ... Szimbólum ez a temető, mint Tokióban a Jasukuni Jitaja temploma. A háborúban elesett hősök innen védik az országot... Itt emelkedik

méltóságos görög egyszerűséggel az emlék amfiteátrum, amelynek fehér nyitott márványcsarnokában ötezer ember foglalhat helyet, s előtte van a névtelen katona márványsírja...

Kint a *Fort Myer* gyakorlótérrel gyakorló tüzér-ütegek eleven trombitája zeng a halott katonák közé, hatalmas drótnélküli és rádióállomás mered az égnek s adja tudtul a látogatónak, hogy az Egyesült Államok nemcsak gyár és dollár, hanem katonai nagyhatalom ife...

Washington sok mindenre megtanít!

*

Az Atlanti Óceán amerikai partján hatalmas új imperializmus bontja ki szárnyait!

NO MORE LIBERTY IN THE STATES

— ÚTON EURÓPÁBA —

A „France“ hajó fedélzetén, 1921.

A társaság vacsora után a „Louis XIV.“-teremben ül. A zenekar divatos amerikai táncot játszik, a kényelmes szövet- és brokát-karosszékek oldalt húzva, hogy a közép szabadon maradjon, az ajtó mellett három szék a monacói hercegnek és kíséretének.

Ragyogás, zene, bál...

A hölgyek elől és hátul mélyen kivágott ruhákban, a könnyű szövet alig ér térden alul, selyembarisnyájuk, mint a pókháló. A vacsora nagyszerű volt, minden asztalon fehér- és vörösbor szabad rendelkezésre, az arcon piros foltok virulnak, a szemek csillognak, a gazdag fedélzet kényelmes és puha sarkaiban flörtölő párok, kint holdas, csillagos éj.

A „Louis XIV.“-szalón ajtajában most megjelenik egy mosolygó arcú úr.

Estélyi ruhában van, a haja már kissé őszes, az arca rózsaszínű és a szája félig nyitva, hogy fehér fogsora egészen kiviláglik.

Megáll és körülnéz...

Tetszik neki a zengő zaj, a villamfényes forgatag, a sok szép nő, a tánc.

Nem jár egészen biztosan... Fejében már az ital mámora kóvályog.

Megáll és körülnéz...

És egyszerre elragadtatással kiáltja:

— I love the life!

Szeretem az életet! Mindenki mosolygó csodálattal néz a berügött, kedves alakra.

A meglepetés csendjében a szélesarcú, nevetőfogú úr a kapitány felé fordul:

—Hellau kapitány! Imádom a franciákat. — (A kapitány feláll a monacói herceg mellől és az amerikaihoz lép. Kezet ad neki, hogy elcsendesítse.)

—Kapitány, kapitány — kiabál az — imádom a franciákat és szeretem az életet!

Mindenki nevet.

A monacói herceg, akiben nincs semmi Monte-Carlo gondtalan eleganciájából, hanem inkább olyan, mint egy fehérszakállas, harcsabajuszú magános professzor, csodálkozva emeli az idegenre szürke szemét.

Az élet szeretője pedig, nem tudom hogyan, mért, hozzám fordul és átölel.

— Gyere a bárba — mondja — igyunk reggelig.

Ellenkezhetem-e? ... Mindenki int, hogy menjek vele, hogy kivezessen a teremből.

Elindulunk, megyünk a bar felé.

Útközben megáll.

—Mi vagy? — kérdezi.

—Magyar! — felelem.

—Román? — mondja ő.

—Magyar! — mondom újra.

—Az én nevem Otho Ward — mutatkozik be.

—Otto? — kérdem.

—Ne mond Otto, mert az német. Utálok a németeket. Mondd Oszo ... Nem „t“, hanem „th“... Oszo ...

—Egy folyosón állunk a szalon és a bár között. Oszo ide-oda dülöng és folytatja:

—Ismerem jól a „goddam“ német propagandát, azért mondom, hogy át kell vágni minden német férfinak, asszonynak és gyermeknek a nyakát.

—Oszo, a gyerekeket ne bánts! — óvom.

—Dehogy nem — kiabálja — a gyerekeket azért nevelik fel, hogy leverjék a franciákat... Én pedig imádom a franciákat...

Betántorog a bárba.

— Hello, kapitano! — kiabál a bartendernek. — Italt...

Intek, hogy ne adjon.

— Tizenegy óra után már nincs ital — jelenti ki a fehérkötényes pincér.

Oszo minden átmenet nélkül szól:

— Ott hagytam az Egyesült Államokat... Amerikai vagyok szőröstül-bőröstül... De most kirázok magamból minden amerikai vért... No more liberty in the States... Az Egyesült Államokban nincs több szabadság ... Baltimoreban éltem tíz évig, a klubomban, volt egy kis láda likőröm... Száznegyvenöt dollárt fizettem érte... Ezzel itattam a barátaimat... Elvették. Ilyen országban nem maradok... A metodisták, a baptisták, a mindenféle gyülekezetek megölik... Nem lehet már, táncolni; nem nyúlhatok az asszonyok korzettjéhez, pedig én szeretem az életet... I quit my business, — feladtam a mesterségemet, megyek Franciaországba élni. Egy princetoni diák nem nyugodhatik ebbe bele... Akarod hallani a princetoniak college-dalát...

És az öregedő amerikai felemeli két karját és tele tüdővel rágyújt a college-songre ...

A mozdulatok, amik fiatal korában belerögződtek, újra erőre kapnak és részegségében azt hiszi, hogy még ma is boldog diák...

— Ohó, te magyar — és megráz engem — van egy asszony is a játékban... Addig nem nyugszom, amíg nem lesz az enyém... I love the life ... Szeretem az életet, de csak ha szabadság van...

A Marseillaisét kezdi bömbölni, míg jobbával a taktust üti a nevető nézők orra előtt.

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
<i>Előszó</i>	5
<i>Átkelés</i>	9
Az Olympic különvonatán.....	14
Megérkezés	16
Ellis Island	19
<i>New York</i>	23
Egy newyorki délután	23
The Kockefeller Institute.....	27
Jacques Loeb problémája.....	34
A kínai negyed	39
The New York Times.....	45
Művészgyerekek iskolája	50
Felhőkarcoló	54
Mary csapláros	57
Morris Rosenfeld.....	60
Saljapin a Metropolitanban	67
Hello, Frensziz!.....	71
<i>Kanadából</i>	75
A Niagara	75
Képek	76
Squemish-indiánok közt.....	80
Halifax.....	85
<i>Mindenfelé az Egyesült Államokban</i>	88
Box	88
A Sing Sing	93
Armour — Ford.....	102
Halottégetés	108
A mormonok fővárosában.....	114
Rejtelmes történet Edgar A. Poe sírjánál	121.

Egy éj Mc. Keesportban	126
Timár István nem megy haza.....	137
<i>West Virginiában</i>	142
Megérkezés	142
Az ashlandi bányában.....	147
Karácsonyest Powhatanban	155
A halál és az élet völgye.....	161
<i>Dél felé</i>	168
A napsugaras Floridában	168
Palm Beach.....	174
Key West.....	178
<i>Kuba szigete</i>	181
Bevezetés	181
Cukor és rabszolgaság.....	183
Szivargyár	189
La Rumba.....	191
Az őszinte kreol nő.....	198
Rohanás Kubán keresztül.....	201
Kakasviadal.....	205
<i>Kingston—Jamaika</i>	211
<i>A Panama csatorna</i>	215
Az anconi temető	227
A mexikói öböl hullámain	230
<i>Árpádhon</i>	233
Washington.....	243
<i>No more liberty in the states</i>	248
Úton hazafelé	